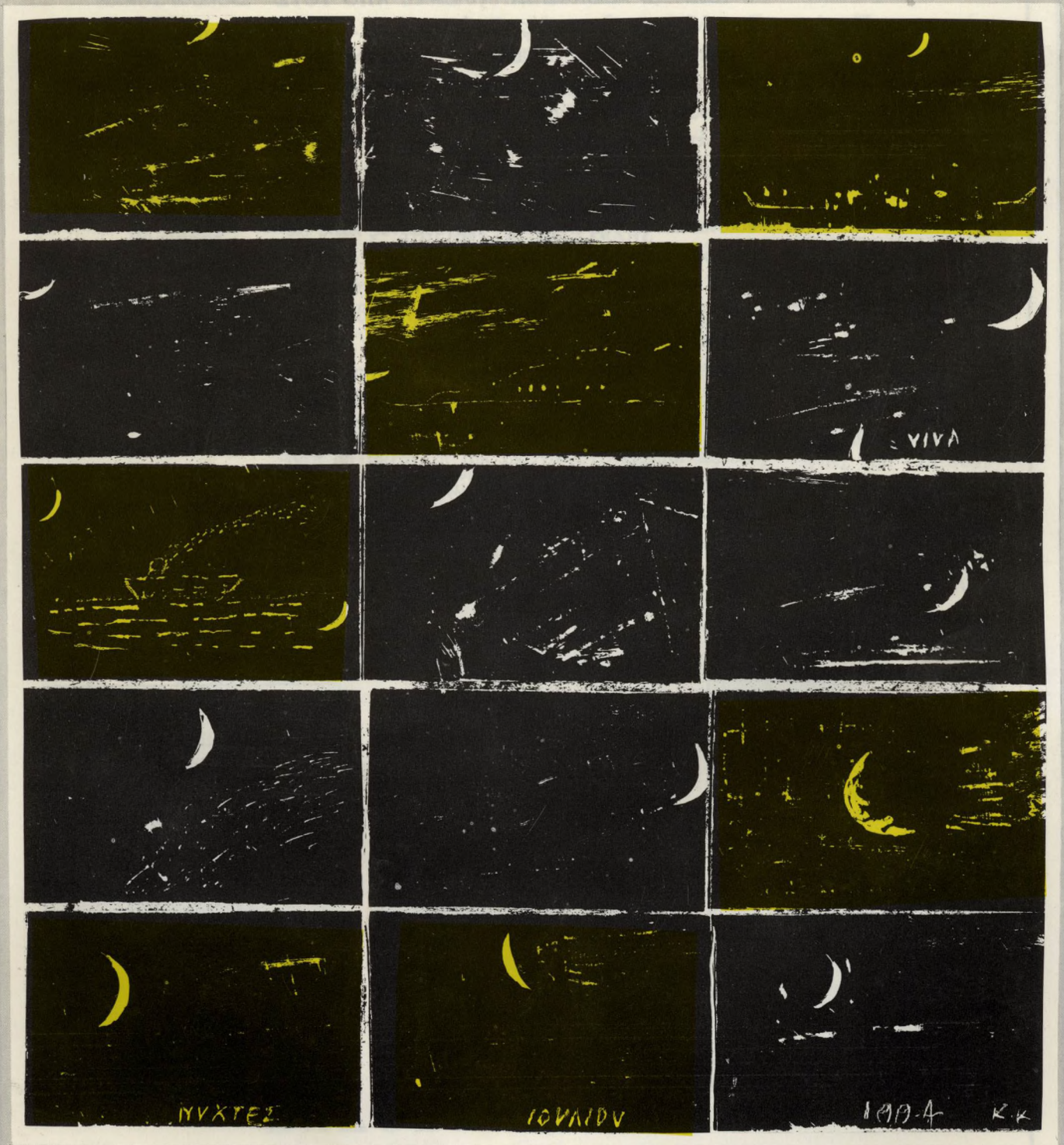

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Ίούνιος-Ίούλιος 1994 • τεύχος 126 • δρχ. 500

Πολλοί, πάρα πολλοί δέν έχετε ανανεώσει τή συνί Παρακαλούμε...

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία επίθεώρηση
Κέκροπος 2, 10558
τηλ. 3239645

	5	Κράτος, τυφλοπόντικες και τρωκτικά
Άγγελου Έλεφάντη	6	Φερέοικοι οι άριστεροί
Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου	8	Άλήθεια, σε ποίο άδλημα ήπτήθηκε ή Έθνική Έλλάδος;
Νίκου Θεοτοκά	10	Περί τής (άστυνομικής) ταυτότητας τών Έλλήνων
Λήδας Καζαντζάκη	12	Άλλη μιά μέρα πέρασε...
Άνδρέα Παπαλιά	13	Ή γυχή και οι μορφές
	16	Σπιγματια και αυτόφωρα
Άλεξάνδρας Δελνηιώργη	18	Ό ρόλος τών διανοουμένων στην Εύρώπη
Γιώργου Καρρά	20	Άπό ...έως
Βάσως Κιντῆ	22	Γλώσσα και πολιτική
Ντίνας Βαΐου, Κωστή Χατζημιχάλη	26	Άναδιάρθρωση και γεωγραφία τής άπασχόλησης σε Μακεδονία και Θρακί
Γιώργου Μαργαρίτη	32	Ό Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος: επέτειοι και ιστορία. Ή σύγχρονη εποχή και ή έπιλεκτική μνήμη
Ίγνάσιο Ραμονέ	37	Τά νέα όπλα του κοινωνικού έλέγχου. Πολίτες υπό επιτήρηση
Νέστωρ Ά. Ταΐλορ	42	Μέθεξη και άρμονία στον Βάγκνερ
Δῶς Καγγελάρη	48	Ποιός φοβάται τό ζένο θέατρο;
Άθηνās Βογιατζόγλου	50	Μέ άφορμή τό ποίημα του Νίκου Έγγονόπουλου, «Περί ύγους»
Γιάννη Λεονάρη	57	Γιά τό λευκό σπύ λογοτεχνία. Άπό τή σιωπή του άναγνώστη στην άνάγνωση
Άγγελου Έλεφάντη	61	Γιά τό βιβλίο Όρθοκωστά του Θ. Βαλτινού

Έξώφυλλο: Κυριάκος Κατζουράκης

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ: Κώστας Γαθρόγλου, Λάκης Δεδουσόπουλος, Μαριάννα Δήτσα, Βασίλης Ζουναλής, Μάκης Καθουριάρης, Γιώργος Καρράς, Γιάννα Κατσιαμπούρα, Διονύσης Καγάλης, Βάσω Κιζήλου, Βάσω Κιντῆ, Παύλος Κρέμος, Δημήτρης Κυρτάτας, Σταύρος Λιθαδάς, Γιώργος Μαργαρίτης, Μιχάλης Μοδινός, Άριστίδης Μπαλιτῆς, Παντελής Σπ. Μπουκάλας, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, Άνδρέας Πανταζόπουλος, Νίκος Πολίτης, Χρύσα Προκοπάκη, Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, Βούλα Τσινόρεμα.

ΕΚΔΟΤΗΣ: Άγγελος Έλεφάντης. **ΕΚΤΥΠΩΣΗ:** Θανάσης Γκόνης, Χαρ. Τρικούπη 18, τηλ. 3620383. **ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ:** Νίκας, Άγ. Σοφίας & Καλλιπόλεως 53-55, τηλ. 7653483. **ΦΩΤΟΣΥΝΘΕΣΗ:** Γεωργία Μπαρούδου, Άλίκη Πελεκάνου. **ΔΙΟΡΘΩΣΗ-ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:** Γιάννα Κατσιαμπούρα.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: έπίσια (12 τεύχη) 5.000 δρχ., έξαμηνιαία (6 τεύχη) 2.500 δρχ., φοιτητική (12 τεύχη) 3.000 δρχ. **ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ:** Εύρώπης, έπίσια (12 τεύχη) 6.000 δρχ., Εύρώπης έξαμηνιαία (6 τεύχη) 3.000 δρχ., ΗΠΑ, Καναδά, Άυστραλίας (12 τεύχη) 7.000 δρχ.

Πολίτης • Ιούλιος-Ιούλιος 1994 • τεύχος 126 • δρχ. 500

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ 3

Κράτος, τυφλοπόντικες και τρωκτικά

Πάνω από 25.000 θα είναι οι υποψήφιοι δήμαρχοι, δημοτικοί σύμβουλοι, κοινοτάρχες, νομάρχες κ.ο.κ. στις δημοτικές εκλογές του Οκτωβρίου. Κοντά ένας στους εκατό του οικονομικά ένεργου πληθυσμού αναμειγνύεται με το ένα ή με το άλλο κόμμα στις δημοτικές εκλογές. Το διακομματικό παζάρι θα κρατήσει όλο το καλοκαίρι: θα σπριζούμε τον δικό μας στή Φλώρινα και τον δικό σας στή Γρεβενά, εκτός αν μας δώσεις τον νομόρχη Μαγνησίας, όποτε παίρνεις και τους δύο. Παρούσα στή νταραβέρι έχει δηλώσει ή Πολιτική Άνοιξη, παρών και ή Συνασπισμός, από κοντά και ή ΚΚΕ, όλους αυτούς βέβαια τους διαπραγματεύεται ή ΠΑΣΟΚ. Ένα όλοκληρο πλέγμα ανθρώπων φιλοδοξιών και συμφερόντων οικοδομείται γύρω από ή κόμματα και προωθεί ήν κομματική συνδιαλλαγή.

Πάμε στήν τομέα των δημόσιων έργων, όπου ή Επίτροπος Μπρούς Μάκ Μίλαν συνιστά ήν ακύρωση των διαγωνισμών για 12 έργα, ή οποία εύθυνόφοβοι γραφειοκράτες κατακύρωσαν σέ έργολάβους πού προσφέρουν αρχικά έξωπραγματικές εκπτώσεις, ακυρώνοντας κατόπιν ήορτής ή μελέτη. Όλοι συμφωνούν ότι «πάσχει ή σύστημα», όλοι μιλούν για «θερμοκήπιο συμφερόντων με αντιπαραγωγικά κριτήρια», όμως όλοι είναι μπλεγμένοι στή σύστημα και είτε δέν θέλουν, είτε δέν μπορούν να ή αλλάζουν. Από κοντά ή εφημερίδες και ή κανάλια, ή ιδιοκτήτες των όποιων, ως κατ' έξοχήν εργολήπτες δημόσιων έργων, συναλλάσσονται με ή κόμματα ής έξουσίας σ' ένα παζάρι σύγκλισης συμφερόντων ής οικονομικής και ής πολιτικής έξουσίας.

Συμφέροντα ιδιωτικά και κομματικά, οικονομικά και πολιτικά διαπλέκονται γύρω από ή κράτος, σέ βαθμό ώστε ή πολιτική ζωή ής χώρας να έχει έξ όλοκληρου καταληφθεί από — και ταυτισθεί με— ή διαπάλη και ήν έξισορρόπηση αυτών των συμφερόντων πού δημιουργούνται γύρω από ή κράτος. Είναι ήτοι ή απορρόφηση ής πολιτικής πού καμία πολιτική δύναμη, ούτε καν ής Άριστερας, δέν δείχνει διατεθειμένη να σπκώσει ή κεφάλι διεκδικώντας ήν ούτοπία: ήν αυτόνομηση ής πολιτικής.

Τά ἀριστερά κόμματα καί οἱ ἀριστερές ὀργανώσεις στίς τελευταῖες ἐκλογές ἔλαβαν σχεδόν τό 13% τῶν ψήφων τοῦ ἑλληνικοῦ ἐκλογικοῦ σώματος (συνυπολογίζω τό ποσοστό τοῦ ΚΚΕ, τοῦ

ΣΥΝ ἀλλά καί τῶν μικρῶν σχηματισμῶν ὅπως ἡ Κίνηση Πολιτῶν, ἡ Κίνηση κατά τῆς ΕΟΚ, τό Μ.Α.-ΚΚΕ, ἡ Πολιτική Οἰκολογία· ἀριστεροί εἶναι κι αὐτοί). Περίπου 850.000 Ἕλληνες καί Ἑλληνίδες ψήφισαν τά ἀριστερά ψηφοδέλτια, ἐπίδοση ὅμοια μ' ἐκεῖνη τῆς προδικτατορικής ΕΔΑ, ἀλλά καί μὴ ὑπολειπόμενη τῶν ἐκλογικῶν ποσοστῶν τῶν ἀριστερῶν κομμάτων στίς ἐκλογικές ἀναμετρήσεις τῆς μεταδικτατορικής περιόδου. Ἔτσι, ἄν ἐξαίρεσει κανεῖς τίς ἐκλογές τοῦ 1974, ἀμέσως μετά τήν κατάρρευση τῆς στρατιωτικῆς δικτατορίας, στίς ὁποῖες εἶχε δράσει ἡ λογική τοῦ «ἡ Καραμανλῆς ἢ τά τάνκς», καί τίς βουλευτικές ἐκλογές τοῦ 1993, ἡ Ἀριστερά στό σύνολό της ἐμφανίζει ἀξιοσημείωτη σταθερότητα ἐπί μιά ὀλόκληρη τριακονταετία. Φαίνεται ὅτι ἡ κάμψη πού παρατηρήθηκε στίς προηγούμενες βουλευτικές ἐκλογές, μέ τό τωρινό ποσοστό τοῦ 13%, ἀνήκει πλέον στό παρελθόν, ὅτι ἡ σημερινή ἀνοδος τῆς Ἀριστερᾶς εἶναι ὁ καλός οἰωνός μιᾶς γενικότερης ἀνάκαμψης, ὅτι ἡ ἀριστερή παράταξη παραμένει ἰσχυρός πολιτικός καί κοινωνικός παράγοντας τοῦ τόπου.

Εὐδαίμονα λοιπόν τά σημάδια γιά ὅποιον κοιτάζει μόνο τά νούμερα καί τό μόνο πού ξέρει νά κάνει μ' αὐτά εἶναι νά τά ἀθροίζει. Ἀλλά δέν εἶναι ἔτσι. Γιατί ὅσο σημαντικό κι ἄν εἶναι —καί εἶναι— ὅτι 850.000 πολῖτες ψήφισαν ἀριστερά κόμματα, καί μάλιστα σέ μιά ἐποχή γενικῆς ἀφερεγγυότητος τῆς σοσιαλιστικῆς ἰδεολογίας καί τῶν ἀριστερῶν ἰδεῶν σέ ὅλο τόν κόσμο, ὁ καθένας ξέρει ὅτι τίποτε τό κοινό δέν μποροῦμε νά ἐννοήσουμε μέ τόν ὄρο «ἡ Ἀριστερά», νά ἐννοήσουμε δηλαδή μιά πολιτική καί ἰδεολογική ὄντοτητα μέ τήν ὁποία θά μπορούσαμε νά συνεννοηθοῦμε ἀλλά καί αὐτοί οἱ 850.000 ἀριστεροί θά μπορούσαν μέ τό ὄνομα «Ἀριστερά» νά ἀλληλοαναγνωρισθοῦν ὡς μετέχοντες μιᾶς κοινῆς ἱστορίας, μιᾶς κοινῆς παιδείας καί μιᾶς κοινῆς μοίρας. Πίσω ἀπό τόν ὄρο «Ἀριστερά» ὑπάρχει μιά μακρά ἱστορία διχασμῶν καί τομῶν τόσο βαθιῶν πού γιά κανένα πιά δέν ὑπάρχει ἡ δυνατότητα ν' ἀναφερθεῖ σέ μιάν κοινή ταυτότητα ἢ διαφορετικά σέ μιά κοινή ἰδεολογία.

Φερέοικοι οἱ ἀριστεροί

τοῦ Ἄγγελου Ἐλεφάντη

Ἔτσι, ἐκεῖνο τό 13% τῆς Ἀριστερᾶς, μέ τό ὅποιο ἄρχισα γιά νά τό ἀρνηθῶ ἀμέσως, δέν συνιστᾷ μιά κοινότητα καί μιά ἀλληλεγγυότητα, ἀφοῦ κανένα ἀπό τά μαθηματικῶς ἀθροιζόμενα μέρη του δέν ἀποδέχεται οὔτε τήν ἀθροισή οὔτε τή

συνάθροιση μέσα στόν σα στόν αὐτό δημόσιο χῶρο, στήν ἴδια παράταξη. Τά άτομα τοῦ 13%, οἱ ἀριστεροί πολῖτες, δέν συμπαραστέκονται σέ κοινούς ἀγῶνες καί γι' αὐτό δέν ἀθροίζονται. Διαιροῦνται. Ἡ ἐκτέλεση τῆς διαθήκης τῆς ἱστορικῆς Ἀριστερᾶς ἔφτιαξε πολλούς κληρονόμους, ὄχι, ὅμως, συγγενεῖς. Οἱ τοῦ ΚΚΕ καί οἱ τοῦ ΣΥΝ, ἀκόμη κι ἐκεῖνοι πού στίς ἐκλογικές στατιστικές δημιουργοῦν «σύνολα» τῆς τάξεως τοῦ 0,02% δέν αἰσθάνονται νά κυλάει τό ἴδιο αἷμα στίς φλέβες τους. Πράγματα γνωστά, κι ἀπό καιρό.

Τήν κατάσταση αὐτή δέν μποροῦμε πλέον νά τήν ὀνομάσουμε διάσπαση ἢ πολυδιάσπαση, γιατί οἱ ὄροι αὐτοί κάποτε παρέπεμπαν στήν κοινή ἱστορική μήτρα καί ταυτόχρονα ὑπαινίσσονταν ἡ ἔτρεφαν τήν προσδοκία γιά μιά μελλοντική ἐνότητα. Οἱ γέφυρες, ὅμως, ἔχουν ἀνατιναχθεῖ· ὁ καθένας τό δρόμο του, ἀμετάκλητα.

Μᾶς νοιάζει ὁ δρόμος ἐκείνων τῶν ἀριστερῶν πού ψήφισαν Συνασπισμό. Ὁχι γιατί οἱ ἄλλοι δέν ἔχουν σημασία, ἀλλά γιατί —κι ἄς ἐκληφθεῖ αὐτό ἀφοριστικά— ὁ δρόμος πού διάλεξαν, ἐδῶ καί χρόνια ἄλλωστε, ἐξαιτίας τῶν ἰδρι λογιῶν πού πρυτανεύουν στόν δικό τους χῶρο, εἶναι ἕνας δρόμος πού δέν ὀδηγεῖ πουθενά κι ἀπομακρύνει τόν κόσμο πού πορεύεται σ' αὐτόν ὀλοένα καί πιό πολύ ἀπό τίς σύγχρονες εὐρωπαϊκές κι ἑλληνικές πραγματικότητες.

Πρῖν, ὅμως, συζητήσουμε τό δρόμο τοῦ Συνασπισμοῦ, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά ἀναλογισθοῦμε ἀπό πού προέκυψαν αὐτοί οἱ 400.000 ἀριστεροί, δεδομένου ὅτι ὀκτώ μῆνες πρῖν, στό ψηφοδέλιό του, εἶχαν βρεθεῖ μόνο οἱ μισοί, πράγμα πού κόστισε στόν ΣΥΝ κοινοβουλευτική ὑπεροχία. Ὑποθέσεις καί «ἀναλύσεις», ἀπό κείνες πού τόσο εὐγλωττα ξέρουν νά παρουσιάζουν οἱ στατιστικολόγοι καί οἱ πολιτικοί ἐπιστήμονες, ἔχουν γίνει πολλές. Ἐνα, ὅμως, εἶναι σίγουρο, πού δέν χρειάζεται στατιστικές καί πίνακες γιά νά πιστοποιηθεῖ: ἕνα σημαντικό μέρος τῶν ψηφοφόρων τοῦ ΣΥΝ εἶναι φερέοικοι. Μετανάστες ἀπό κόμμα τῆς Ἀριστερᾶς σέ ἄλλους χώρους, σέ ἄλλες χώρες, γιά νά βγάλουν τό πολιτικό τους ψωμί, παλινοστοῦντες

(ἀπό ΠΑΣΟΚ, Ν.Δ. κλπ.) ὅταν ἄλλες σκέψεις, ἄλλες σκοπιμότητες ἢ «ἀπογοητεύσεις» ἀπό τίς χῶρες τῆς προσωρινῆς ὑποδοχῆς ἔθρεψαν τῆ νοσταλγία τῆς μητέρας γῆς. Ἄλλά καί τίποτε δέν προοιωνίζεται ὅτι δέν θά ξαναπάρουν τό ραβδί τους γιά τά ξένα. Ἀνάλογα μέ τά διλήμματα, ἀνάλογα μέ τίς προσδοκώμενες ωφέλειες. Ψηφίζουν χρήσιμα: τῆ ΝΔ γιά νά φύγει, τό ΠΑΣΟΚ, τό ΠΑΣΟΚ γιά νά φύγει ἢ ΝΔ, τούς «μικρούς», τούς «οἰκολόγους», τό καινούργιο, ἀφοῦ ὅλα τά ἔχουμε δοκιμάσει ἢ ἐκεῖνο τό ἀγνωστικιστικό «τίποτε», διότι ἄθλιο πράγμα τά κόμματα κι ἡ πολιτική, ξεπερασμένα τά ὄραματα κι οἱ ἰδεολογίες. Ἡ παρακμή τῶν ἰδεολογιῶν καί τῶν οἰκουμεικῶν συστημάτων, τό στένεμα τοῦ ὀρίζοντα τοῦ μέλλοντος, τά πολλά διαφορούμενα κι οἱ σκεπτικισμοί ὡς πρός τίς προοπτικές δημιουργοῦν ἕνα κενό πολιτικοῦ νοήματος πού πρῶτοι τό ζοῦν οἱ ἀριστεροί.

Ἡ γενικότερη τάση τῆς στροφῆς εἰς ἑαυτόν πού ὀνομάζεται ἰδιωτικοποίηση καί πού αὐτοδικαιώνεται ὡς ἀνάδυση τῆς ὑποκειμενικότητας καί τῆς προσωπικῆς, βιωματικῆς ἀλήθειας, δέν ἀφήνει χῶρο καί χρόνο γιά τῆ δημιουργία κοινοτήτων, πολιτικῶν πατρίδων καί ταυτοτήτων, γιατί δέν ὑπάρχει ταυτότητα βασισμένη στό «ἐγώ» καί ἡ ἄθροιση ἢ ἡ παράθεση τῶν μυριάδων ἐγῶ δέν φτιάχνει ἕνα Ἐμεῖς ἀλλά τό «ἐμεῖς-μηδέν», δηλαδή τό κοπάδι (Νίτσε). Ἔτσι, ἡ μόνη κοινότητα πού ἀπομένει νά ἐνοικήσουμε, νά σκεφτοῦμε καί νά ἐπιθυμήσουμε εἶναι ἡ κοινότητα τοῦ χρήματος (ὁ καθένας στά μέτρα του) καί, ὅπως ἔγραφε ὁ Μάρξ στά *Grundrisse*, «ὄντας τό ἴδιο ἡ Κοινότητα δέν μπορεῖ ν' ἀνεχθεῖ ἄλλες ἀντιμέτωπές του». Δέν μπορεῖ ν' ἀνεχθεῖ ἄλλες: οὔτε τοῦ Κόμματος, οὔτε τῆς στράτευσης, οὔτε τῆς προοπτικῆς, οὔτε τοῦ παρόντος, οὔτε τοῦ μέλλοντος, οὔτε τοῦ... Συνασπισμοῦ. Κι ὁ Συνασπισμός, ἔχοντας ἐξοστρακίσει τῆ συζήτηση γιά τῆ σοσιαλιστική ἰδεολογία ἀφοῦ τήν κατέστησε ἀφερέγγυα κι ὀχληρή ὅσο μπορούσε —δέν ἦταν δύσκολο δά, ὅταν τόσοι ἄλλοι πρωτομάστορες τῶν ΜΜΕ εἶχαν ἀποξηράνει τό τοπίο— οὔτε κι αὐτός προσφέρει μιά κοινότητα, ἀφοῦ κι αὐτός ἀναλογίζεται μέ βουλιμία τήν ωφέλεια «ἐδῶ καί τώρα», ἀφοῦ κι αὐτός πολιτεύεται χρήσιμα. Τί ἄλλο εἶναι ἄλλωστε αὐτό τό φασούλι περὶ «Κεντροαριστεράς» καί γιά τό ἀλά ἑλληνικά ροχαριανό μπίνγκ μπάνγκ, ἔστω κι ἂν ἔσκασε σάν γιορτινό μπαλόκι στή χώρα του; Ἡ ἀναζήτηση τῆς ωφέλειας, τῆς χρησιμότητας, δέν φτιάχνει κοινότητα, κόμμα, στράτευση, ἀλλά διάλυση στό «ἐμεῖς-μηδέν», πού πότε γίνεται 6% καί πότε 3%, αὐτοδιαλύμενο σέ μυριάδες «ἐγῶ-μηδέν» τά ὅποια συναντιοῦνται στό δρόμο κι ἀναρωτιοῦνται τί γίνεται μ' ἕνα χαζό χαμόγελο στά χεῖλη.

Λείπει ἡ ἰδεολογία τῆς Ἀριστεράς δηλαδή, λείπει μιά πολιτική παιδεία, ἕνας λόγος οἰκουμεικός. Κυρίως, ὅμως, λείπει τό ἴδιο τό πρόβλημα ἐκεῖ πού κατασκευάζονται στρατηγήματα καί τακτικές, ἐκεῖ πού παραδείγματος χάριν παραιτεῖται ἡ Δαμανάκη γιά ν' ἀφήσει τόπο σέ «νέες δυνάμεις», ἀλλά ἡ δημοκρατία τήν ἐνδιαφέρει. Κι ὡστόσο, αὐτός ὁ φερέοικος ἀριστερός, πρόσφυγας πού προσφεύγει συνεχῶς σέ νέες ἀποικίες γιά νά τίς ἐγκαταλείψει ἀναζητώντας τῆ χαμένη μητρόπολη, δέν ψάχνει τίποτ' ἄλλο ἀπό τό νά πάφει νά εἶναι μετανάστης, νά γίνει ἐδραῖος, νά ἐδραιώσει καί νά ἐδραιωθεῖ, νά στεριώσει. Στεριά θέλει ὁ ἀριστερός καί μόνο τότε θά τοῦ χρησιμεύσουν τά λιμάνια, ἡ θάλασσα, τό ἄνοιγμα σέ ἀνεξερεύνητους δρόμους καί σέ ἄγνωστα δρομολόγια τοῦ καιροῦ μας.

Βρισκόμαστε λοιπόν —ὅπως ἀπό χρόνια— στά προκαταρκτικά, στή συζήτηση γιά τήν ἡμερήσια διάταξη, σ' ἐκεῖνα τά προκαταρκτικά πού ὀργανώνουν τόν δημόσιο χῶρο τῆς Ἀριστεράς ἢ τόν ἀποδιοργανώνουν ἀκόμη περισσότερο, τόν καταργοῦν. «Δημόσιος χῶρος τῆς Ἀριστεράς εἶναι ὁ τόπος πού μπορεῖ νά διεξαχθεῖ μιά συζήτηση, νά ὑπάρξει διαμάχη, ἐπικοινωνία, ἀνταλλαγῆ, εἶναι οἱ σχέσεις μέσα ἀπό τίς ὁποῖες ἐκδηλώνεται μιά ἱστορία καί φτιάχνεται ἡ ταυτότητα πού σέ κάνει νά διαφέρεις ἀπό τούς ἄλλους, εἶναι ὁ τόπος πού φτιάχνεται ἢ μπορεῖ νά φτιαχθεῖ ἕνα "ἐμεῖς" καί κυρίως νά ἀναπαραχθεῖ».

Οἱ 400.000 ἀριστερές ψῆφοι εἶναι μιά καλή βάση, μιά καλή πρώτη ὕλη, δέν εἶναι, ὅμως, ἀκόμη ἕνα «ἐμεῖς». Κι ἄλλες φορές μαζεύτηκε ἡ κρίσιμη μάζα κι ἔγινε σκορποχώρι. Κι ἄλλες φορές μεγαλοϊδεατισμοί, ὅπως τῆς Μεγάλης Ἀριστεράς, ἀποδείχτηκαν μικροῦτσικοι. Κανείς λόγος δέν ὑπάρχει, ξεκαινουργιωμένους καί λουστραρισμένους, νά τούς ξαναπιστέψουμε.

Εἶναι ἴσως —μᾶλλον— κάπως ἀόριστα ὅλ' αὐτά, μεταφορικά. Ἴσως, ὅμως, χρησιμεύουν νά μεταφερθοῦμε ἐκεῖ πού τά προβλήματα παίρνουν σάρκα καί ὄστά, στόν πραγματικό πυρήνα τῆς ἱστορίας πού ζοῦμε ἀλλά δέν φτιάχνουμε. Νά μεταφερθοῦμε λοιπόν ἀπό τά ποσοστά στήν ὀργάνωση τοῦ χώρου, ἀπό τά ἰδεολογήματα στήν ἰδεολογία, ἀπό τῆ χρησιμότητα στήν προοπτική, ἀπό τίς διερευνητικές κινήσεις γιά τήν ἀναζήτηση συνεταίρων στήν ἀναζήτηση τῶν φίλων καί τήν ἐπισήμανση τῶν ἐχθρῶν. Νά μεταφερθοῦμε ἀπό τίς ἀριστερές στήν Ἀριστερά, στήν Ἀριστερά τοῦ σοσιαλισμοῦ, γιατί ἄλλη δέν ὑπῆρξε, δέν ὑπάρχει καί δέν φαίνεται ὅτι μπορεῖ νά ὑπάρξει· στήν Ἀριστερά ἀναπαραγωγῆς τῶν ἀριστερῶν, τῶν νέων ἀριστερῶν, κι ὄχι τῆς κατανάλωσης τῶν παλαιῶν.

Η λιβερρότερο καί ἀπό τίς ἀλλεπάλληλες ἀγωνιστικές συντριβές τῆς ἐθνικῆς μας ομάδας

ἦταν τό σύμπτωμα τῆς ἐξωαγωνιστικῆς διάλυσῆς τῆς ἀμέσως μετά τήν πρώτη τεσσάρα. Προπονητής ἐναντίον

παικτῶν, παίχτες ἐναντίον προπονητῆ, παίχτες ἐναντίον παικτῶν, δημοσιογράφοι κατά πάντων, πολιτικοί ἐναντίον πολιτικῶν, ὁ καθένας ἐναντίον τοῦ ἑαυτοῦ του καί ὁ Θεός ἐναντίον ὄλων.

Μετά τό 4-0 τῆς Ἀργεντινῆς ἡ διάλυση ἦταν τέτοια, ὥστε αὐτό πού παρατασσόταν στό γήπεδο ὡς «Ἐθνική Ἑλλάδος» νά μὴν δικαιούται νά χαρακτηριστεῖ ομάδα — ὄχι κατ' ἀνάγκην ἐθνική ἀλλά ὁποιαδήποτε ομάδα. Στήν ἀντίληψη τῶν ποδοσφαιριστῶν, τῶν προπονητῶν ὅπως καί τοῦ κοινοῦ, φιλάθλου καί μὴ, ἡ ἀγωνιστική καί ἡ ἐξωαγωνιστική πλευρά τοῦ ποδοσφαίρου, τό ποδόσφαιρο καί ἡ ζωή δηλαδή, τυλιγμένα ἀναπόδραστα στόν ἴδιο ἴστό, μπλεγμένα ἀξεδιάλυτα ἐναλλάσσονται στή σκέψη καί τίς συμπεριφορές τῶν ἀνθρώπων.

Γιατί ἔχασε ἡ Ἐθνική; Ὅποιον κι ἂν ρωτήσεις, ποδοσφαιριστή (δηλαδή ἀρμόδιο), προπονητή (δηλαδή ἀρμόδιο), δημοσιογράφο (δηλαδή «ἀρμόδιο») ἢ ἕναν κοινό φιλάθλο (ἡμιαναρμόδιο ἢ καί ἀναρμόδιο) θά λάβεις παρεμφερή ἀπάντηση: Ἔλα μωρέ, ἀφοῦ εἴμαστε χρόνια πίσω κι ὄχι μόνο ποδοσφαιρικά, ἀφοῦ εἴμαστε μιά κοινωνία τοῦ ἄρπα - κόλλα, τοῦ αὐθαίρετου καί τῆς αὐθαιρεσίας, ἀφοῦ, κοντολογίς, εἴμαστε πάτοι, πῶς νά μὴν εἴμαστε πάτοι καί στό ποδόσφαιρο;

Κατά τή γνώμη μου αὐτή ἡ ἀπάντηση συνιστᾷ τό πρόβλημα, εἶναι δέ καί ἡ πρωταρχική αἰτία γιά τήν ποδοσφαιρική συντριβή τῆς ἐθνικῆς ομάδας. Δέν πρόκειται καν γιά ἀπάντηση, πρόκειται γιά νοοτροπία. Γιά τή νοοτροπία τοῦ ἀναγωγισμοῦ, ὅπου ὡς ἀναγωγισμό περιγράφω τό —καθημερινό— φαινόμενο νά ἀναφέρεσαι σέ ἕνα πρόβλημα ὀρισμένο σέ ἕνα ἐπίπεδο καί νά προσπαθεῖς νά μιλήσεις γι' αὐτό ἢ καί νά τό λύσεις ἀνάγοντάς το σέ ἄλλα προβλήματα, ἄλλου ἐπιπέδου ὀρισμοῦ.

Μιά παρένθεση ἐδῶ. Θυμᾶμαι ὅταν ἤμαστε ἐφηβοί καί «χυδαῖοι ὕλιστές» —γιατί μόνο περισσότερο ἢ λιγότερο χυδαῖοι μπορούσαμε νά εἴμαστε σέ ἐκείνη τήν ἡλικία— ἕνας φίλος ἐπιχειρηματολογοῦσε ὕλιστικά καί ἀριστερά: «Γιατί τί εἶναι ἡ ἀνθρώπινη σκέψη; Ἡλεκτρόνια εἶναι...». Κάτι μέ πείραζε, ἴσως νά μὴν ἤξερα τί,

Ἀλήθεια, σέ ποιό ἄθλημα ἠττήθηκε ἡ Ἐθνική Ἑλλάδος;

τοῦ Δαμῖανου Παπαδημητρόπουλου

πῆρα μιά κιμωλία καί ἔγραφα στόν πίνακα τή λέξη «ἠλεκτρόνια». Τοῦ λέω: «Καί τά ἠλεκτρόνια τί εἶναι;» Μέ κοίταζε. Τοῦ λέω: «κιμωλία εἶναι». Μείναμε ὄλοι ἄφωνοι. Τό πρόβλημα εἶχε καταστραφεῖ τελείως — ἂν ὑποθέσουμε ὅτι εἶχε κανεῖς μας

πρόβλημα περί ἀνθρώπινης σκέψης— καί δέν εἴχαμε πλέον τί νά ποῦμε.

Ἡ παρένθεση ἔγινε προκειμένου νά φέρω ἕνα ἀκραῖο παράδειγμα ἀναγωγισμοῦ πού καταστρέφει τήν αὐτοτέλεια τῶν θεμάτων καί μαζί τά ἴδια τά θέματα. Ἐνός ἀναγωγισμοῦ ὁ ὁποῖος μᾶς βολεῦει καθώς μπορούμε νά συζητοῦμε δῆθεν γιά τά πάντα χωρίς νά λέμε τίποτα, χωρίς νά γνωρίζουμε τίποτα, χωρίς νά θίγουμε τίποτα. Λόγια τοῦ ἀέρα καί τῆς ἀσυνέπειας, πηδήματα ἀπό θέμα σέ θέμα καί ἀπό ἐπίπεδο σέ ἐπίπεδο, κατά προτίμηση πηδήματα ἀπό τήν πρώτη στιγμή καί ἀναγωγή σέ γενικότατο, σχεδόν ὑπερβατικό, ἐπίπεδο.

«Γιατί χάσαμε ἐχτές, βρέ Ἀντώνη;» — «Τί τά θές, ἀφοῦ δέν ἔχουμε ὑποδομή, δέν ἔχουμε ποδοσφαιρική παιδεία, δέν ἔχουμε ἱστορία στό ποδόσφαιρο;» Σ' αὐτή τήν ἀπάντηση δέν ὑπάρχει τό συγκεκριμένο παιγνίδι, οἱ φάσεις, οἱ ἐνέργειες, τά λάθη, ὁ ἀγώνας γιά τήν ἐπικράτηση.

Ἐπάρχει ἀντίθετα ἕνα ἀποτέλεσμα προδιαγεγραμμένο ἀπό τά γενικότερα δεδομένα, ὑπάρχει μιά μοιρολατρία, ὑπάρχει τό κισμέτ. Συνοψίζω γιατί ἴσως χάθηκαν οἱ δύο φράσεις πού ἐνδιαφέρουν μέσα στήν μακρά πρόταση: δέν ὑπάρχει (ὁ) ἀγώνας — ὑπάρχει τό κισμέτ. Λές καί ἡ Νιγηρία, τό Καμερούν, ἡ Σαουδική Ἀραβία ἢ ἀκόμα ἡ Βουλγαρία ἔχουν μακρότερη ποδοσφαιρική ἱστορία ἢ ὑποδομή ἀπ' ὅ,τι ἡ Ἑλλάδα.

Μιλήσαμε στήν ἀρχή γιά ἀγωνιστική κατάρρευση καί ἐξωαγωνιστική διάλυση. Γιά δύο ἐπίπεδα δηλαδή πού δυστυχῶς ἐπικοινωνοῦν ἄμεσα, καθώς συνηθίζουμε νά πηδᾶμε ἀπό τό ἕνα στό ἄλλο κι ἐπομένως ἀναπόφευκτα ἐπηρεάζουν τό ἕνα τό ἄλλο. Ἐδῶ ὁ ἀπλός, μέσος φιλάθλος δέν πιστεύει καν ὅτι αὐτό πού βλέπει στό γήπεδο, ὁ ἀγώνας, εἶναι κάτι τό γνήσιο, εἶναι δηλαδή κάτι παιζόμενο καί ὄχι ἐκ τῶν προτέρων ὀρισμένο, προαποφασισμένο. Ἐπάρχει εἰδική ὀρολογία περί τούτου: τικέ, φτιαγμένο, πουλημένο. Στό ἐσωτερικό πρωτάθλημα λοιπόν (ὅπου δέν χωροῦν αἰτιολογίες τοῦ τύπου αὐτοῦ εἴμαστε-αὐτό παίζουμε) ἡ κατάργηση τοῦ παιγνιδιοῦ ὡς

τέτοιου, ἡ ἀναγωγή του σέ ἕνα ἄλλο ἐπίπεδο παίρνει τή μορφή τοῦ «σικέ», τοῦ προαποφασισμένου διά τοῦ χρήματος. "Ὅλοι οἱ φίλαθλοι πιστεύουν στήν ἰδεολογία τοῦ σικέ. Σέ ἀναμετρήσεις μέ ομάδες τοῦ ἐξωτερικοῦ, πού βέβαια ἀποφεύγουμε νά τίς ἀνακατέψουμε στίς δικές μας βρομιές, ἡ κατάργηση τοῦ παιγνιδιοῦ παίρνει τή μορφή τοῦ προαποφασισμένου ἀπό τή μοίρα ἢ, ἐπί τό προοδευτικότερον, ἀπό τά κοινωνικοοικονομικά δεδομένα τῆς χώρας. Χάνουμε λοιπόν μέσα στό γήπεδο καί τά αἷτια ἀναζητοῦνται στούς δείκτες τοῦ ΟΟΣΑ καί τῆς ΟΥΝΕΣΚΟ, χωρίς κανεῖς νά σκέφτεται ὅτι μέ βάση τούς δείκτες αὐτούς ἡ Ἑλλάδα ἔπρεπε νά κερδίζει τή Βραζιλία στό ποδόσφαιρο καί νά χάνει ἀπό τή Μεγάλη Βρετανία καί τήν Ἑλβετία στό μπάσκετ.

Ἡ κατάργηση τοῦ ἀγώνα, τό παράτημα τοῦ ἀγώνα, ἡ πίστη ὅτι αὐτός ὁ ἀγώνας πού δίνουμε ἔχει δοθεῖ σέ ἕνα ἄλλο ἐπίπεδο χαρακτηρίζει τελευταίους ἀπό ὅλους τούς παίχτες. Αὐτοί τουλάχιστον γνωρίζουν ἔστω ἐμπειρικά ὅτι τό παιγνίδι παίζεται στό γήπεδο, ὅτι τά πάντα ἐξαρτῶνται ἀπό τίς κινήσεις τους. "Ὁμως εἶναι ἀδύνατον καί γιά τούς παίχτες νά ξεφύγουν ἀπ' τή γενική νοοτροπία καί νά ἀρχίσουν νά δίνουν μάχη μέχρι τό 90ό λεπτό. Μέ τήν πρώτη ἀναποδιά τά παρατάνε, ἀπογοητεύονται, ἀντιλαμβάνονται ἕνα παιγνίδι τό ὅποιο παίζεται σάν νά ἔχει ἤδη τελειώσει, τό γκόλ πού δέχτηκαν σάν μήνυμα μιᾶς ἐκ τῶν προτέρων εἰλημμένης ἀπόφασης. Κάτι χειρότερο: τό γκόλ πού δεχόμαστε φέρνει σέ ὅλους, παίχτες καί φιλάθλους, τήν εἰκόνα ἑνός παιγμένου ἔργου. Μέ ἄλλα λόγια ἀφορμή, γιά τήν κατάργηση, τό παράτημα τῆς μάχης.

Τέλος, ἡ ἀναγωγή ἑνός ποδοσφαιρικοῦ ἀγώνα, τοῦ ποδοσφαίρου τελικά, σέ κάτι ἄλλο πιά γενικό, πιά ἀντιπροσωπευτικό, πού μᾶς ἀφορᾶ ὅλους ὡς ἔθνος πλέον, καί μάλιστα ὡς «μοιραῖο ἔθνος», ἡ ἀναγωγή τῆς ποδοσφαιρικής μοίρας σέ γενικότερη μοίρα τοῦ τόπου καί τῆς ποδοσφαιρικής ἡττας σέ ἡττα τοῦ ἔθνους (λόγω ὄλων ὅσα προαναφέραμε, τῆς ἱστορίας, τῶν δεικτῶν τοῦ ΟΟΣΑ, τῆς ἀρπαχτῆς καί τῆς ἀυθαιρεσίας καί τῶν χρόνων πού εἴμαστε πίσω), ἔχει τίς ἐξῆς δύο πολύ ἀπλές καί πολύ σοβαρές συνέπειες. Ἄφ' ἑνός μετατοπίζει τό πεδίο τῆς μάχης ἀπό ἐκεῖ πού πραγματικά κρίνεται ὁ ἀγώνας (ἀπό τό γήπεδο δηλαδή), μέ συνέπεια νά δίνουμε ἄλλη μάχη ἀπό αὐτή (τή γηπεδική) πού καλούμαστε νά δώσουμε, ἀφ' ἑτέρου δέ φορτώνει τούς πάντες (καί κυρίως τούς παίχτες) μέ εὐθύνες ἀβάσταχτες καί φόβους σχεδόν πιά μεταφυσικούς. "Ἄντε μετά νά παλέψεις, ὅταν δέχσαι γκόλ ἀπό τήν Ἀργεντινή στό 2' ἢ ἀπό τή Βουλγαρία στό 5', καί μάλιστα μέ ψεύτικο πέναλτυ.

"Ὅλ' αὐτά δέν τά γράφω γιά νά ἀποδώσω κι ἐγώ σέ μιά γενικότατη αἰτία (ἢ ἔστω νοοτροπία) τά αἷτια γιά τίς ποδοσφαιρικές ἡττες στήν Ἀμερική. "Ἄν ἦταν ἔτσι, θά εἶχα κάνει κι ἐγώ τό ἴδιο σφάλμα γιά τό ὅποιο κατηγορῶ τούς ὑπολοίπους.

"Ὅχι, ἡ νοοτροπία τοῦ ἀναγωγισμοῦ καί ἡ ἀντίληψη τοῦ μοιραίου συμβάλλουν ἴσως στή μετατροπή τῆς ἡττας σέ συντριβή καί ἀπό ἐκεῖ στήν πλήρη (ἐξωαγωνιστική) διάλυση τῆς ομάδας, δέν ἐξηγοῦν, ὅμως, τό ἀρχικό, τήν ἡττα καί μάλιστα τήν βαριά ἡττα, ἄς ποῦμε, τήν ἡττα ἀπό τή Βουλγαρία πού δέν εἶναι καλύτερη ομάδα ἀπό τήν ἐλληνική. Τά αἷτια λοιπόν εἶναι καθαρά ποδοσφαιρικά, ἀγωνιστικά. "Ἄν ἦταν ἄλλα, γενικότερα καί μονιμότερα, ἡ Ἑλλάδα δέν θά εἶχε κόν προκριθεῖ στό Παγκόσμιο Κύπελλο.

Τό γεγονός ὅτι πιστεύω πώς τά αἷτια εἶναι ποδοσφαιρικά μοῦ δημιούργησε καί δισταγμούς νά γράφω γιά τήν Ἑθνική: οἱ ἡττες τῆς Ἑθνικῆς εἶναι ποδοσφαιρικές ἡττες, τά αἷτια τους εἶναι ποδοσφαιρικά, καί ἕνα κείμενο περί αὐτῶν ἀνήκει κατά τήν ἀντίληψή μου στήν Ἀθλητική Ἡχώ (τώρα τό λέμε *Sportstime*) καί ὄχι στόν Πολίτη, τουλάχιστον ἐνόςω τό περιοδικό αὐτό δέν ἔχει ἀθλητικές στήλες. Βρίσκομαι λοιπόν σέ ἀδυναμία νά συνεχίσω, γιατί ἄν θέλουμε νά μιλήσουμε ἐπί τῆς οὐσίας δέν πρέπει νά ἀναφερθοῦμε στό γεγονός ὅτι οἱ πέντε-ἕξι στυλοβάτες τῆς ἐθνικῆς, αὐτοῖ πού «πῆραν» τήν πρόκριση, βρέθηκαν φέτος ὅλοι μαζί στή χειρότερη φόρμα τῆς (πλήν Μανωλᾶ, πού, ὅμως, τσακώθηκε μέ τόν προπονητή) καριέρας τους, πολλοί μάλιστα δέν ἔπαιζαν κόν στίς ομάδες τους. Γιά τό γεγονός ὅτι στό ἐλληνικό ποδόσφαιρο συνεχίζουν νά μαρκάρουν παίχτες καί ὄχι χώρους, μέ ἀποτέλεσμα μιά τεχνικά ἀσθενέστερη ομάδα νά εἶναι ἀναγκασμένη νά τρέχει πίσω ἀπό τό παιγνίδι τῆς ἀντιπάλου τῆς. Γιά ἄλλα πολλά καί συγκεκριμένα, γιά τά ὅποια ἀρμοδιότεροι ἀπό μένα εἶναι ἄλλοι.

"Ἄν βέβαια ἀποφασίσουν ἐπιτέλους νά μιλήσουν περί ποδοσφαίρου καί ὄχι γιά τά τρία κακά τῆς μοίρας μας...

World Cup USA 94™

© 1991 WC 94 TM

Ολοι θά θυμούνται τήν ὁμοφυχία μέ τήν ὁποία ἡ Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων ἔκανε νόμο τοῦ κράτους τήν ὑποχρεωτική ἀναγραφή τοῦ θρησκευματος τῶν Ἑλλήνων πολιτῶν στήν «ἀστυνομική τους ταυτότητα».

Πρόσφατα δημοσιεύματα στόν καθημερινό Τύπο μᾶς ξαναθύμισαν τό ζήτημα: ἡ ἑλληνική δημοκρατία, εἴκοσι χρόνια μετά τόν ἐφιάλητη «Ἑλλάς Ἑλλήνων Χριστιανῶν», ἀπαιτεῖ ἀπό τόν πολίτη αὐτῆς τῆς χώρας νά συνεχίσει νά δηλώνει στίς ὑπηρεσίες τοῦ Δημοσίου τίς θρησκευτικές του πεποιθήσεις, οἱ ὁποῖες καί θά καταγράφονται στό μετεξελιγμένο καί ἐξευρωπαϊσμένο (κατά τ' ἄλλα) δελτίο ταυτότητάς του.

Ἐνα γεγονός κοντά στά ἄλλα. Σιγά τό πράγμα! Νά τό καταγγείλουμε (ἢ νά τό συζητήσουμε), ὡς προοδευτικοί ἄνθρωποι πού εἴμαστε, μά ἔχουμε σοβαρότερα θέματα πού μᾶς ἀπασχολοῦν.

Βλέπουμε τέτοια φαινόμενα νά περνοῦν ἕνα ἕνα καί νά κατακαθίζουν στόν πάτο τοῦ πολιτικοῦ σκηникаῦ. Καί, γκρινιάζοντας γιά τήν πατρογονική καχομοιριά πού μᾶς δέρνει, ἀρνούμαστε νά διακρίνουμε τόν ἴστό πού τά συνδέει. «Στήν Ἑλλάδα εἴμαστε», λέμε καί, ἀφοῦ φελλίσουμε δυό-τρία ἀναθέματα καί καταγγείλουμε τοὺς ἀναχρονισμούς τοῦ πολιτικοῦ μας συστήματος, κατατάσσουμε τό ζήτημα στά ἐλάσσονος σημασίας θέματα, ὑπό τή ρουμπρίκα «Ἀρχαῖσμοι καί ἀδράνειες τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας». Τό θέμα καθ' ἑαυτό κάποτε θά τό ξαναδοῦμε, συναρτημένο στήν πολύ σημαντικότερη ἐκκρεμότητα τοῦ διαχωρισμοῦ τῆς Ἐκκλησίας ἀπό τό κράτος. Κάπως ἔτσι δουλεύει ὁ κοινός νοῦς. Κάπως ἔτσι ἀντιμετωπίζει τά πράγματα καί ἡ Ἀριστερά. Πρόκειται, ὅμως, ἀπλῶς καί μόνο γιά ζήτημα πού ἐπισυνάπτεται στό εὐρύτερο πρόβλημα διαχωρισμοῦ τῆς Ἐκκλησίας ἀπό τό κράτος.

Ζοῦμε σέ μιὰ κοινωνία πού ἀρνεῖται νά ἀναγνωρίζει καί νά σέβεται ὡς δικαιώματα τῶν πολιτῶν της τίς φυλετικές καί πολιτισμικές διαφορές πού ἔχουν κληροδοτηθεῖ ἢ πού παράγονται στό ἔσωτερικό της. Ἐάν τό πού με χωρίς περιστροφές: δέν ἔχει τελειώσει ἡ ἐποχή ὅπου ἄνθρωποι κατατρέχονται μόνο καί μόνο ἐπειδὴ εἶναι διαφορετικοί ἀπό τοὺς πολλοὺς ὡς πρὸς τή μορφή, τή φυλή, τίς πολιτισμικές τους δεσμεύσεις ἢ τίς ἰδέες πού κουβαλοῦν στό κεφάλι τους. Πολύ περισσότερο, διαφαίνονται στίς μέρες μας περιθώρια (ἂν ὄχι τάσεις) γιά τή διαμόρ-

Περὶ τῆς (ἀστυνομικῆς) ταυτότητας τῶν Ἑλλήνων

Μιά φορά κι ἕνα καιρό, ἦταν ἕνας κότσυφας...

τοῦ Νίκου Θεοδοκᾶ

φωση νομιμοποιημένων κοινωνικά ἀντιδράσεων ἐναντίον ἐκείνων πού εἶναι διαφορετικοί, πού σκέφτονται ἢ πράττουν ἀλλιώτικα ἀπό τοὺς πολλοὺς. Πρέπει νά τό λέμε αὐτό, γιά νά τό ἀκοῦμε κι ἐμεῖς οἱ ἴδιοι, καθὼς πρόκειται γιά ἕνα ἀπό τά ση-

μαντικότερα πολιτισμικά καί πολιτικά διακυβεύματα τοῦ καιροῦ μας.

Ἐπερβολές;

Προ μηνῶν, ὁ κ. Γιάννης Μαρίνος ἀπό βήματος τῆς «ἔγκυρης» κυριακάτικης στήλης τοῦ ζητοῦσε λίγο-πολύ νά χαράξουμε στό κούτελο τῶν ἐκπαιδευτικῶν πού σπούδασαν στήν πρώην Γιουγκοσλαβία τήν ἐπιγραφή «Φορέας Ἀνθελληνικῆς Προπαγάνδας» καί νά τοὺς ἀποπέμψουμε ἀπό τά σχολεῖα. Τήν ἴδια στιγμή, τά σχολεῖα τραβοῦν χεράκι χεράκι δασκάλους καί παιδιὰ στίς ἐκδηλώσεις τῶν μακεδονομάχων (παιδιὰ πού οἱ παπποῦδες ἢ κι οἱ γονεῖς τῶν ἰδίων ἢ τῶν φίλων τους μιλᾶνε ἴσως ἀκόμα μακεδόνικα στό σπίτι). Ἀντιδράσεις τῶν μεγάλων συνδικαλιστικῶν (καί προοδευτικῶν) φορέων τῆς ἐκπαιδευτικῆς κοινότητας; Καμία, φοβᾶμαι.

Ἐάν μὴν ξεχνᾶμε πὼς γίναμε ὅλοι μάρτυρες τῶν προπηλακισμῶν, τῶν διώξεων, τῶν ἐξυβρίσεων καί τῶν ἀπειλῶν (ἀκόμα καί ἀπό βήματος τῆς Βουλῆς) ἐναντίον ὅσων ἐξέφρασαν ἀρνητική ἢ κριτική γνώμη γιά τήν ἐθνικιστική μισαλλοδοξία πού ἐπηρεάζει ἐπικίνδυνα τίς σχέσεις τῆς χώρας μας μέ τήν γείτονα Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία τῆς Μακεδονίας.

Ἀκόμα καί μέσα σέ πανεπιστημιακά ἰδρύματα, σέ χώρους δηλαδή ὅπου ἡ ἴδια ἡ συνταγματική ἐπιταγή ἐγγυᾶται τήν ἐλεύθερη διακίνηση τῶν ἰδεῶν, ὅταν ἡ ἐπιστημονική ἔρευνα ἀναδεικνύει, ἐπὶ παραδείγματι, ὄψεις μειονοτικῶν προβλημάτων στή χώρα μας, ἀντιμετωπίζεται μέ βία καί πράξεις φανατισμοῦ (ἄς θυμηθοῦμε, ἀνάμεσα στά πολλά, τήν περίπτωση Καρακασίδου).

Φοβᾶμαι ὅτι, μέ τά γνώριμα φορέματα τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ καί τῆς ἐθνικῆς μας μεγαλοσύνης, κοντεύει νά μᾶς γίνει οἰκεία ἡ τρωκτική δύναμη πού ροκανίζει γλυκά τίς ἀρχές πάνω στίς ὁποῖες θεμελιώνεται ἡ δημοκρατία μας.

Λέμε πὼς ἡ δημοκρατία δοκιμάζεται στήν Εὐρώπη. Τό βλέπουμε νά γίνεται καί σταυροκοπιόμαστε μακάριοι πού συμβαίνει μακριά ἀπ' τόν τόπο μας. Ἐδῶ

τά πράγματα δείχνουν ὅπως τά ξέραμε. Ἐμεῖς, παρ' ὅλα τά προβλήματα καί τά κακά τῆς μοίρας μας, πᾶμε καλά. Δώσαμε μάλιστα μαθήματα δημοκρατικῆς ὑπευθυνότητας στήν Εὐρώπη, ὅπως εἶπαν κάποιοι φαναρόνοι τήν ἐπαύριο τῶν ἐκλογῶν — ἐννοώντας τόσο τή σχετικά μέ τούς λοιπούς Εὐρωπαίους ὑψηλή συμμετοχή τῶν Ἑλλήνων στήν (ὑποχρεωτική γι' αὐτούς) ψηφοφορία ὅσο καί τά ὑψηλά ποσοστά ψήφων πού ἔλαβαν οἱ δημοκρατικές δυνάμεις. Ὅσο, ὅμως, κι ἂν καλοκαθίζουμε καί χασμουριόμαστε στή ζεστασιά τέτοιων λόγων, ὑπάρχουν, φοβᾶμαι, λόγοι σοβαροί νά ἀνησυχούμε καί ν' ἀνασκουμπωθῶμε.

Στίς τελευταῖες ἐκλογές γιά τό Εὐρωπαϊκό Κοινοβούλιο φάνηκε νά μήν ὑπάρχει ἀντικείμενο στήν πολιτική διαμάχη. Ἀκόμα καί ἡ κεντρική πολιτική ἔκφραση τῆς ἀνανεωτικῆς Ἀριστερᾶς (ὁ Συνασπισμός δηλαδή) περιορίστηκε σέ κενές καί κοινότοπες διακηρύξεις ἀρχῶν. Τό βάθος τῶν ἐπιχειρημάτων της γιά τήν εὐρωπαϊκή προοπτική μπαζώθηκε ἀπό συνθήματα πού δύσκολα ξεχώριζαν ἀπό ἐκεῖνα τῶν ἄλλων κομμάτων.

Ἡ Ἀριστερά ὑποτιμᾷ φαινόμενα ὅπως ἐκεῖνο πού ἀποτελεσε τήν ἀφορμή τοῦ σημειώματος, τήν ἀπαίτηση δηλαδή τῶν ἀρχῶν νά δηλώνεται τό θρήσκευμα τῶν Ἑλλήνων πολιτῶν καί νά ἀναγράφεται στήν «ἀστυνομική τους ταυτότητα». Ὑποτιμᾷ ἀκόμη φαινόμενα ἐθνικιστικῆς μισαλλοδοξίας πού κυριαρχοῦν ἐπί μακρόν στά δρώμενα αὐτοῦ τοῦ τόπου. Ὑποτιμᾷ φαινόμενα ρατσισμού, πού ἀφορᾷ ὄχι μόνο τόν Ἀλβανό, τόν Ἀσιάτη, τόν Ἀφρικανό ἢ τόν τόν Κεντροευρωπαϊό λαθρομετανάστη ἀλλά καί τίς φυλετικές, τίς θρησκευτικές καί ἄλλες μειονότητες ἀνάμεσα στούς Ἑλληνες πολίτες.

Θά ἦταν ἄδικο νά καταλογίσει κανεῖς σιωπή στήν Ἀριστερά. Ὅμως κι αὐτό χρήζει ἐρμηνείας, ὁ ἀρι-

στερός λόγος, ἀντί νά μᾶς ἀνησυχεῖ, φαίνεται νά μᾶς καθησυχάζει. Ἡ ἀνανεωτική Ἀριστερά, ἔχοντας χάσει κάθε χαρακτήρα κινήματος, νομίζει πώς κάνει πολιτική προβάλλοντας μιά πλούσια σαλάτα ἀρχῶν, ἀκουμπισμένη μέ χάρη στήν ἄκρη τοῦ τραπέζιου. Γιά νά σερβιριστεῖ ὅποιος θέλει, μέ ἀντίδωρο τό ψηφαλάκι ἢ, ἔστω, τόν καλό του λόγο. Ἡ Κίνηση Πολιτῶν τό ἀνέδειξε αὐτό σέ λόγο ὑπαρξῆς, ὁ Συνασπισμός σέ τρόπο ἔκφρασης.

Τήν ὥρα πού ἡ Ἀριστερά ἀναζητεῖ στόν οὐρανό ἢ στόν ὄμφαλό της τά σημάδια τοῦ μέλλοντος, στόν τόπο μας, ἐδῶ δά, φτιάχνονται, φοβᾶμαι, οἱ ὑποδοχές γιά νά σταθοῦν, νά τραφοῦν καί νά δυναμώσουν ὅσα βλέπουμε καί μᾶς τρομάζουν στήν Εὐρώπη — μέσα ἢ δίπλα στήν ΕΟΚ. Πέρα ἀπό τήν ἀφέλεια ἢ τήν ὑστερία τῶν σύγχρονων μακεδονομάχων, τήν ἀπό τοῦ ἄμβωνος καταδίκη τῶν ἀντιχριστῶν εἰς τό πῦρ τό ἐξώτερον ἢ τήν ἀπό τοῦ βήματος καταγγελία τῶν ἀνθελλήνων, τό ἔδαφος πού πατάμε ὑπονομεύεται μέρα μέ τήν ἡμέρα. Ἀδειάζουν καί ὑποχωροῦν οἱ ἀξίες πού ἀποτελοῦν τίς αὐτονόητες κατηγορίες τῶν δημοκρατικῶν κοινωνιῶν. Χάνουν ὄχι μόνο τό κύρος ἀλλά καί τό ἴδιο τους τό περιεχόμενο.

Ἀνεξάρτητα ἀπό τά μανιφέστα καί τίς διακηρύξεις ἀρχῶν, ἡ δημοκρατία δέν εἶναι δεδομένη. Ἡ δημοκρατία συνιστᾷ διακύβευμα τῆς πολιτικῆς δράσης. Δέν εἶναι ἀντικείμενο κομματικῶν διακηρύξεων ἀλλά ὑπόθεση τῶν πολιτῶν. Κι ἂν ἡ Ἀριστερά ἔχει χάσει τήν ἐπαφή της μέ τή δράση, εἴτε θά πρέπει νά βρεῖ καινούργιους τρόπους νά τήν ἀνακτήσει, εἴτε θά λειτουργεῖ πλέον ὡς γραφεῖο ἔκφρασης (ἄντε καί συζήτησης) παραπόνων· δηλαδή, ὡς Ἀριστερά, δέν θά ὑπάρχει καθόλου, ἀκόμα κι ἂν στήν ταυτότητά της, πέρα ἀπό τό θρήσκευμα, ἀναγράφονται οἱ ιδιότητες καί τό ὄνομά της.

Νέα Οικολογία

Τεύχος 117, Ιούλιος-Αύγουστος 1994

Μηνιαία επιθεώρηση, Μαυρομιχάλη 39 Αθήνα
106 80, τηλ.: 3624323, Fax: 3619837

σημειώσεις

43

ΙΟΥΝΙΟΣ 1994

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ 11

■ ἔρεις ποιὰ μέρα εἶναι σήμερα;», μέ ρώτησε τίς προάλλες ἡ μητέρα μου. Κι ἐγὼ δὲν ἤξερα. Γιατί δὲν μπόρεσα νὰ ἀνακαλύψω κάτι, τὸ ὅτιδῆποτε, πού θά ἦταν δυνατόν νὰ λειτουργήσει σάν στήριγμα τῆς μνήμης, πού θά βοηθοῦσε νὰ γεμίσω τὸ ἀφηρημένο καὶ καθημερινὸ κέλυφος τῶν λέξεων.

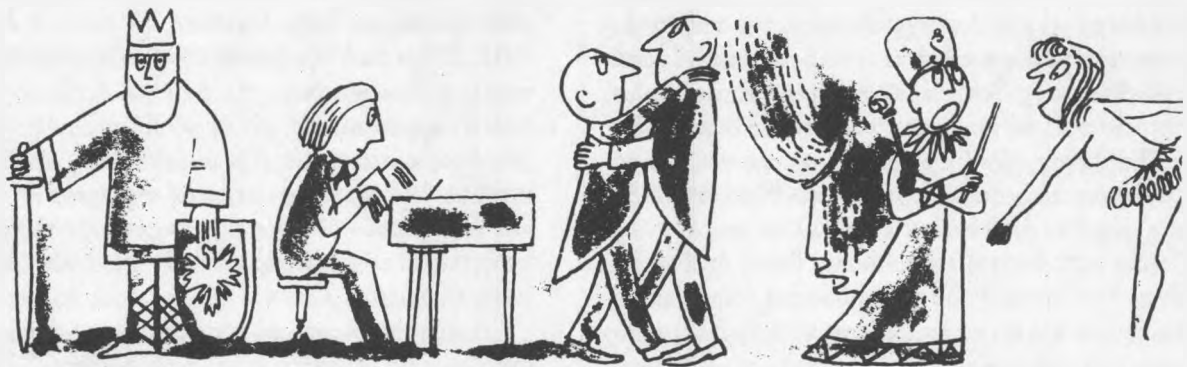
Συνήθεις οἱ σημειώσεις μου στό ἡμερολόγιο καὶ οἱ σχολιασμοὶ τῶν ἐφημερίδων πού ἔτυχε νὰ πέσουν στά χέ-

”Αλλη μιὰ μέρα πέρασε

τῆς Λήδας Καζαντζάκη

ρια μου, κι ὁ κόσμος —μαζί κι ἐγὼ— ἀκολουθοῦσε-ἀκολουθοῦσαμε τούς ἴδιους κι ἀπαράλλαχτους ρυθμούς στοὺς δρόμους τῆς Ἀθήνας ὅταν βραδιάζει. Κι ἦταν αὐτὸ τὸ συναίσθημα τοῦ κενοῦ πού μέ ὥθησε στό νὰ ἐπαναλάβω τὸ ἐρώτημα καὶ σέ ἄλλους, συναντών-

τας σέ ὅλους μας τὸν ἴδιο —σχεδόν στερεότυπο θά ἔλεγα— τρόπο ἀντίδρασης: ἀδυναμία καὶ μιὰ κάποια θλίψη, ὅταν οἱ λέξεις ἀποκοτοῦσαν σημασία, γίνονταν εἰκό-νες παλλόμενες ἀπὸ ἓνα παρελθόν διόλου μακρινό.

Γιατί ἡ 24ῆ Ἰουνίου, ἡ μέρα τοῦ Ἀι-Γιάννη τοῦ Κλήδονα (ὅπως ἔχει εὐρύτερα καθιερωθεῖ) ὑπῆρξε γιὰ πολλοὺς ἀπὸ μᾶς μὴ καθημερινή, γι' αὐτὸ σημαντική. Καὶ δὲν ἦταν μόνον ἡ γοητεία πού ἀσχοῦσε πάνω μας —μικρὰ παιδιὰ τότε— ἡ φωτιά πού ἀνάβουμε στὴ μέση τῶν δρόμων, τὸ συναίσθημα τῆς κυριαρχίας ἐπὶ τοῦ κινδύνου καὶ τὸ αἰσθησιακὸ ἄγγιγμά του τὴν ὥρα πού ὑπερπηδούσαμε τίς φλόγες. Ἦταν κάτι περισσότερο, κάτι πού εἶχε ἄμεση σχέση μέ τὴν ἴδια τὴν τελετουργία τοῦ ἐθίμου, παρ' ὅτι τότε δὲν τὸ ξέραμε συνειδητά.

Μαζί μέ τὰ ξερά κλαδιά καὶ τούς Μάηδες συνηθίζαμε νὰ καίμε καὶ τὰ βιβλία τῆς σχολικῆς χρονιᾶς πού εἶχαμε ἀφήσει πίσω μας κι ἦταν αὐτός ὁ δικός μας —κάπως βάρβαρος ἴσως— τρόπος κάθαρσης ἀπὸ τὸ χειμῶνα καὶ τὸ σχολειό, ὁ δικός μας τρόπος περάσματος ἀπὸ τὸν χειμῶνα καὶ τὴ «δουλειά» στό καλοκαίρι καὶ τίς διακοπές.

Δὲν εἶχαμε διαβάσει ἀκόμη τότε γιὰ τίς θερινές τροπές, γιὰ τὰ «διαβατήρια» ἔθιμα, οὔτε γιὰ τὴν καθαρτική ἢ μαντική σημασία τους, οὔτε φυσικά εἶχαμε ἀκούσει τίποτε γιὰ τούς κοινωνικοὺς κώδικες ἐπικοινωνίας.

Ἐμεῖς ἀφήναμε ἀπλῶς τὸ ἔνστικτό μας νὰ μᾶς ὀδηγήσει καλωσορίζοντας τὸ θέρος ἀπὸ κοινοῦ μέ τὰ ἄλλα παιδιὰ σέ μιὰ γιορτὴ πού νιώθαμε ὅτι μᾶς ἐνώνει. Ἄσυ-

νεῖδητα συναντώντας τὴν παράδοση πού βιώνουμε σάν ἓνα κομμάτι τῆς δικῆς μας ζωῆς, ἀναπόσπαστο τμῆμα τῆς δικῆς μας πραγματικότητας.

Σίγουρα οἱ φράσεις αὐτές ἦταν καὶ εἶναι συναισθηματικά φορτισμένες, μέσα ἀπὸ τίς γραμμές αὐτές διαφαίνεται μιὰ σχετικὴ νοσταλγία γιὰ κάποιες εἰκόνας πού μοιάζουν νὰ σβήνουν ἀπὸ τὴ ζωὴ μας — ὄχι μόνον γιατί οἱ δρόμοι ἐκεῖνοι τῆς Ἀθήνας ὅπου τὰ παιδιὰ μποροῦν νὰ παίξουν χωρὶς κίνδυνο λιγοστεύουν, ὑπάρχουν ἄλλωστε σήμερα οἱ καλούμενοι πεζόδρομοι.

Σίγουρα, ὅμως, στόχος τοῦ μικροῦ αὐτοῦ σημειώματος δὲν ἦταν ἡ ἐξύμνηση τοῦ «παλιοῦ καλοῦ καιροῦ», οὔτε ἡ τυφλὴ ἐμμονὴ σέ μιὰ παράδοση ἀποκομμένη ἀπ' τὴν πραγματικότητα, ἡ νεκρανάσταση εἰκόνων ξεχασμένων πού ἀναπόφευκτα θά ἐνίσχυε μιὰ συμπεριφορὰ ἤδη κυρίαρχη —ἐκείνη τοῦ παθητικοῦ θεατῆ μιᾶς ζωῆς συρρικνωμένης στό φολκλόρ— καὶ τὴν μεταλλαγὴ μας σέ μορφώματα ἐνός εἴδους τουρίστρια.

Θυμηθῆκαμε ἀπλῶς, ἄθελά μας σχεδόν, μιὰ πτυχή τῆς ζωῆς, τόσο ἀπόμαχης καὶ τόσο κοντινῆς, καὶ ἴσως γι' αὐτὸ ξανά προσεγγίσιμης ὅταν ἀγκαλιάζαμε καὶ βιώνουμε ἀβίαστα τὸ παρελθόν νιώθοντας ὅτι «ἡ ζωὴ πολλαπλασιάζεται» (Ἐλία Κανέττι).

ΣΤΥΜΙΑΪΑ

Η πίσω όψη

Ένώ η ανόρθωση του ηθικού της εθνικής ποδοσφαιρικής ομάδας απέδειχθη υπόθεση δύσκολη και έξαρχής — λόγω αντικειμενικών δυνατοτήτων — καταδικασμένη σε άποτυχία, η αντίστοιχη της ψυχολογίας του έθνους δέχθηκε ευεργετική τονωτική ένεση. Το έθνος παρελέμφθη σε δικαστήριο και κατάφερε να εξέλθει από εκεί προσωρινώς άθωο. Του έπετραπή δηλαδή να συνεχίσει για δώδεκα μήνες ακόμα τον βαλκανικό πόλεμο των κουμπιών έναντιον γνωστού Βόρειου γείτονα του χωρίς όνομα. Δέν έπρόκειτο για νέα Σαλαμίνα, δέν έπρόκειτο ούτε για νέο Χάνι της Γραβιάς, στην κατάσταση, όμως, όπου εύρισκετο η εθνική ψυχολογία, έπρόκειτο όπωσδήποτε για θείο δάρο! Γι' αυτό και πανηγυρίστηκε δεόντως από πολιτευτές και ύπηκόους...

Μέσα στην παραζάλη των πανηγυρισμών που καιρός και διάθεση για λίγο υπόψιασμένες σκέψεις. Πρός Θεού, δέν άρνούμαι ότι περί θριάμβου πρόκειται. Μόνο μερικά έρωτηματικά θέλω να θέσω ως προς την ουσία και την διάσταση των πραγμάτων.

Η εννοική για τις ελληνικές πράξεις άπόφαση του Εύρωπαϊκού Δικαστηρίου συνοδευόταν από ένα σκεπτικό, κύριο σημείο του όποιου ήταν η άναρμοδιότητα του δικαστηρίου. Δηλαδή τό δικαστήριο δέν θεώρησε τον έαυτό του άρμόδιο να παρέμβει σε μία υπόθεση παραδίασης μέν των κοινοτικών κανόνων, σπρηιγμένη δέ σε έθνικούς πολιτικούς λόγους από την άλλη. Μέ άλλα λόγια, τό δικαστήριο έπιβεβαίωσε αυτό που η Έπιτροπή είχε διαπιστώσει προηγουμένως. Ότι δέν ύπάρχει

όργανο και διαδικασία στην Εύρωπαϊκή Ένωση που να μπορεί να ύπερβεί αυτό που κάθε χώρα-μέλος μπορεί να χαρακτηρίσει «έθνικό συμφέρον».

Η Εύρωπαϊκή Ένωση, όσο κι αν φαίνεται παράξενο αυτό, δέν είναι άποκλειστικά και μόνο πεδίο άναμέτρησης της τίμιας Ελλάδας μέ τους άτιμους έχθρους της. Έχει και πολλά άλλα χαρακτηριστικά, μεταξύ των όποιων και η συνεχής και βασανιστική άναζήτηση ίσορροπιών ανάμεσα στα έπί μέρους έθνικά συμφέροντα των έταίρων και στα συλλογικά αντίστοιχα. Για τά μικρά και προβληματικά κράτη, οι ίσορροπίες αυτές είναι ό,τι τό πιο κρίσιμο ύπάρχει, καθώς τό ειδικό δάρος των γερμανικών ή των άγγλικών λ.χ. συμφερόντων είναι σαφώς σημαντικότερο της ελληνικών ή των πορτογαλικών. Η διαπιστωμένη άπουσία όργάνου έξισορρόπησης δέν μπορεί παρά να προκαλεί άνησυχίες στα μικρά κράτη. Αν αύριο προκύψει μείζον ζήτημα γερμανικών έθνικών συμφερόντων, τότε ποιό όργανο της Κοινότητας θά μπορέσει να χαλιναγωγήσει και να μετριάσει τό πρόβλημα ύποτάσσοντας το στην άρχή της συλλογικότητας;

Μπροστά στην έθνική έπιτυχία στην παράλογη άναμέτρηση μέ την Π.Γ. Δημοκρατία της Μακεδονίας, όλα τά ύπόλοιπα ύποβιβάζονται και άποκρύπτονται. Άλλά δέν χρειάζεται ιδιαίτερος κόπος για να προβλέψει κανείς ότι η Ελλάδα θά βρει στο μέλλον πάλι μπροστά της την προσωρινή αυτή άπόφαση του Εύρωπαϊκού Δικαστηρίου. Όχι ως θρίαμβο πλέον, φοδόμαστε. Μάλλον ως έθνικά ισχυρότερο σε δάρος της έκδιασμό...

Άμεμομυλομάχοι

Πλεονάζει τό ειδικό εκείνο είδος ανθρώπων που ειδικεύονται στίς μάχες έναντιον άνεμόμυλων. Πού πετυχαίνουν τό οίκουμενικώς ακατόρθωτο του να τρέχουν μόνοι τους και να έρχονται δεύτεροι χωρίς, έπιπλέον, κανείς να τους ύπονομεύει ή ίσως να άσχολεϊται μαζί τους. Γνήσιος εκπρόσωπος του έλληνοχριστιανικού πνεύματος ό κ. Γιανναράς — θεολόγος

φιλόσοφος... — είναι μία τέτοια περίπτωση. Περίπτωση ξακουστή μέ θέση πάντοτε περίοπτη στα μέσα μαζικής έπικοινωνίας.

Ό τελευταίος του άθλος κοσμεϊώς πρωτοσέλιδο την Καθημερινή της 8ης Ιουλίου. Θύμα της σταυροφορίας του Γάλλος διεθνολόγος πανεπιστημιακός καθηγητής, στέλεχος της Monde Diplomatique. Ό τελευταίος, για τις άνάγκες της νίκης του Έλληνα Χριστού και της Άγίας γιανναρικής μας Πίστης, παρουσιάζεται τόσο άφελής στον παρατιθέμενο διάλογο ώστε εύλογα να ύποθέτουμε είτε ότι άνήκει στον κόσμο των γιανναρικών όραμάτων, είτε ότι τόσα ελάχιστα μπορεί ό κ.

Γιανναράς να καταλάβει από τά λόγια των συνομιλητών του (αν ύποθέσουμε ότι ό θεόπνευστος κάθεται ν' άκούσει τί λένε οι συνομιλητές του...). Ρωτάει ό κ. Γιανναράς: Γιατί μισούν οι Γάλλοι τους Σέρβους; Άπαντά ό Γάλλος: Γιατί είμαστε άθρησκοι και ένοχλούμαστε από τους θρήσκους! Ρωτάει ό Γιανναράς: Που ξέρει ό Γάλλος ότι οι θηριωδίες των Σέρβων είναι περισσότερες; Άπαντά ό Γάλλος άκυρώνοντας τον έαυτό του: Τό ξέρουμε γιατί έτσι μās τά παρουσιάζουν στην τηλεόραση! Φυσικά κάτω από τό δάρος της συντριβής, τό δαιμόνιο (ό Γάλλος) δέν έχει παρά να προσπέσει εκλιπαρώντας τό έλεος ή να άφθει να πέσει στα

Τάρταρα, στην Κόλαση, από την όποια προφανώς είχε προσφάτως διαφύγει. Και τό νεορθόδοξο πνεύμα, ελεύθερα πλέον, μπορεί να συνεχίσει τή γιανναρείο λογική μέχρι τις έσχατες συνέπειες της: οι άναπτυγμένες κοινωνίες έχουν κυλίσει στο «νεοβαρβαρικό παράλογο». Ζήτω η πολιτισμένη μας Έλλάς και του Έλληνα Χριστού ή πίστη ή άγία. Τό πνεύμα του κατηχητικού — και μάλιστα άκραιφνών

έλληνοχριστιανικότερων έποχών — έχει τή δική του γραφικότητα και καλό είναι να συντηρείται κάπου στο όνομα των μουσειακών μας άναγκών και της προστασίας των καταλοίπων του παρελθόντος. Όταν, όμως, στοιχειώσει και άπειλητικά μās άκολουθεί, όταν πρωτοσέλιδα και φιλοσοφικά μās προκαλεί, τότε

καλό είναι νά μελετήσουμε μέ
άνησυχία τό μήνυμα. Ποτέ δέν
εγγίκε σέ καλό, στους λαούς και στίς
κοινωνίες, ή ανάδειξη τών
σκιών και τών
άνεμομυλομάχων σέ ταγούς του
έθνους. Τίποτα δέν δείχνει ότι και
ώρα θά βγει σέ καλό ή ίδια
παμπάλαιη ιστορία.

...άπό λιμό, λοιμό και καταποντισμό

Συμβαίνουν και εις τάς
Ευρώπας: τρία άτομα πέθαναν
άπό τή ζέστη στην Ιταλία και
μάλιστα στό Βορρά, στό
Μιλάνο. Στην Αγγλία, τή
Γαλλία, τήν Αυστρία οι τιμές του
όζοντος ξεπέρασαν κατά πολύ τά
άνώτατα όρια, τά ίδια και στη
Γερμανία. Στο Λύμπστεκ
μάλιστα «ή ζέστη κατέστρεψε τό
τηλεφωνικό δίκτυο».
"Όταν παρόμοιες συμφορές
συμβαίνουν στην Ελλάδα
(βέβαια έδώ τό τηλεφωνικό
δίκτυο καταστρέφεται συνήθως
άπό τίς βροχές κι όχι άπό τή
ζεστη), ή κοινή γνώμη και οι
έφημερίδες της ρίχνουν τό
άνάθεμα στό κράτος, τό έλληνικό
κράτος. Προωθείται ή αντίληψη
ότι αυτά συμβαίνουν μόνο στην
Έλλάδα και ότι ή αίτια είναι τό
άδύναμο και άνοργάνωτο
κράτος. Τό αίτημα: ένα ισχυρό,
άτρωτο κράτος, πού θά
προστατεύσει τόν έαυτό του κι
έμάς άπ' όλα τά στοιχειά της
φύσης. Καμιά πλημμύρα,
κανένας καύσωνας, κανένας
σεισμός δέν επιτρέπεται νά
διαταράξει τήν καθημερινότητα,
τήν «πραγματικότητα» μας.
'Αλλά ευτυχώς, συμπολίτες,
τέτοιο κράτος δέν υπήρξε άκόμα.
'Η φωτιά, ή ρύπανση της
ατμόσφαιρας, ό τυφώνας, ό
σεισμός, στοιχεία αιώνια και
οίκουμενικά, εξακολουθούν νά
κρατούν στά χέρια τους τίς τύχες
του οίουδήποτε κράτους, του
οίουδήποτε πολιτισμού. Γι' αυτό
και σήμερα, όπως και πριν άπό
χιλιάδες χρόνια, άς συνεχίσουμε
νά φοβόμαστε τά στοιχειά της
φύσης.

Τοπίο μέ παιδιά

Τρυφερά μωρά κοιμούνται
άνέμελα πάνω σέ άπαλές
ευρωπαϊκές σημαίες μέ
άστεράκια χαρούμενα παιδιά
άτενίζουν μ' έμπιστοσύνη τό
μέλλον- στήν άφίσα του
Συνασπισμού ένα θλιμμένο,
άναιμικό άγόρι. Οι ευρωεκλογές
είναι πιά παρελθόν αλλά στους
τοιχούς της πόλης παραμένουν
άκόμη τά παιδιά τών
προεκλογικών άφισών. "Όλα τά
κόμματα της Έλληνικής
Δημοκρατίας ένέδωσαν και πάλι
στή «δικτατορία της καρδιάς»
και προσχώρησαν στό «βασίλειο
του κίτς».
Κόκκινο φανάρι άπέναντι άπό τό
Καλλιμάραρο. "Ενας μικρός
'Αλβανός τρέχει νά πλύνει
τζάμια στό σταματημένα
αυτοκίνητα. Γονατίζει ύστερα
στό πεζοδρόμιο και προσπαθεί μέ
άγωνία νά φυλάξει σέ μιá
κρυψώνα τίς οικονομίες του.
Πράσινο. Μπορούμε άν θέλουμε
νά κάνουμε ότι δέν είδαμε, ότι
δέν ύπάρχει.
Τί μ' έπιασε ώρα και τά γράφω
όλ' αυτά; Ξέρουμε ότι έχουν
βελτιωθεί κατά πολύ οι συνθήκες
άπό τότε πού «τό ήμερομίσθιο
πλείστων εκ τών άνηλικών
πολλάκις όρφανών πατρός ή
άνηκόντων εις πολυμελείς
οικογενείας» άποτελούσε
άπαραίτητη συμβολή στό έσοδα
του οικογενειακού
προϋπολογισμού. "Όσον άφορã
τά Έλληνόπουλα τουλάχιστον.
Γιά τό μέλλον —φιλελεύθερο ή
σοσιαλδημοκρατικό— έχει ό
Θεός.
«Μπροστά σ' ένα παιδί πού
πεθαίνει, ή Ναυτία δέν μπορεί νά
κάνει τίποτα», ειχε πει ό Σάρτρ.
Όυτε βέβαια μιá μικρή άναφορά
στόν Πολίτη. Κάποτε για έναν
άριστερό ήταν αυτονόητο νά
πιστεύει πώς τή συνέχεια θά
'πρεπε νά τήν αναλάβει μαζί μέ
τούς άλλους στό δρόμο. Σήμερα
βλέπουμε τά μέσα μαζικής
ένημέρωσης νά προσπαθούν
πάση θυσία νά μάς πείσουν ότι ό
άλλος είναι αυτός πού μπαίνει
στά σπίτια μας μέσα άπό τήν ψη-
φιακή όθόνη κι ότι αυτός πού
συναντãμε στό δρόμο δέν μάς
άφορã. 'Επιπλέον, τρέμουμε τίς

και
Αυτόφορα

λέξεις μήν γλιστρήσουν και
εύκολα γίνουν μελό, δίδαγμα ή
σύνθημα σάν τά κλισέ τών
άφισών. "Όσοι, όμως, δέν δώσα-
με άναισθητικό στή μνήμη μας
και δέν πιστέψαμε στό τέλος της
ιστορίας, δέν μπορεί παρά νά
επιμένουμε στό έλάχιστο αίτημα
μιãς 'Αριστερãς χωρίς
έξατομικευμένους άριστερούς
πού δέν θά έξαντλει τή
συμπόνοια της στό προεκλογικά
στερεότυπα. 'Αλλά πώς νά
ένδιαφερθει για τόν μικρό
πρόσφυγα, πώς νά πλησιάσει
δηλαδή πάλι «τήν ηλικία της
άθωότητας», άν πρώτα δέν ξανα-
δοκιμάσει «τόν καρπό άπό τό
δέντρο της Γνώσεως» και της
Αυτογνωσίας;

Παλιοχαρακτήρας ό Κρίστο Στόικο

Παλιοχαρακτήρα τόν άνέβαζαν,
παλιοχαρακτήρα τόν κατέβαζαν οι
τηλεπαρουσιαστές τόν Κρίστο
Στόικο, κνηγό της Έθνικής
Βουλγαρίας στους άγώνες του
Μουντιάλ. Κι αυτό γιατί ειχε
άνακατωθεί σέ κάτι τσαμπουκάδες,
λές κι ήταν ό μόνος.
'Ηταν, όμως, ό μόνος ποδοσφαιρι-
στής
πού έβαλε άπό τήν τσέπη του λεφτά
—γιατί βγάξει μπόλικο— για νά
πάρουν πριμ οι συμπαίκτης του, μιá
και ή Βουλγαρική Όμοσπονδία δέν
τούς πλήρωνε καλά καλά ούτε τά
είσιτήρια για τήν 'Αμερική. 'Ηταν ό
μόνος πού ύποσχέθηκε ότι τά
χρήματα πού θά πάρει θά τά δώσει
σέ όρφανοτροφείο της χώρας του.
'Ο παλιοχαρακτήρας!
Κάτι άλλα καλά παιδιά πήραν άπό
καμιά τριανταριά έκατομμύρια
έκαστος για νά φãνε κάτι τεσσãρες
πού ήταν όλες δικές μας. Οι
τεσσãρες δικές μας, τά έκατομμύρια
δικά τους. 'Ασε οι άλλοι, οι
καλλιτέχνες, πού ένίσχυσαν τό
μεγάλο φαγοπότι μέ τά τσιφτετέλια
τους. Είναι όμως όλοι τους καλά
παιδιά. Τύπος και ύπογραμμός.

Ἡ γυχή καί οἱ μορφές

—οἱ νεορθόδοξοι ἐν δράσῃ—

τοῦ Ἀνδρέα Παπαλιᾶ

Σέ ἀναζήτηση τοῦ χαμένου παραδείσου, λυγμοί πάνω στά απομεινάρια μιάς πτώσης, ἀνυπόκριτος θαυμασμός τῶν ἐπιτευγμάτων τοῦ «Νέου Κόσμου», πίστη στίς διεστραμμένες ἀρετές τῆς φυλῆς, ἡ ἔμμομη ἰδέα τῆς ὑπέρβασης, οἱ στρατηγικοί ἀφορισμοί γιά μιά νέα ἀναγέννηση, ἐκρήξεις «χαρμολύπης»: ὄλ' αὐτά εἶναι ἡ ἀγωνία καί τό στοίχημα τοῦ λεγόμενου «ἐλληνορθόδοξου ρεύματος», ἡ ἀφετηρία καί τό συνολικό του σχέδιο, ὁ διαρκής ἀκτιβισμός καί ἡ ὀντολογία του, ἡ οὐτοπία τῆς καθημερινότητάς του. Ἐν ἀρχῇ ἦν ἡ «παρακμή», ἔπεται ἡ ἐργαλειοποίησή της.

Πρόκειται γιά διαπιστώσεις πού ἀναθερμαίνονται, πού μᾶς καλοῦν νά στοχασθοῦμε ἐκ νέου τή σημασία καί τή δυναμική τοῦ φαινομένου, ὑπό τό φῶς τριῶν συμβάντων: τήν ἐκδοση τοῦ βιβλίου τοῦ Χ. Γιανναρά, *Ἀόριστη Ἑλλάδα. Κοντσέρτο γιά δύο ἀποδημίες* (ἐκδ. Δόμος, 1994)· τή συνέντευξη τοῦ ἰδίου στόν Κ. Ζουράρι, στήν ἐκπομπή τοῦ τελευταίου στήν ΕΤ3· τήν τηλεοπτική συνέντευξη τοῦ Δ. Σαβδόπουλου στό Mega Channel. Οἱ κορυφές τῆς ἐλληνορθόδοξης μεταφυσικῆς ὑστερίας, ἡ καθεμίᾳ ἀπό τό μετερίζι της καί μέ τόν δικό της τρόπο, ἐπανεφέραν στό προσκήνιο τό σύνολο τῆς οἰκείας προβληματικῆς, ὄχι, ὁμῶς, χωρίς διαφοροποιήσεις σέ σχέση μέ τό παρελθόν. Ὁ δημόσιος λόγος τους ἔχει σημαντικά τροποποιηθεῖ, γιὰ τό ἀκροατήριό τους ἔχει μαζικά διευρυνθεῖ. Οἱ τρεῖς κυρίαρχες καί ἐκκεντρικές φιγούρες τῆς ὀρθόδοξης διανόησης ἐπεξεργάζονται ἕνα νέο ὕψος καί ἦθος, πού νά ἀντιστοιχεῖ, πλέον, στίς μαζικές ἀνάγκες, ἀποπειρῶνται νά συνδέσουν (θεωρητική) προσφορά καί (κοινωνική) ζήτηση. Νά κάνουν, μέ δύο λόγια, *πολιτική*.

Ὁ «φιλόσοφος» Χ. Γιανναράς μᾶς παρουσιάζει μέσα ἀπό τίς σελίδες τοῦ βιβλίου του, τίς ἐντυπώσεις του ἀπό τόν ἐλληνισμό τῆς διασποράς, στίς ΗΠΑ καί τήν Αὐστραλία. Ὁ γκουρού τῆς ἐλληνορθόδοξης σκέψης ἐπιχειρεῖ νά συναρμολογήσει σκόρπια κομμάτια μιάς πολυήμερης περιόδου του, δένοντας σέ «λογοτεχνική μορφή» τίς «ἡμερολογιακές» σημειώσεις τῆς καθόδου του στή Δύση. Στή Δύση, μέ τίς φροντισμένες πόλεις της, τούς ὠραίους δρόμους καί τά πανέμορφα μαγαζιά της, τίς κομπές βίλες της, τά σοβαρά πανεπιστήμιά της, ἐκεῖ, σέ ἕνα τέτοιο ἰδανικό περιβάλλον ἀνθεῖ μιά δεύτερη ἐλληνικότητα, πού κάνει πράξη τή «δεξίωση» τῆς φυλῆς καί πού, κατά συνέπεια, μπορεῖ νά γίνει ὁ τόπος συγκρότησης ἑνός δευτέρου ἐλληνικοῦ κέντρου. Συναντήσεις πολλές, μέ ἀνθρώπους ἐπιτυχημένους, τῶν γραμμάτων, τῆς «καθαρῆς» ἐπιστήμης, τῆς Διοίκησης, τῆς Ἐκκλησίας, πολύωρες συζητήσεις, κοινή ἀγωνία γιά τό μέλλον τοῦ ἐλληνισμοῦ, ἰδέες καί πρωτοβουλίες γιά τήν ἀνασύνταξή του. Ἐπαναλαμβανόμενες ἀπόπειρες ὑπόδειξης τῶν αἰτιῶν πού ὀδήγησαν στήν ἐλλαδική παρακμή, οἱ μετα-

πράτες ἀριστεροί διανοούμενοι μετά τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο καί οἱ πολιτικοί, ἀλλά καί ἀνάδειξη τῆς μοναδικῆς σωτήριας λογικῆς ἐξόδου ἀπό τήν «πτῶση»: ἀναζήτηση τοῦ νοήματος τοῦ κοινῆς μας βίου στήν κοινότητα ζωῆς πού ὑποβάλλει ἡ ἐλληνορθόδοξος Λόγος, ἀπεγκλωβισμένος ἀπό τά λογοκρατικά δεσμά τῆς Ἑσπερίας.

Μά πῶς; Θά μποροῦσε ἕνας καλόπιστος ἀναγνώστης τοῦ βιβλίου, νά ἀναρωτηθεῖ. Πῶς μπορεῖ ἕνας ἐλληνορθόδοξος) διανοούμενος, πού τέρπεται ἀπό τήν ἀπαράμλλη δημιουργία τοῦ δυτικοῦ διάκοσμου, τήν ἐπιτυχή ἐνσωμάτωση τῶν Νεοελλήνων σέ αὐτόν, νά ἐγκαλεῖ, ἔτσι χωρίς ἀντιφάσεις στό λόγο του, σέ μιά πολιτισμική ἐπανάσταση «ἀνατολικοῦ τύπου»; Πῶς μπορεῖ τό ὀρθόδοξο «κοινοτικό δίωμα» νά συναρμολογήσει μέ τά θέλητρα τῆς πιό σκληρῆς ἐμπορευματικῆς αἰσθητικῆς; Ἀντίφαση, σχίσμα πραγματικό στό ἐσωτερικό ἑνός μέχρι πρότινος ὁμοιογενοῦς λόγου, πού σήμερα, *ἐκλαϊκεύμενος*, συναντᾷ τά ὄριά του; Ἐτσι ἀπλά, ἡ ἀριστοκρατική χυδαιότητα μιάς μεταφυσικῆς, τῆς κάθε μεταφυσικῆς;

Εἶναι τό πιό πιθανό. Γιάτί τό σύνολο τῆς οἰκείας προβληματικῆς διαμεσολαβεῖται ἀπό τήν πολιτική. Εἶναι αὐτή ἡ πολιτική, πού ὑποχρεώνει σέ πραγματικές μεταποτίσεις, ἀδιόρα-

τες στην αρχή, άπτες στη συνέχεια. Καί μάλιστα σήμερα, πού ή πολιτική κρίση εκφράζεται ως πολιτισμική σύγχυση, μιά σύγχυση πού τροφοδοτεί τή μεταπολιτική διανοήση τής αντίδρασης:

«Σέ άλλους λαούς, μέ διαφορετικό συλλογικό άσυνείδητο, πρωτεύει ή συλλογικότητα, ή παραγωγική όμαδοποίηση. Πειθαρχούν σέ έξισωτικά τών άτόμων "κοινωνικά συμβόλαια", σέ κώδικες κανονιστικών άρχών πού έξομοιώνουν τά "δικαιώματα" και τίς "ύποχρεώσεις" όλων. Είναι οί λαοί πού παρήγαγαν τόν σημερινό μέ παγκόσμιες διαστάσεις πολιτισμό: τό "άντιπροσωπευτικό σύστημα" στην πολιτική, μέ τόν πολίτη άπρόσωπο ψηφοφόρο, τήν αυτόνόμηση τής οικονομίας άπό τήν κοινωνία, τήν άδιαφοροποίητη στράτευση τών μαζών σέ ιδεολογίες, τήν έκδοχή του άνθρώπου σάν άριθμητικής — παραγωγικής και καταναλωτικής — μονάδας, μέ ποσοτικά μόνο μέτρα διαφοροποίησης του "κατά κεφαλήν εισοδήματος" και τής "φοροδοτικής ικανότητας".

(σελ. 121-122)

Μείγμα πρωτόλειου «άντικαπιταλισμού» και άντικοινοδουλετισμού, άνατολική άπόκλιση ενός πουζαντικού πυρετού. Πολιτισμική έδραίωση τής διαφοράς, μέ δ,τι αυτό συνεπάγεται: άπόρριψη του "Άλλου (όταν δέν μπορεί νά κατανοηθεί ή νά χυθεί στό έλληνορθόδοξο χωνευτήρι) μέσα άπό τή δραστητική του περιχαράκωση, τόν ήθικό στιγματισμό του, τόν έξοβελισμό του. Τό ρεμέδιο είναι ή *κάθαρση*, κάθαρση πνευματική, κάθαρση πολιτική:

«... Άν άποκαθάρεις τούς αρχαίους κλασικούς μας άπό τή δυτική, δήθεν ούμανιστική, παραμόρφωση τής άξίας τους σέ σπουδαιοφάνεια, αν σταθείς στό καιρίο πού κομίζουν, τότε δίπλα τους μπορείς νά βάλεις και κάποιους σημερινούς "Έλληνες...". Άν σταθείς, ξαναλέω, στό καιρίο πού κομίζουν, θά θεωρήσεις άπόλυτα δικαιολογημένο νά έβρισκες δίπλα τους, στό ίδιο ράφι, τίς *Δοκιμές* του Σεφέρη, τά πεζά του Έλύτη, τά μελετήματα του Πικιώνη, τά δοκίμια του Γιώργου Θεοτοκά, τά μελετήματα του Ζήσιμου Λορεντζάτου, τίς θεολογικές συγγραφές του Ίωάννη Ζηζιούλα.. Γιατί μπήκε και ό Καζαντζάκης στή διεθνή διβλιαγορά — ψεύτικος και κάλπικος ως τό μεδούλι, έχοντας ντύσει μέ ρούχα κριτικά τά ντισεϊκά και μπερξονικά του ιδεοπλάσματα — και είδατε τό ταλέντο του τί άνυπολόγιστη ζημιά προκάλεσε: σέ όλα τά γεωγραφικά μήκη και πλάτη ή νεοελληνική ιδιαιτερότητα ταυτίστηκε μέ τό συρτάκι και τόν χυδαϊσμό του Ζορμπά».

(σελ. 27-29)

Άλλεπάλληλες τομές πού σκοπεύουν στην επανερμηνεία τής ιστορίας, στό ξαναστήσιμο τών πρωταγωνιστών της στην πνευματική και κοινωνική άρένα, σέ ένα παιγνίδι σικέ:

«Δέν έχει νόημα ή άπόδοση ιστορικών ευθυνών: οί άνθρωποι είμαστε εύκολα θύματα τής μόδας τών ιδεολογιών, τών άσυνείδητων ψυχολογικών άναγκών μας για προσαρμογή στην εκάστοτε μόδα. Άλλά κάποιος κάποτε πρέπει ίσως νά άφυπνίσει τούς έπερχόμενους στό είδεχθέστερο άπό τό έγγλήματα πού συντελέστηκε σέ δάρος του έλληνισμού, μέ άυτουργό τήν άριστερή διανοήση. Δέν μιλάω για τούς στρατευμένους μαρξιστές διανοουμένους στό πρώτο μισό του αιώνα — άυτούς, παρά τόν μεταπρατικό τους ρόλο, τούς σέβασαι για τούς κοινωνικούς άγώνες και τίς θυσίες τους. Μιλάω για τό

μπάσταρδο μείγμα Διαφωτισμού και μαρξισμού πού έμφανίστηκε, κυρίως άπό τή δεκαετία του '60, σάν πρωτοπορία έκσυγχρονισμού και προόδου. Μέ άποστάσεις άσφαλείας άπό τόν "ύπαρκτό σοσιαλισμό", αλλά και μέ άπαιτήσεις ταυτότητας ύπερεθνικής-διεθνιστικής — κομοπολίτικο λούστρο βλαχαδεράς μειονεξίας... Άλωσαν τήν παιδεία, τή δημοσιογραφία όλων τών άποχρώσεων, τούς χώρους τής τέχνης. Κατασυκοφάντησαν μέ τερατώδεις ψευδολογίες τό Βυζάντιο, διέγραψαν τόν λαϊκό πολιτισμό τής Τουρκοκρατίας, χλεύασαν τήν Έκκλησία και τή λαϊκή ευσέβεια. Άνυποψίαστοι για τή συνοδοιπορία μέ τούς πολιτικούς τους άντιπάλους, πού πούλαγαν βέβαια "έλληνοχριστιανικά" ιδεολογήματα στίς μάζες, όμως ταυτόχρονα, διεκδικούσαν για πνευματική τους πατρίδα τή Χαϊδελβέργη και τό Παρίσι, πιθηκίζοντας τόν νεοκαντιανισμό».

(σελ. 39-40)

Είναι σημαντικό νά άποδοθει ξεχωριστό ενδιαφέρον στον γραμματικό τύπο τής καταγγελίας: ούσιαστικά πρόκειται για μία μολυσματική περιπέτεια του έλληνικού σώματος άπό έπεισακτους ιούς, πού έφορμώντας άπό ένα δαιμονικό άλλο πνίγουν τήν άνθοφορία τής "έλληνικής ούτοπίας". Είναι ή ρηματική καταγγελία προσώπων, φορέων, ιδεολογιών, πολιτικών και πολιτικής, πού στοιχειώνει ένα έγχείρημα ύπέρβασης. Πίσω άπό τή θρησκευτική «κατανόηση» τής ανθρώπινης συμπεριφοράς, ό (περι)πλανώμενος άνθρωπος-μάζα, δέν ύπάρχει ένας ρομαντικός δονκιωτριζμός ενός μοναχικού καθάλαρη, αλλά ή οικοδόμηση ενός μεταπολιτικού πυραδείγματος, πού εργαλειοποιεί τά άποτελέσματα τής κρίσης, καταργεί τίς «άλλοτριωτικές» διαμεσολαβήσεις, προσφέροντας *όραμα* στην χειμαζόμενη *έλληνική ψυχή*. Μπροστά σέ αυτό τό διάδημα, συνοδοιπορούσες πολιτικοκοινωνικές πρακτικές, πού κάποια στιγμή σκόπευσαν προς τήν ίδια κατεύθυνση, προς τήν κατεύθυνση μιάς επαναθεμελίωσης τής ελληνικής τροχιάς, άς έντάξουμε σέ αυτό τό πλαίσιο κάποιες ιδιαίτερες στιγμές τής πασοκικής ήγεμονίας και του έγχειρήματος Σαμαρά, φαντάζουν τραγικά έλλειμματικές, έρασιτεχνικές, ένδεχομένως παιδική χαρά...

Δέν θά πρέπει νά ύποτιμηθεί ή συγκεκριμένη σκηνοθεσία τής έλληνορθόδοξης μεταφυσικής. Κατ' αρχήν, γιατί ή θεωρητι-

κή της πλαισίωσης παρουσιάζεται καλοδουλεμένη και ιδιαίτερα φιλόδοξη, αφού επιτελεί, για τό όλο και διευρυνόμενο άχροατήριό της, λειτουργίες μίας συνολικής ιδεολογίας:

«...Προσπαθώ νά αναλύσω συνοπτικά τρείς παραδειγματικές περιπτώσεις τέτοιας πρότασης (έλληνικής). Τήν άποσύνδεση της πολιτικής από μόνη τή χρησιμοθηρία, τήν έπανασύνδεσή της μέ τήν όντολογία, μέ τό κοινό άθλημα νά άληθεύει ό βίος. Τή σημασία πού μπορεί νά έχει για τή σύγχρονη έπιστημολογία τό έλληνικό κριτήριο κοινωνικής έπαλήθευσης της γνώσης. Καί τήν έλληνική έκδοχή της έλευθερίας πού δέν έξαντλείται στό δικαίωμα τών έπιλογών, αλλά είναι έλευθερία από τήν άλλοτριώση, υπεράσπιση της προσωπικής έτερότητας και μοναδικότητας».

(σελ. 33)

Κατά δεύτερον, γιατί άπαντά σέ ένα καθεστώς κοινωνικής κρίσης, μέ τό όπλο μίας «ριζοσπαστικής κριτικής» κατά του «πολύδουου» κατεστημένου. Ό «φιλόσοφος» καθηγητής Χρ. Γιανναράς, «*Δάσκαλος του Γένους*» κατά Κ. Ζουράρι, γνωρίζει νά υίοθετεί και τή χυδαία γλώσσα του πύο φτηνιάρικου παλαιοκομματισμού, προκειμένου νά σύρει τίς μεγάλες διαχωριστικές γραμμές της προσφιλοϋς του πολιτικής (άνδρθο-λογικότητας):

«αύτιστικοί ιδεολόγοι της κομματικής ευτέλειας», «βλαχαδεροί Νεοέλληνες», «κομματικά συνθήματα πού μαγαρίζουν τά πάντα», «άσήμαντα άνθρωπάρια της πολιτικής», «ρυπαρότητα τών κομματικών συνθημάτων...».

Είναι ή όδος μίας κατ' όνομα και ουσία πολιτικής έξυγιάνωσης πού άνοίγεται και πράγματι, όποιος δέν τή βλέπει «δέν ξεέρει πού πατά και πού πηγαίνει». Τή λειτουργία αυτή επιτελεί και ό Κ. Ζουράρις, μέ τή δική του ιδιαιτερότητα, μέσα από τήν τηλεοπτική του «Πατριδογνωσία» στην ΕΤ3. Άποθησαύριση της «λαϊκής παράδοσης», της «αυτόνομης» λαϊκής δημιουργικότητας, άκρατος έλληνοκεντρισμός, έλληνολατρεία, ένταξη στό πάνθεον της Έλληνικής Δημιουργίας κάθε κοινωνικού σκιρτήματος, αφού, δηλώνοντας έπίσημα «*λαϊκιστής*» διαθέτει όλα τά έξέγγυα για τή δική του «πορεία στό λαό». Πό-

σο μάλλον όταν ό «λαός» έχει τόν δικό του «έκπρόσωπο», τό ΠΑΣΟΚ, και ό Κ. Ζουράρις φαίνεται νά έχει αναλάβει εργο-λαβικά τό καθήκον ενός άτυπου εισοδισμού στό χώρο αυτό (θά ήταν άραγε άσκοπο νά θυμίσουμε ότι ό Χ. Γιανναράς διέ-τέλεσε κατά καιρούς άτυπος σύμβουλος στό ύπουργείο Παιδείας, επί κυβερνήσεως ΝΔ, καθώς και του Κ. Μητσοτάκη όταν αυτός ήταν πρωθυπουργός;) Χωρίς άρχές πολιτικός άκτιβισμός ή πολιτικό σχέδιο «πυρήνωσης» τών φορέων της «ρυπαρότητας»; Όλα δείχνουν ότι ισχύει τό δεύτερο, χωρίς, φυσικά, νά έχουμε νά κάνουμε μέ ένα έμφανώς καλοστημένο «μηχανάκι», μία ευρύτερη ιδεολογική «συνωμοσία άλωσης» της πολιτικής έξουσίας.

Τελευταία έκκεντρική φιγούρα της έλληνορθόδοξης ευαισθησίας ό Δ. Σαβδόπουλος, πού συμπυκνώνει τό σύνολο τών άρε-τών αλλά και τών αντιφάσεων της, της βαθμιαίας πολιτικής της έμπλοκής, τών άποτυχιών της, της προοπτικής της. Ός πρωθιερέας του «έλληνικού κύκλου» και γνήσια άνεμοδούρα της πολιτικής, άληθινή πυξίδα της έλληνορθόδοξης ραθυμίας και του άρχοντοχωριατισμού της, εκπροσωπεί, μέ τή φτιασιδωμένη του άθωότητα και τόν ρομαντικό του όίστρο, τή μεγάλη έπιστροφή στόν «χρυσό αιώνα» του έλληνικού πολιτισμού. «*Μήν πετάξεις τίποτα*» ό τίτλος του νέου του δίσκου, άποτελεί μία συγκεχυμένη άπόπειρα συμπιλίωσης ενός πριν και ενός μετά, μέ μία εκ τών υστέρων έπανερμηνεία της πολιτικής του συνοδοιπορίας μέ τήν Άριστέρα:

«Έγώ και οί φίλοι μου συμπαρασταθήκαμε στην Άριστέρα τή δεκαετία του '60»,

θά ισχυρισθεί σέ πρόσφατη τηλεοπτική του συνέντευξη. Δήλωση πολιτικού καιροσκοπισμού ή όμολογία μίας σχέσης έξω-τερικότητας, πού τόν συνέδεσε συγκυριακά μέ έναν «άνερχό-μενο» κοινωνικό και πολιτικό χώρο; Δήλωση δεύτερη:

«Οί ψηφοφόροι του ΠΑΣΟΚ δέν είναι γύφτοι, είναι καλοί Έλληνες...».

Πολιτικός ρεαλισμός, πού τόν τροφοδότησε ή άποτυχία του καθαρτήριου πειράματος Κ. Μητσοτάκη; Κατανόηση ότι ή μονομερής προσκόλληση σέ έναν πολιτικοκοινωνικό χώρο στερεί από τόν φορέα της τή λήψη φερέγγυων πρωτοβουλιών πανεθνικής άπήχησης; Δήλωση τρίτη:

«Δέν είμαι τόσο αντίθετος στό νά μπουν επιχειρηματίες στην πολιτική... ίσως δώσουν κάποιο ρυθμό...».

Ό μπερλουσκονισμός άποτελεί, για τίς σημερινές τουλάχιστον συνθήκες, τήν κορυφαία στιγμή του μεταπολιτικού credo της έλληνορθόδοξης σκέψης; Ό μήπως ή ταύτιση πολιτικής και οικονομίας, καταστατική άρχή της ανατολίτικης μυθολογίας, βρίσκει εδώ τό γενικό της ισοδύναμο;

Ός συνοψίσουμε. Τό έλληνορθόδοξο ρεύμα ξεκίνησε ως μεταφυσική άνησυχία, ως θεωρητική άναζήτηση. Άργά, αλλά σταθερά, μετεξελίσσεται σέ καθολική πολιτισμική πρόταση, προσλαμβάνοντας πολιτικά χαρακτηριστικά. Πέρα από τήν έμμεση ή άμεση έπιρροή του σέ ευαίσθητους κοινωνικούς χώρους, σέ ένα τμήμα της νεολαίας και της διάνοησης όλων τών άποχρώσεων, τό ρεύμα αυτό διευρύνει διαρκώς τήν άπήχησή του, αφού βρίσκει στο προσκήνιο της δημοσιότητας, οργανώνοντας, άρκετές φορές, τούς όρους της δημόσιας συζήτησης. Ό συνεισφορά του στόν άνευ όρων «φιλοσερβισμό», πού μοπλιάζει τήν κοινωνική συνείδηση τών Νεοέλλήνων, ό χυδαίος, πολλές φορές άντιευρωπαϊσμός του άποτελούν δύο άπτά παραδείγματα δόμησης του πολιτικοϊδεολογικού άγώνα. Ένας νέος κοινωνικός ριζοσπαστισμός αναδύεται, άναγνωρίζοντας τήν ιδιοσυστασία του στην Μεγάλη Όπόσχεση της ανατολικής δεσποτείας τών έλληνορθόδοξων. Ό νεοελληνική ψυχή, για μία άκόμη φορά, σέ νέες περιπέτειες...

Ὁ ρόλος τῶν διανοουμένων στήν Εὐρώπη

τῆς Ἀλεξάνδρας Δελνηγιώργη

Είναι διάχυτη ἡ αἴσθησις ὅτι οἱ διανοούμενοι στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο ποτέ δὲν ἔκαναν τόσο λίγα καὶ ποτέ δὲν εἶχαν νά κάνουν τόσο πολλὰ ὅσο στίς μέρες μας.

Τὸ ζήτημα τί πραγματικά μποροῦν νά κάνουν οἱ διανοούμενοι σήμερα στὸ χῶρο αὐτὸ τίθεται μὲ ὀλοένα καὶ μεγαλύτερη ὀξύτητα, ὅσο ὁ πόλεμος, ἡ μετακίνηση πληθυσμῶν, ἡ ἀνεργία καὶ ἡ φτώχεια γίνονται συστατικά τῆς ζωῆς μας. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ καθένας ἀπὸ μᾶς καλεῖται νά δώσει τὴν προσωπική του ἀπάντησις στὸ ἐρώτημα αὐτὸ ὀξύνει ἀκόμη περισσότερο ὄχι μόνον τὴν πόλυπλοκότητα ἀλλὰ καὶ τὴ δραματικότητα τοῦ ζητήματος.

Ἀντιμετωπίζοντάς το, καλούμαστε νά δώσουμε ὁ καθένας ἀπὸ μᾶς τὴ δική του ἐρμηνεία στὰ ἱστορικά δρώμενα τῆς ἐποχῆς, ἔχοντας ἀποκρυπτογραφήσει τὸ πνεῦμα τῆς κι ἔχοντας ἐπιπλέον ζυγίσει τίς προσωπικὲς δυνατότητες νά ἀντιπαρατεθοῦμε στὸ πνεῦμα αὐτὸ μὲ ἐπιλογές, ἀποφάσεις καὶ θέσεις πού θά συνέβαλλαν στὴν ἐπεξεργασία ἐνὸς προγράμματος ἐξόδου ἀπὸ τὸ ἰσχύον καθεστῶς ἀνοχῆς καὶ ἀπάθειας πού καλλιεργεῖ ἡ σύγχρονη μαζικὴ δημοκρατία.

Ἡ ἀπάντησις πού θά δώσουμε ἀποτελεῖ, στὴν οὐσία, ἓνα ἐγχείρημα νά συλλάβουμε τὸ γενικὸ στὴ μοναδικότητά του, στὸ πλαίσιο ὄχι πλέον τῆς ἰδεαλιστικῆς ἀλλὰ τῆς ἱστορικῆς κριτικῆς σχέσης.

Σπεύδω νά πῶ ὅτι τέτοια ἐγχειρήματα ἐξατομίκευσις τοῦ γενικοῦ γίνονται ὀλοένα καὶ πῶς δύσκολα, ἂν σκεφτεῖ κανεὶς ὅτι τὸ καθεστῶς πραγμάτων, μέσα στὸ ὅποιο ἐπιχειροῦνται, ὄντας τὸ ἴδιο προϊόν μιᾶς γενικευμένης ἐργαλειακῆς λογικῆς, ἐπιβάλλει μὲ τὴ σειρὰ του μιὰ γενικευμένη ἀποπροσωποποίηση τοῦ προσωπικοῦ στοιχείου. Οἱ ὅροι «παγκοσμιοποίηση», «οἰκουμενικοποίηση» κλπ. τὴ συγκαλύπτουν ἀπλῶς.

Ἀποπροσωποποίηση τοῦ προσωπικοῦ σημαίνει ἀποδυνάμωσις τῆς φαντασίας, τῆς σκέψης, τοῦ συναισθήματος. Ἡ τάσις αὕτη, στὸ πλαίσιο τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, παίρνει ἐκρηκτικὲς διαστάσεις, ἀκριβῶς τὴ στιγμή πού ἡ σύγχρονη κοινὴνία χρειάζεται νά ξανασκεφτεῖ ὄχι μόνον τίς ἀρχές πού ρυθμίζουν τὴν ὀργάνωσις καὶ τὴ λειτουργία της, ἀλλὰ τὸ ἴδιο τὸ νόημα πού ἔχουν οἱ διαδικασίες αὐτοδιατήρησης τοῦ οικονομικοῦ καὶ πολιτικοῦ συστήματος πού ἀναπαράγεται μέσα στοὺς κόλπους τους.

Ἡ ἐμπορευματοποίηση τῆς κουλτούρας καὶ ἡ χειραγώγησις πού συνεπάγεται, εἴτε μὲ τὴ στιγμὴ ἐπαγγελματοποίηση εἴτε μὲ τὴ στιγμὴ περιθωριοποίηση τῶν συντελεστῶν τῆς — τῶν διανοουμένων —, εἶναι μία ἀπὸ τίς πολλαπλὲς ἐκδηλώσεις τοῦ φαινομένου. Μία ἄλλη ἐξίσου ἀνησυχητικὴ, πού θά τολμοῦσα νά ἀπομονώσω μέσα στὴ σωρεία τέτοιων ἐκδηλώσεων, εἶναι ἡ ὑποτέλεια τῶν ἐρευνητικῶν κέντρων σέ συμφέροντα ξένα πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ἐρευνας.

Κατ' ἀρχὴν, ἀναφερόμενη στοὺς διανοούμενους, ἐννοῶ ὑποκείμενα πού ἔχουν ὑποστῆ μιὰ διαδικασία συγκρότησις μέσα ἀπὸ τίς ἰσχύουσες διαιρετικὲς πρακτικὲς τῆς σύγχρονης κοινωνίας καὶ ἔχουν, παρ' ὄλ' αὐτὰ, ἀναπτύξει ἐσωτερικούς μηχανισμούς αὐτοσυνειδησίας.

Ἐσωτερικοὶ ἀλλὰ ὄχι ἀόρατοι, αὐτοὶ οἱ μηχανισμοὶ ἀποτυπώνονται στὴν προσπάθεια πού κάνουμε νά ξανασκεφτοῦμε τὸ ρόλο μας καὶ νά ἐντοπίσουμε τὴν ἀκριβῆ θέση πού καταλαμβάνουμε, διαδραματίζοντάς τον, πάνω στὸ χάρη τῶν σχέσεων πού ἐξυφαίνουν οἱ πρακτικὲς πραγματοποιήσις. Αὐτὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες προκύψαμε καὶ στίς ὁποῖες ὀφείλουμε νά ἀντιταχθοῦμε. Αὐτὸ σημαίνει ἐπαναπροσδιορισμὸ ὄχι μόνον τῆς σχέσης μας μὲ τὴν πολιτικὴ, ἀλλὰ καὶ τῆς ἴδιας τῆς πολιτικῆς. Ὅταν ἡ τελευταία θέτει ὡς ὄρο γιὰ τὴ συμμετοχή μας στίς δικές της πρακτικὲς τὴν ὑπαγωγή τοῦ θεωρητικοῦ συλλογίζεσθαι σέ ἐπιχειρηματολογίες στήριξις τῶν κάθε λογῆς ἐξουσιαστικῶν μηχανισμῶν, τότε ὑπονομεῦει τίς διεργασίες αὐτοσυνειδησίας. Χάνει, ὁμως, ἔτσι καὶ τὴ δυνατότητα νά χαράξει ξανά τὴν πορεία της. Γιατί ἡ ἐπανασηματοδότησις τῶν ὄρων «Δεξιά» καὶ «Ἀριστερά» δὲν μπορεῖ πιά νά γίνει ἐρήμην τέτοιων διεργασιῶν.

Ὁ ὀρισμὸς πού ἐπιχειροῦμε ἐδῶ φαίνεται νά εἶναι ἀποτέλεσμα ἀποκλεισμῶν καὶ διαχωρισμῶν μέσα ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀναδεικνύονται ὡς διανοούμενοι μόνον ἄτομα πού, εὐνοημένα ἀπὸ τὰ δῶματα καὶ τὸν τρόπο συγκρότησής τους, διαθέτουν ὑψηλὸ βαθμὸ πνευματικότητας καὶ ὀξυμένη αἴσθησις εὐ-

* Εἰσήγησις στὴ συνάντησις διανοουμένων τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης, πού ἔγινε τὸν περασμένο Μάιο στὴ Θεσσαλονίκη

θύνης. Στήν πραγματικότητα, όμως, είναι αποτέλεσμα άρνησης των αποκλεισμών και των διαχωρισμών: αντιμετωπίζουμε τους διανοούμενους ως άτομα πού, πριν ή αφού ενδώσουν σε μιάν άκριτη ενσωμάτωσή τους στους μηχανισμούς έξουσίας, τολμούν νά ξανασκεφτούν τό πώς, τό γιατί και τό τί της λειτουργίας τους. Μ' ένα τέτοιο σκεπτικό, ό διανοούμενος παύει νά λειτουργεί ως «ή συνείδηση του λαού» και ό λαός (ή κοινωνία, καλύτερα) αντιμετωπίζεται ως ένα δυνάμει σύνολο αυτοσυνειδητων ατόμων. Αυτό πού αποφεύγουμε, έτσι, είναι νά αναθέσουμε τίς διεργασίες της αυτοσυνειδησίας σε ξεχωριστά και έξειδικευμένα επαγγέλματα, πράγμα πού μās απαλλάσσει από τή στείρα και άσκοπη τακτική του έγκωμιου ή του ψόγου. Τακτική πού άσκειται κατά κόρον όταν πρόκειται νά συγκαλύψουμε τίς δικές μας εϋθύνες.

Αντίθετα μέ τίς βλέψεις της διανόησης, έτσι όπως εκφράστηκαν τά τελευταία χρόνια, ή βλέψη των αυτοσυνειδητων ατόμων δέν έξαντλείται στην έξασφάλιση της δυνατότητας νά δραματίσουν τό ρόλο για τόν όποιο έχουν συγκροτηθεί. Μιά τέτοια περιορισμένη βλέψη προκαλεί συνήθως τή θεδιασμένη μετακίνηση από πεδία παρέμβασης πού έχουν φθαρεί ή έχουν άκυρωθεί σε πεδία παρέμβασης πού κρίνονται ζωτικού ενδιαφέροντος, μέ βάση κυρίως τίς παροχές και τίς δυνατότητες πού υπόσχονται. Η μετακίνηση από τίς ιδέες στίς πληροφορίες, από τήν ανάλυση στην έννημέρωση, από τήν άδέσμευτη έρευνα στην χρηματοδοτούμενη έρευνα δέν ισοδυναμεί, βέβαια, μέ άπλή άλλαγή του ένδύματος. Χωρίς νά άφυδατώνει πάντα τήν κριτική σκέψη του διανοούμενου, τίς πού πολλές φορές τήν αποπροσανατολίζει (ή σκέψη από τρόπος ζωής γίνεται μέσο προσωπικής προώθησης). Σε κάθε περίπτωση, τήν αποδυναμώνει. Η κριτική σκέψη αντί νά συμβάλλει, μέ τίς δικές της παρεμβάσεις, στην πρόοδο της θεωρίας, μετατρέπεται σε άφύλαχτο όχυρό πού εύκολα καταλαμβάνει ή πολεμική. Η πολεμική, στην όποια κατά κόρον αναλώθηκε ό πολιτικός λόγος αυτού του αιώνα, είναι γνωστό πιά ότι ένισχύει τήν ιδεολογία αλλά μās άποξενώνει από τή θεωρία.

Δέν είναι τυχαίο πού ή κριτική του σταλινισμού, τήν όποια έπωμίσθηκαν οι έναργότερες συνειδήσεις της εποχής μας, όδήγησε τους μέν μαρξιστές διανοούμενους, πού τήν άσκησαν ή τήν αποδέχτηκαν, σε μιάν άργή και μακρόχρονη αύτο - περιθριοποίησή τους, για νά μετατρέψει σε άπολογητές της λεγόμενης μεταμοντέρνας κοινωνίας πολλούς από τους μή μαρξιστές διανοούμενους πού τή χρησιμοποιήσαν για νά στηρίξουν δικές τους θέσεις. Έτσι, τήν κριτική πού άποτέλεσε βασικό συστατικό της νεωτερικής σκέψης τή διαδέχτηκε, τά τελευταία είκοσι χρόνια, ή πολεμική κατά της νεωτερικής σκέψης. Μέ τόν όρο «νεωτερική σκέψη» αποδίδω τήν αντιθετικιστική, αντιαναγωγική σκέψη ή όποια κριτικά διαλεγόμενη μέ τόν Διαφωτισμό, από τά τέλη του 18ου αι. και μετά, έπιχείρησε νά ξεπεράσει τά λογικά σχήματά του, τίς ιδέες, τίς θέσεις του. Η τελευταία, αντί νά θεωρηθεί πυρήνας ιστορικοκριτικών προσεγγίσεων, θεωρήθηκε ή μήτρα κάθε σύγχρονης μορφής δλοκληρωτισμού.

Γι' αυτές τίς έπιστημολογικές ψευδοαναγνώσεις χρειάστηκε νά γίνουν θεωρητικές παραποιήσεις τίς όποιες διευκόλυναν οι μετακινήσεις των διανοούμενων από τό πεδίο των άποσαφηνίσεων, πού προωθεί ή κριτική, στό πεδίο των συσκοτίσεων, πού διευκολύνει ή πολεμική. Χρεώθηκε, έτσι, ή νεωτερική σκέψη όχι μόνο τή χρεοκοπία αλλά και τή δημιουργία του ύπαρκτου σοσιαλισμού. Τά λίγα χρόνια πού μεσολάδησαν από τήν κατάρρευση του ύπαρκτου σοσιαλισμού δέν είναι άρκετά, ώστόσο, για νά αντίληφθούν όσοι τίς άποτόλημσαν ότι ένας τέτοιος έλιγμός, πού τους άπάλλασε κι από τήν περιθριοποίηση και από τήν ύποαπασχόληση, τους στέρησε, παρ' όλ' αυ-

τά, τό σημαντικότερο σήμερα: τά θεωρητικά μέσα πού χρειάζονται για τήν αναγνώριση και τήν αυτοαναγνώριση της σύγχρονης τεχνοκαπιταλιστικής κοινωνίας.

Αποκομμένη από τό θεωρητικό συλλογίζεσθαι, ή διανόηση, κατά τίς τελευταίες δύο δεκαετίες, έπιχειρεί νά θέσει υπό άναίρεση τή φιλοσοφία, άσκώντας πολεμική στην μέθοδο θεμελίωσης μέ τήν όποια, επί είκοσι πέντε αιώνες, ή φιλοσοφία έξασφάλιζε όχι βέβαια άπλως και μόνον κύρος και νομιμότητα, αλλά τήν έγκυρότητα και τήν άξιοπιστία της ως έγγχείρημα πρόσβασης στην άλήθεια. Η φιλοσοφία ύποστηρίζουν (μεταφέρω τά λόγια του Rorty) ότι «πρέπει νά εκφράζει τίς πολιτικές μας έλπίδες κι όχι νά στηρίζει τίς πολιτικές πρακτικές μας». Ξεχνούν, βέβαια, ότι δουλειά της φιλοσοφίας είναι νά μās δείχνει τί μπορούμε νά έλπίζουμε μέσα στον δοσμένο ιστορικοκοινωνικό κόσμο. Πρόκειται για δουλειά θεωρητική και πρακτική ταυτόχρονα, μέ συνεχείς αναλύσεις κι άποτιμήσεις, ύπερμετρα δύσκολη κι επιπλέον άμφιλεγόμενη. Χωρίς τήν όποια, όμως, δέν δικαιούμαστε πιά νά έλπίζουμε.

Οί ίδιοι άνθρωποι της διανόησης θέτουν υπό περιορισμό και τήν ιστορική ανάλυση, πείθοντάς την νά ξαναγίνει αύτό πού άρνήθηκε νά είναι και δέν είναι πιά: άφήρηση.

Θέτοντας υπό άναίρεση τή φιλοσοφία και τήν ιστορία, έξαφελίζονται έτσι όλοι εκείνοι οι όροι πού άπαιτούνται ώστε ένας κόσμος έτοιμος νά παραδοθεί στο κενό άπεγνωσμένα νά συνεχίσει νά επενδύει, για τή σωτηρία του, στίς διαδικασίες του εκσυγχρονισμού. Σε διαδικασίες, δηλαδή, διευρυμένης άναπαραγωγής του ισχύοντος.

Σέ ό,τι αφορά τίς προοπτικές, τους δραματισμούς και τίς έναλλακτικές λύσεις, φαίνεται, έτσι, ότι διανύουμε μιά περίοδο μετάβασης στα τυφλά, άνάλογη μέ εκείνη της εποχής των νεότερων χρόνων, πριν από τή συνειδησιακή έκρηξη του Διαφωτισμού. Ο κόσμος αλλάζει πρόσωπο, ενώ έμεις, άποκομμένοι από τίς διεργασίες πού όδηγούν στην δημιουργία ενός δικού μας προσώπου, δέν μπορούμε νά σκεφτούμε τους τρόπους και τους όρους κάτω από τους όποιους αλλάζει.

Τά γνωστότερα ρεύματα της διανόησης άρκοούνται νά άντικαθιστούν τά πρίσματα μέσα από τά όποια έπιχειρούν νά δούν μέ άλλο τρόπο έναν κόσμο τόν όποιο δυσκολεύονται νά αναγνωρίσουν στην ιστορικότητά του και τόν θεωρούν, όντας τά ίδια άνιστορικά, άναλλοίωτο.

Τά πρίσματα αυτά, πού ύποκαθιστούν τό ένα τό άλλο, λειτουργούν ως έπάλληλες έστιες κεντροθέτησης της σκέψης. Της επιβάλλον νά προσκολληθεί πάνω τους, νά περιστραφεί γύρω από τό καθένα απ' αυτά χωριστά, τήν κάθε φορά. Έν τέλει νά λειτουργήσει μέ τή μορφή κλειστού κυκλώματος. Είτε δούμε τόν κόσμο μέσα από τό πρίσμα του λόγου ή της γλώσσας, της έπικοινωνίας ή του παιγνιδιού, του «όλα επιτρέπονται» ή του «τίποτα δέν ισχύει», τό μόνο πού πετυχαίνουμε είναι νά βλέπουμε έναν κόσμο άλληλουχιών και άλληλεξαρτήσεων μέσα στο χρόνο σαν έναν κόσμο κλειστό και έξω από τό χρόνο.

Παραμποδίζονται έτσι οι διαδικασίες άποκεντροθέτησης της ίδιας της σκέψης. Διαδικασίες πού εγκαινίασε ή κοσμική φιλοσοφία, πριν από δύο αιώνες, μέ τό τέλος του Διαφωτισμού, όταν άρνήθηκε, μέ τήν κριτική λειτουργία της, και τόν δογματισμό και τόν σκεπτικισμό. Κλείνοντας τό κεφάλαιο των διαφόρων θεοδικιών, ή φιλοσοφία αύτή άνοιξε τό δρόμο στίς διαδικασίες χειραφέτησης, πρώτα απ' όλα της ίδιας της σκέψης. Από τότε θρισκόμαστε συνεχώς, μέ όσα κάνουμε και όσα δέν κάνουμε, μέσα στον σύγχρονο κόσμο, άντιμέτωποι μέ τό πρόβλημα της έλευθερίας μας. Κάθε στιγμή είναι ή στιγμή νά ξανασκεφτούμε τί νόημα έχει για μās μιά άνθρωποδικία πού γράφουν τά γεγονότα και νομίζουμε, όσο δέν άποκτούμε αυτοσυνείδηση, ότι τό κάνουν έρήμην μας.

'Από ...έως από τό Λύκειο έως τίς εξετάσεις

του Γιώργου Καρρά

Είχε πει κάτι ο Ζήνων και κρίθηκε σκόπιμο να εκθέσει τις έπ' αυτού απόψεις της ή φουρνιά του '68 που έδινε εισαγωγικές για τό Πολυτεχνείο. «Ζήνων έφη...» λοιπόν και, στον διάδρομο προς τήν παράδοση της κόλλας, ένας συνυποψήφιος μου 'δειξε στά πεταχτά τήν δική του να δει αν καλά είχε καταλάβει τό ύπαγορευθέν θέμα: «Ζήνων έφη ...». Νά ζεί ή Έφη ή νά μή ζεί; Σωστά, πολύ σωστά, τόν διαβεδαίωσα μέ αισθήματα συμπόνιας και άνωτερότητας. Τό 5,5, στά 20 πού τελικά πήρα δέν δικαιολογεί τό δεύτερο.

Ήταν ακόμα ή έποχή του κορόνα-γράμματα, όπου οί μισοί ξεσκαρταρίζονταν ήδη από τίς εκφωνήσεις και τίς πονηριές ή και τίς μοχθηριές των θεμάτων και όπου ή πτώση, ένιοτε δέ και ή κατάπτωση, των θάσεων δέν συνιστούσε όξυ κοινωνικό πρόβλημα ή τουλάχιστον «πρόβλημα» των έφημερίδων και έπομένως κοινωνικό πρόβλημα. Τότε έπεφτε τσεκούρι πού δέν ντρεπόταν νά πει τό όνομά του. Όμως τέτοιες ομάδικές «άποτυχίες» του μαθητόκοσμου δέν ήταν, φαίνεται, δυνατόν νά γίνουν άνεκτές για πολύ. Γιατί όντως από ένα σημείο και πέρα τό άγχος, ή έγνοια, ή τσαντίλα ή απλώς ή σκέψη των γονιών έβρισκαν διάοδο στην καταγγελία είτε των ύπευθύνων για τά θέματα είτε του ίδιου του σχολείου. Τό παιδί διάβασε, τό παιδί έσπασε, τό παιδί σίστηρε, πώς πήρε 9; Κάτι στραβό υπάρχει, κάπου: στην Έπιτροπή, στό σχολείο, στό ύπουργείο, στό σύστημα έν γενεί. Δυσάρεστα πράγματα αυτά, και όχι μόνο για τά παιδιά και τούς γονείς. Και χαράς ευαγγελία για τρομοκράτες τύπου Νέων, Άπογευματινής, Έλευθεροτυπίας.

Κάτι έπρεπε νά γίνει. Πολύ περισσότερο πού τό ζήτημα ήταν άπολύτως πρόσφορο για τόν γενικευόμενο λαϊκισμό, κυρίως τόν έντυπο, στον συνδυασμό του μέ τό αίσθημα της ήττας ή ακόμα και μιās πρώτης αντίδρασης γονέων και παιδιών άπέναντι σέ ένα σύστημα χρονοόδρο, δραχμοόδρο, ψυχοόδρο. Κατέβαλε προσπάθειες λοιπόν ή πολιτεία, στό όνομα του γενικού καλού (μέ τή βοήθεια και του εκάστοτε συμπολιτευόμενου τύπου), νά δώσει στή «σφαγή» — τήν ίδια αυτή σφαγή μέ αντίστοιχο ακριβώς αριθμό θυμάτων — τήν όλοένα άπαλότερη μορφή μιās, κοινωνικά πιό άποδεκτής, άτομικής άτυχίας, άνημπορίας ή άνικανότητας, μετατρέποντάς την σέ άτελείωτο άθροισμα άτομικών περιπτώσεων.

Άλλο, έτσι, μιá γενική βαθμολογική καθίζηση πού άντανακλά «τά χάλια της παιδείας μας» και άλλο νά μένει τό παιδί εκτός νυμφώνος αλλά μέ ένα αξιοπρεπέστατο 16 ή 17 πού περιοποιεί τιμή και στό ίδιο και στους οικείους του αλλά και στό εκπαιδευτικό σύστημα έν γενεί. Τό παιδί διάβασε και πήγε καλά — τί νά γίνει, ό άλλος έγραψε 17 ή 18. Τά τελευταία λοιπόν χρόνια έχει πραγματοποιηθεί μέσω των θεμάτων, της ύλης και της εκπαιδευτικής διαδικασίας γενικώς ένας ευδιάκριτος διαχωρισμός.

Άπό τή μιá είναι ό ίδιος ό βάθμος, ή «έπίδοση» καθ' έαυτή. Και ή γενική εικόνα τους, ό μέσος όρος δηλαδή και οί θάσεις. Αλλά άποτελούν τό θερμοόμετρο της παιδείας μας. Έάν υπάρχει κοινωνικό πρόβλημα, εκεί θα εκδηλωθεί. Ψηλές θάσεις και καλοί βαθμοί, ευχαριστημένοι, ροδαλοί, σχεδόν σοσιαλρεαλιστικοί άποτυχόντες των εξετάσεων — κάπως έτσι θα μπο-

ρούσε νά περιγραφεί τό ιδανικό της πολιτείας σήμερα. Και είναι δύσκολο νά φανταστεί κανείς μεγαλύτερο κομπλιμάν για τό ύπουργείο από τά λόγια έξερχόμενου προχθές από τό έξεταστικό κέντρο: «Ήταν πολύ άπλά τά έρωτήματα όλα. Έγώ βέβαια για διάφορους λόγους πρέπει νά 'χω γράψει γύρω στό 15 αλλά τό θέμα είναι ότι όποιος είχε διαβάσει έγραψε». Ουφ! άνάσανε ό Φατούρος από τό άγχος των εξετάσεων. Άσε τώρα τίς έφημερίδες νά ψάχνουν μέ τό μικροσκόπιο για λάθη στά θέματα και για μακελειά. Έχει πλέον τί νά τούς άπαντήσει, έχει και ή κυρία Συλβάνα Ράπτη πώς νά τόν υπερασπιστεί. Κοινωνικά, λοιπόν, πάμε καλά. Μέ «βατά» θέματα βαίνουμε καλώς.

Αλλά για τό γενικό. Άπό τήν άλλη υπάρχει τό ειδικό, τό άτομικό, έν προκειμένω ή εισαγωγή στην άνώτατη εκπαίδευση. Τό ποιος πέρασε ή δέν πέρασε είναι πλέον ζήτημα και άποκλειστική ευθύνη του καθενός ξεχωριστά, ή πολιτεία έχει πράξει τό καθήκον της: αγαπητέ φίλε και φίλη, σου ευχόμαστε καλή σταδιοδρομία σέ ό,τι επιλέξεις από δώ και πέρα — ό αριθμός των θέσεων είναι, βλέπεις, πεπερασμένος. Χωρίζουμε σάν φίλοι. Άλλωστε ευκαιρίες για τήν προσωπική σου καλλιέργεια σου άνοίγονται πολλές. Πήγαινε στην Έπίδαυρο, τράβα στό Μέγαρο, δές κανά σινεμά, άνοιξε καμιά εγκυκλοπαίδεια, πάρε παράδειγμα από τόν κ. Μικρούτσικο πού έσχάτως «πετάει», παρά τά κιλά του, μ' ένα βιβλίο.

Μέ τό μυαλό τους λοιπόν στό γενικό καλό, οί άρμόδιοι έχουν επιτελέσει τό τιτάνεο έργο νά αναβαθμίσουν ριζικά τήν παιδεία μέσα σέ λίγα χρόνια, τήν έπίδοση των μαθητών, τίς θάσεις, νά γεμίσουν τόν τόπο μέ άποτυχόντες λίαν καλώς. Ή μέθοδος ήταν άπλή: περιορισμός στην ύλη της τρίτης Λυκείου, συρρικνώσεις της διδακτέας ή διδαχθείσης ή εξεταστέας ύλης, άπλούστευση των θεμάτων, τυποποίηση της διόρθωσης. Μπορεί από μιá άποψη νά είναι πολύ σκληρότερο νά μήν περνάει κανείς μέ τόσο άπλά θέματα, θα πρέπει νά άναγνωρίσεις, όμως, αγαπητέ φίλε και φίλη, ότι δι' αυτής της μεθόδου σου βουλώνουμε τό στόμα, σέ σένα και σ' όλο σου τό σόι. Όλα τούτα

οι αντιλαϊκιστές αρμόδιοι δέν τά ειπαι ακριβώς έτσι. Θά περιόριζαν, λεί, τόν ρόλο τής παραπαιδείας (χωρίς σχολία αυτό) και επομένως, ανεξαρτητοποιώντας το από τήν τσέπη, θά έκαναν τό σύστημα τών εισαγωγικών κοινωνικά δικαιότερο (αυτό τό σχολιάζουν οι στατιστικές και ή προαναφερθείσα πάταξη τής παραπαιδείας).

Μέ τό ύποερώτημα μόνο είχε πρόβλημα ένας ύποψήφιος: «έπρεπε νά σκεφτείς και νά διαλέξεις έσύ τί νά γράψεις, δέν ύπήρχε δηλαδή συγκεκριμένη απάντηση». 'Ο άνθρωπος δέν ένοούσε ότι ή απάντηση ήταν άφηρημένη. Δέν ένοούσε καν ότι ή απάντηση δέν ύπήρχε στό βιβλίο. 'Ηθελε μάλλον νά πει ότι δέν ήταν άμεσα και άμέσως άναγνωρίσιμο σέ ποιό ακριβώς κεφάλαιο άναφερόταν τό θέμα ή, ακόμα παραπέρα, ότι τό ίδιο τό θέμα δέν ήταν «συγκεκριμένος» τίτλος κεφαλαίου όπως ήταν όλα τά άλλα. Και πραγματικά, τά φεινά γενικής άποδοχής θέματα χάρη στά όποια δέν άνοιξε ρουθούνι (στά πρωτοσέλιδα) έδειξαν ίσως καθαρότερα από άλλες φορές τήν πλήρη έξαθλίωση τού θεσμού τών γενικών έξετάσεων.

Κι άν στά μαθηματικά και τή φυσική δέν έχουμε φτάσει ακόμα στό σημείο οι μαθητές νά διαγωνίζονται μόνο στίς λυμένες άσκήσεις τού βιβλίου, άλλα μαθήματα προσφέρονται πολύ πιό άπτά γι' αυτήν τήν έν γενεί αναβάθμιση τής παιδείας. «Οι έρωτήσεις ήταν καλοδιατυπωμένες», είπε μία κοπελιά στόν δημοσιογράφο γιά τά θέματα ιστορίας τής Δ' δέσμης. Είχε δίκιο, μόνο πού δέν ήταν έρωτήσεις. Τά τρία από τά τέσσερα θέματα δέν είχαν ούτε έρωτηματικό ούτε μία κάποια προστακτική δέν είχαν καν ρήμα. 'Ηταν άπλώς και μόνο τίτλοι πού έπιδέχονταν απαντήσεις «συγκεκριμένες» από τά φροντιστήρια τού τύπου: σελ. 71-72 από «'Ασ' τα νά πάνε...» έως «...Χριστός κι 'Απόστολος». Από μία άποψη βέβαια μπορούν νά χαρακτηριστούν και θέματα κρίσεως, πού λέμε, μία και οι μαθητές δέν άρκούσε νά θυμούνται από στήθους τίς έν λόγω σελίδες, έπρεπε πρώτα νά βρούν και γιά ποιές ακριβώς σελίδες μιλάμε. Και ή κρίση αυτή φτάνει σέ ύψηλά επίπεδα μέ θέματα π.χ. όπως εκείνο τής κοινωνιολογίας. Ζήτημα 3ον: «Ταυτόχρονη άσκηση πολλών ρόλων από τό άτομο — σύγκρουση ρόλων». Αυτό. Είναι προφανές στόν καθένα μας περι τίνος πρόκειται. Πρόκειται βέβαια γιά: σελ. 199-200 από «κάθε άτομο άσκει... λιγότερες εθύνες» και σελ. 200 παρ. 5. Μήν άνησυχείτε, αυτό τό παρ. σημαίνει παράγραφος, όχι παροράματα.

Στήν δέ έκθεση εκτέθηκαν όχι οι ιδέες τών ύποψηφίων όσο κυρίως ή ΚΕΓΕ. 'Ο Δ. Μαρωνίτης στό Βήμα και ό 'Αγγελος 'Ελεφάντης στήν 'Εποχή έχουν άναφερθεί στόν άγοραίο δογματισμό τών δύο θεμάτων πού δόθηκαν. Πραγματικά, άμφότερα όρισαν όχι τό αντικείμενο άλλα τήν έφημεριδογραφικά κοινότοπη άποψη και άξίωσαν ρητά τί νά λεχθεί επ' αυτής. Ζήτησαν από τά παιδιά νά γράψουν «στά σίγουρα» και έπιπλέον — αυτό είναι τό καινούργιο — τούς υπέδειξαν μέ έπαρκή σαφήνεια ποιά ακριβώς είναι αυτά τά σίγουρα.

'Αλλά άς μήν αποδώσουμε αποκλειστικά στίς διάφορες ΚΕΓΕ τέτοια μνημειώδη στενοκεφαλιά, ούτε μπορεί κανείς νά φανταστεί ότι οι άνθρωποι αυτοί είναι τόσο άσχετοι, αντιπαιδαγωγικοί, φτηνοί, ρηχοί ή μισάνθρωποι. Τό πιθανότερο είναι ότι γνωρίζουν καλά πώς κάθε θέμα δεμένο λιγότερο πισθάγκωνα από εκείνα πού έδωσαν, άνοίγει τούς άσλους τού Αϊδίου. Καταργεί τό αίτημα γιά «αντικειμενικότητα» και αφήνει τά φροντιστήρια νά αντιπαλεύουν έλεύθερα στίς οικείες στήλες τών έφημερίδων, προκαλώντας χάος στά ΜΜΕ, δημιουργώντας παρατεταμένη άναταραχή και παιζοντας μέ τόν μόνο τών ύποψηφίων και τόν, κάπως διαφορετικό, τού ύπουργείου. 'Ιδανικό θέμα είναι εκείνο γιά τό όποιο οι εκθέσεις τών φροντιστηρίων, τήν επομένη, μοιάζουν σάν σταγόνες νερό.

Δέν είναι λοιπόν μόνο τά όσα είπαμε προηγουμένως. Είναι ταυτόχρονα και εκείνο τό αίτημα γιά «αντικειμενικότητα» πού διαπερνά τά θέματα, προσδιορίζει άρα και τήν ίδια τήν εκπαιδευτική διαδικασία, σφραγίζει τελικά τήν εκπαίδευση. Σέ μία κοινωνία όπου μορφωμένος θεωρείται, και δυστυχέστατα συνηθώς είναι, μόνο όποιος έχει περάσει από τό πανεπιστήμιο, ένα πανεπιστήμιο πού μένει κλειστό στή μεγάλη πλειοψηφία τών νέων παρά τίς πρόσφατες — άτελείς ίσως άλλα πάντως άνατρεπτικές — προτάσεις γιά τό άνοιγμά του σέ όλους, οι εισαγωγικές έξετάσεις άρρωστα μέν άλλα μάλλον μοιραία άποτελούν μία διαδικασία πού εισπράττεται σάν δοκιμασία ζωής ή θανάτου, εισιτήριο στό μέλλον. Ποιός περιμένει λοιπόν από έναν γονέα νά δεχτεί νά κριθεί τό παιδί του, πχ. στό μάθημα τής έκθεσης, μέ κριτήρια άς πούμε ποιοτικά και όχι άμεσα μετρήσιμα, ποιός είναι διατεθειμένος νά ρισκάρει νά κοπεί ό γιός του επειδή ό έξεταστής έτυχε νά ίεραρχεί ψηλότερα τόν είρμό από τόν διορθωτή τής κόρης τού άλλου πού δίνει περισσότερο βάρος στόν κοινό νού, ένώ ένας τρίτος τείνει νά επιβραβεύσει μέ μία μονάδα τήν τόλμη μιάς άκρικής άποψης και τήν ποιητικότητα ή τήν έλλειπτικότητα τού γραπτού; Και νά κοπείς έσύ και τά φτερά σου γι' αυτήν τήν καταραμένη μονάδα; Ποιός γονιός νά έμπιστευτεί τό μέλλον τού παιδιού του στήν «κρίση» ή τά χούγια ενός τυχαίου διορθωτή πού τού 'λαχε άνάμεσα στόν σωρό τών άλλων διορθωτών;

'Ακόμα και στήν έκθεση λοιπόν, και πολύ περισσότερο στά πρόσφορα μαθήματα π.χ. τής ιστορίας και τής κοινωνιολογίας, φαίνεται πεντακάθαρα αυτό τό γενικό, σχεδόν αντικειμενικό, όπως έχουν τά πράγματα, αίτημα νά αποκλειστεί ό «άνθρώπινος παράγων» από τίς γενικές έξετάσεις. 'Οχι τού ύποψηφίου, αυτό μόνο έν μέρος γίνεται, άλλα ό άνθρωπος παράγοντας πού λέγεται επιτροπή, έξεταστής, διορθωτής. 'Ενας τέτοιος αποκλεισμός οδηγεί πλέον σέ μηχανικά μέσα — ή διορθωση από ένα μαγνητόφωνο θά ήταν υπό τίς περιστάσεις ή ιδεατή λύση. Οι μαθητές δηλαδή νά διαγωνίζονται κυρίως στήν όμοιομορφία και νά κατατάσσονται βάσει τής πιστότητας μέ τήν όποία ανταποκρίνονται στό «διδασκόμενο» πρωτότυπο. 'Οχι γιατί ή κοινωνία μας άποζητᾶ καλά και σώνει τήν άποστήθιση ή τήν άπονέκρωση τών νέων, όχι γιατί τό 1994 είναι τάχα 1984, άλλα γιατί κάτι τέτοιο μοιάζει νά είναι τό μοναδικό δυνατό πλαίσιο τού φέρ-πλεί σέ ένα «παιχνίδι δίχως αύριο». Και πλαίσιο τής ίδιας τής εκπαίδευσης, άφου κι εκείνης άποστολή είναι νά έξυπηρετήσει αυτήν ακριβώς τήν ώρα τής κρίσεως. Πόσο μάλλον πού όλα τούτα ανεβάζουν τίς βάσεις, πατάσσουν τήν παραπαιδεία, προάγουν τά συμφέροντα τών λαϊκών στρωμάτων και επιτρέπουν στό ύπουργείο Παιδείας νά έπιδεικνύει έργο έξωραϊστικού συλλόγου...

Μικρές αλλαγές δέν μπορούν νά μάς σώσουν. Ούτως έχόντων τών πραγμάτων, τό νά βρεθούν τίποτα τομηρά ή άπλώς άνυποψίαστα μέλη τής επιτροπής θεμάτων και νά άμολήσουν ξαφνικά τίποτα κουλτουρέ θέματα στά μούτρα παιδιών πού έχουν σπάσει στήν άπομνημόνευση και τήν καθοδηγούμενη χρησιμοθηρία ήδη από τίς άτυπες δέσμες τού γυμνασίου, είναι μάλλον ακόμα πιό άπάνθρωπο, πειραματισμοί στήν κασίδα τών άθώων τής ύπόθεσης. Τόσο σύνθετα δείχνουν νά είναι προς τό παρόν τά πράγματα. Τόσο, πού μόνο ό εκ βάθρων άναπροσανατολισμός τής παιδείας μέ τό ταυτόχρονο άνοιγμα τών πανεπιστημίων θά μπορούσε ίσως νά άντιστρατευθεί αυτό τό γενικό αίτημα γιά «αντικειμενικότητα» και τυφλή τυποποίηση στήν παιδεία, πού αρχίζει από τήν έξ άπαλών δνύχων «έξειδίκευση» και καταλήγει σέ αυτή τήν έξαχρείωση έξεταστών και έξεταζομένων, ήμών τών ύπολοίπων συμπεριλαμβανομένων...

Γλώσσα και Πολιτική

της Βάσως Κιντή

Ο διάλογος περί γλώσσας στη χώρα μας ό οποίος επί μακρόν, άφοροϋσε τή διεκκυστίνδα μεταξύ νεοελληνικών και άρχαίων, έστίαστηκε τό τελευταίο διάστημα στό μέτρα πού έλαβε ή γαλλική κυβέρνηση γιά τήν προστασία τής γαλλικής γλώσσας από τή διείσδυση και τήν κατακτητική μανία τής άγγλικής. Οί λεγόμενες ρυθμίσεις Τουμπόν, τού Γάλλου άρμόδιου ύπουργού, άποβλέπουν στό νά άποθαρρύνουν τή χρήση άγγλισμών και άγγλικών όρων στό έμπόριο, τήν έπιστήμη, τά μέσα ένημέρωσης, στό Δημόσιο, στήν καθημερινή ζωή. Τό πρόβλημα πού άναδείχτηκε και στόν καθ' ήμās διάλογο μέ άφορμή τόν νόμο Τουμπόν είναι κατά πόσον είναι θεμιτή μιά παρεμβατική πολιτική στή γλώσσα, κατά πόσον επιτρέπεται νά λαμβάνονται διοικητικά μέτρα υπεράσπισης ή περιχαράκωσης μιάς γλώσσας άπέναντι σέ άλλες, κατά πόσον δικαιολογείται ή έπιφυλακτικότητα και ό φόβος άπέναντι στους νεολογισμούς, στό δάνεια, στίς προσμεϊξεις. Τά ίδια ζητήματα μās άπασχόλησαν όταν καταργήθηκαν οί τόνοι και τά πνεύματα, όταν δηλαδή τό κράτος, στήν περίπτωση αυτή, δέν άντιστάθηκε αλλά ένέδωσε στίς άπαιτήσεις τών καιρών, τής άγοράς, οίκονομικής και μή. Τά ίδια, όταν προτάθηκε ή έπαναφορά τής διδασκαλίας τών άρχαίων στό γυμνάσιο, όποτε συζητήθηκε μεταξύ άλλων ή συνέχεια και ή καθαρότητα τής ελληνικής διά μέσου τών αίωνων ή ή ύπεροχή τής έναντι άλλων γλωσσών. Τό έρώτημα ήταν κατά πόσον μπορούμε νά μιλάμε γιά μιά ένιαία άμγιή γλώσσα ή πολλές «νοθευμένες» μέ νεολογισμούς και δάνεια (π.χ. όμηρική, άττική, μεσαιωνική, νεοελληνική). Τό έπίδικον τού διαλόγου ήταν και πάλι τό δικαιολογημένο ή όχι άξιολογικών κρίσεων και συνεπαγόμενων μέτρων γιά τή γλώσσα.

Σέ όλες τίς περιπτώσεις, στό νόμο Τουμπόν, στήν κατάργηση τών τόνων, στήν εισαγωγή τών άρχαίων στό γυμνάσιο, οί παρατάξεις ήταν δύο: στό ένα στρατόπεδο όσοι ύποστηρίζουν ότι δέν μπορούμε και ως εκ τούτου δέν επιτρέπεται νά παρεμβαίνουμε και νά επηρεάζουμε — συνήθως νά άναστέλλουμε — τήν εξέλιξη τής γλώσσας, ή όποία λαμβάνει χώρα άφ' έαυτής, και στό άλλο όσοι ύποστηρίζουν ότι μιά παρεμβατική πολιτική κανονιστικού χαρακτήρα όχι άπλως επιτρέπεται αλλά επιβάλλεται. Στούς πρώτους άποδίδεται συνήθως ό τίτλος τού προοδευτικού και στους δεύτερους ό τρωχος τού συντηρητικού. Συχνά οί χαρακτηρισμοί αυτοί υίοθετούνται και από τά ίδια πρόσωπα πού έμπλέκονται στίς γλωσσικές και τίς φιλολογικές διαμάχες, μέ άποτέλεσμα τό κλίμα νά φορτίζεται και ή συζήτηση νά εκτρέπεται σέ άλλότρια πεδία. Νά σημειώσουμε έπίσης ότι ένώ τά συγκεκριμένα πρόσωπα μπορεί νά αλλάζουν στρατόπεδο από θέμα σέ θέμα, οί βασικές άπόψεις πού δίστανται παραμένουν ίδιες, οί δύο παραπάνω.

Η συζήτηση είναι συγκεκριμένα περί τής παρεμβατικής πολιτικής τού κράτους σέ σχέση μέ τή γλώσσα. Στό κράτος είναι πού άναγνωρίζεται ή δέν άναγνωρίζεται τό δικαίωμα νά μετέχει ως στοιχημένη όντότητα στό γίγνεσθαι τής γλώσσας. Όπως πολύ εύστοχα παρατήρησε ό Άγγελος Έλεφάντης στό προηγούμενο τεύχος τού *Πολίτη* («Ό νεοφιλελευθερισμός στή γλώσσα»), οί όροι συζήτησης θυμίζουν πολύ τά άνάλογα τού δια-

λόγου περί οίκονομίας. Τό «άόρατο χέρι» τού Άνταμ Σμίθ πού όδηγεί μαγικά τήν αϋθόρμητη λειτουργία τής άγοράς και είναι ό φορέας τού ήθικως καλού βρίσκει τό αντίστοιχό του στήν εξέλιξη τής γλώσσας. Όπως οί νεοφιλελεύθεροι στό χώρο τής άγοράς, έτσι και οί νεοφιλελεύθεροι στό χώρο τής γλώσσας περιφρουρούν τήν αϋθόρμητη και συνεπώς άξιολογικά καλή εξέλιξη τής από κάθε παρέμβαση κρατική πού νοθεύει, παραποιεί και στρεβλώνει τό σύστημα, είτε πρόκειται γιά τόν καπιταλισμό είτε γιά τή γλώσσα. Τό κράτος αντιμετώπιζεται ως διεκπεραιωτικός μηχανισμός μέ ρυθμιστικές άρμοδιότητες πού άσκει μόνον ύψηλή έποπτεία. Δέν επιτρέπεται νά έμπλέκεται στίς διαμάχες, νά μπαίνει στό στίβο τών κοινωνικών πρακτικών. Έάν τό κάνει αυτό, γίνεται τό ίδιο φορέας τού ήθικως καλού, τού όρθου — και μάλιστα μέ τήν ισχύ πού τού παρέχει ή πολύ συγκεκριμένη του φύση. Και μέ φυλακίσεις, πού λείει ό λόγος, θά μπορεί νά επιβάλλει τήν όρθή χρήση τής γλώσσας. Η σχέση τού κράτους και τών ύπολοίπων πού μετέχουν στό γίγνεσθαι τής γλώσσας είναι εκ προοιμίου άνισότιμη και, ως εκ τούτου, ύποστηρίζεται, ή άναγνώριση στό κράτος τού δικαιώματος νά επηρεάζει τήν εξέλιξη τής γλώσσας φαλκιδεύει τήν όλη διαδικασία.

Η άναλογία μέ τήν οίκονομία μπορεί νά μās πάει πολύ μακριά: ν' άρχίσουμε δηλαδή νά συζητάμε γιά τή φύση τού κράτους, τή σχετική ή όχι άυτονομία του κλπ. Άς επιστρέψουμε όμως στό διάλογο περί γλώσσας. Θα πρέπει νά διακρίνουμε στή συζήτησή μας δύο έπίπεδα: τό τί γίνεται και τό τί πρέπει νά γίνει. Τό ένα είναι περιγραφικό, τό άλλο άξιολογικό, κανονιστικό. Μεταξύ τους δέν συνδέονται μέ άναγκαίο τρόπο. Στό περιγραφικό έπίπεδο θά πρέπει νά σημειώσουμε ότι τό κράτος πράγματι παρεμβαίνει, τόσο αϋθορμήτως όσο και κανονιστικά στή διαμόρφωση και τή χρήση τής γλώσσας. Αϋθορμήτως, παράγοντας κρατικό λόγο. Ός πιο πρόσφατο παράδειγμα άναφέρω τούς νεολογισμούς πού μās κληροδότησε ή όκταετία τού ΠΑΣΟΚ. Κανονιστικά παρεμβαίνει όχι μόνο άμυντικά, μέ τόν τρόπο τής γαλλικής κυβέρνησης, αλλά και πολύ επιθετικά, επιβάλλοντας διά τού σχολείου, μέσω τής διδασκαλίας τής γλώσσας, τής γραμματικής της και τού συντακτικού, τήν «όρθή» χρήση της.

Θά πρέπει νά παρατηρήσουμε άκόμη, πάντα στό περιγραφικό έπίπεδο, ότι κόμματα και κοινωνικές όμάδες όλου τού πολιτικού φάσματος, μέ τρόπο άμεσο και συγκεκριμένο και όχι άπλως μέ τόν διαφορετικό λόγο τους, αξιώνουν από τήν εκάστοτε κυβέρνηση νά πάρει μέτρα πού άφορούν τή γλώσσα. Άλλοτε είναι νά άπαγορεύει τίς ξενόγλωσσες επιγραφές, άλλοτε νά έπαναφέρει τά άρχαία, άλλοτε νά διατηρήσει τούς τόνους, άλλοτε νά τούς καταργήσει, άλλοτε νά ένδώσει στή φωνητική όρθογραφία, άλλοτε νά έπιμείνει στήν ιστορική. Άλλοτε νά συντάξει λεξικά, πού σημαίνει μεταξύ άλλων νά όρίσει τί περιλαμβάνεται στή γλώσσα, τί είναι ρσθό και τί λάθος, και άλλοτε νά άγκαλιάσει τή γλώσσα τών νέων, κατ' έξοχήν άποκλίνοσα και αίρετική. Άλλοτε νά έλέγξει τή γλώσσα τών μέσων μαζικής ένημέρωσης κι άλλοτε νά υίοθετήσει έναν μή σεξιστι-

κό λόγο. Πολλά από τὰ αιτήματα πού σκόρπια παρατέθηκαν προηγουμένως δέν είναι ασυμβίβαστα μεταξύ τους. Ἐνῶ ἀριστερά-προοδευτικά, ἄλλα συντηρητικά ἢ τέλος πάντων, γιά νά μείνουμε στήν περιγραφή, ἔτσι χαρακτηρίστηκαν.

Ἐπιπλέον, πολλά γεγονότα πού ἀφοροῦν τή γλώσσα ἀποτιμῶνται ἀξιολογικά. Θεωροῦμε π.χ. θετικό γεγονός ὅτι διατηρήθηκε ἡ ἑλληνική γλώσσα στή διάρκεια τῆς ὀθωμανικῆς κατοχῆς καί δέν ἀλώθηκε ἀπό τήν τουρκική, ἐνῶ θεωροῦμε ἀρνητικό νά μὴν ἐπιδεικνύεται ἀνοχή σέ γλωσσικά ἰδιώματα μειονοτήτων. Πολλοί θεωροῦν «φτωχό» — ἀσφαλῶς μειωτικός χαρακτηρισμός — τὸ σημερινὸ λεξιλόγιο τῆς νεοελληνικῆς ἐνῶ ἄλλοι θεωροῦν πλοῦτο καί πρόοδο νά λέμε «μαῦρος» ἀντὶ γιά «ἔγχρωμος» ὅταν ἀναφερόμαστε σέ μέλη τῆς μαύρης φυλῆς καί «στελέχωση» ἀντὶ γιά «ἐπ'ἀνδρωση» ὅταν ἀναφερόμαστε στοὺς ἄνδρες καί τίς γυναῖκες πού συναπαρτίζονται ἐπιτροπῆ. Τὸ συμπέρασμα στοῦ ὁποῖο θέλω νά καταλήξω μὲ ὅλα αὐτὰ τὰ παραδείγματα εἶναι, πρῶτον, ὅτι τὸ κράτος παρεμβαίνει σὲ γλωσσικὸ γίγνεσθαι, αὐθορμήτως ἀλλὰ καί κανονιστικά, δεύτερον, ὅτι τοῦ ζητεῖται ἀπὸ δεξιούς καί ἀριστεροὺς ἀδιακρίτως, ἀπὸ τὴν πλειοψηφία καί ἀπὸ τίς μειοψηφίες, νά παρεμβαίνει καί, τρίτον, ὅτι προβαίνουμε σέ ἀξιολογικὲς κρίσεις σέ ὅ, τι ἀφορᾷ τή γλώσσα.

Θά μπορούσε ἴσως νά ὑποστηριχθεῖ ὅτι οἱ μόνοι πού δέν τὸ κάνουν, οἱ μόνοι πού δέν ἐπιζητοῦν ἀλλὰ ἀντιθέτως ἀπορρίπτουν τὴν κρατικὴ παρέμβαση εἶναι οἱ ἐπιστήμονες, π.χ. οἱ γλωσσολόγοι, οἱ ὁποῖοι γνωρίζουν τὴν ἀλήθεια σέ σχέση μὲ τὴ γλώσσα. Εἶναι οἱ μόνοι πού δέν ἐνεργοῦν ὑπὸ τὸ κράτος πολιτικῆς ἢ κοινωνικῆς ἰδιοτελείας, ὁπότε ἡ κρίση τους, στηριγμένη αὐτοσηρᾶ στὴν ἐπιστήμη τους, εἶναι ἡ μόνη ἀντικειμενικῆ, ἄρα ἡ ὀρθή.

Λέγεται ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ γλωσσολογία ἀναγνωρίζει μόνον νόρμα καί ἀπόκλιση, ὄχι ὀρθὸ καί λάθος, οὔτε προοδευτικὸ ἢ ὀπισθοδρομικὸ. Πράγματι, οἱ γλωσσολόγοι, οἱ φιλόλογοι, οἱ φιλόσοφοι καί ὅσοι τέλος πάντων ἀσχολοῦνται μὲ τὴ γλώσσα δέν θεωροῦν ὅτι κάποια γλώσσα εἶναι ἡ ὀρθή καί οἱ ὑπόλοιποι ἐσφαλμένες, οὔτε χαρακτηρίζουν κάποιο γλωσσικὸ ἐνέργημα προοδευτικὸ ἐνῶ ἄλλα ὀπισθοδρομικά. Αὐτὰ ἀκούγονται ἀστεία, ὅπως ἀστείες ἀκούγονται σήμερα φράσεις τοῦ τύπου «ἡ γαλλικὴ εἶναι ἡ μὴ γλώσσα πού ἀντιστοιχεῖ στοῦ πῶς σκεπτόμαστε» ἢ «ἡ γερμανικὴ εἶναι ἡ γλώσσα πού ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικὴ δομὴ τοῦ κόσμου». Ὅσοι τυχόν ὑποστηρίζουν παρόμοιες ἀπόψεις, ἔστω μὲ περισσότερο ἐκλεπτυσμένο τρόπο, πλανῶνται σειράν πλανῶν. Ὑπονοῦν ὅτι ὑπάρχει ἡ ὀρθὴ δομὴ τοῦ κόσμου, ὁ ὀρθὸς τρόπος σκέψης, ὅτι ὁ ρόλος τῆς γλώσσας εἶναι νά ἀντανακλᾷ τὸν κόσμο, ὅτι τὸ νόημα τῶν λέξεων καί τῶν προτάσεων βρῖσκεται στὴν ἀλληλουχία τῶν σκέψεων κλπ. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἀπόψεις ὅπως αὐτὲς ἔχουν ἀμφισβητηθεῖ καί ἔχουν ἀπορριφθεῖ στίς ἐπιστήμες τῆς γλώσσας καί τῆς φιλοσοφίας. Δέν εἶναι ἀλήθεια, ὅμως, ὅτι οἱ γλωσσολόγοι καί οἱ φιλόσοφοι δέν χρησιμοποιοῦν τίς ἐννοιες τοῦ ὀρθοῦ καί τοῦ λάθους σέ σχέση μὲ τὴ γλώσσα. Τὸ δίπολο ὀρθὸ/λάθος εἶναι συστατικὸ τῆς χρήσης τῆς γλώσσας. Ἐφόσον ὑπάρχει γραμματικὴ, ρητὴ ἢ ὑπόρρητη, ὑπάρχει ὀρθὸ καί λάθος. Τὰ παιδιά μαθαίνουν τὴ γλώσσα μὲ βάση τὸ ὀρθὸ καί τὸ λάθος, οἱ ἀνθρωπολόγοι μαθαίνουν τίς γλώσσες τῶν φυλῶν πού μελετοῦν μὲ βάση τὸ ὀρθὸ καί τὸ λάθος. Ναι, μά, θά ἀντέτεινε κάποιος, αὐτὸ τὸ ὀρθὸ καί τὸ λάθος δέν εἶναι παρὰ ἢ νόρμα καί ἢ ἀπόκλιση. Οἱ πολλοὶ θεωροῦν τὸ ἓνα σωστὸ καί τὸ ἄλλο λάθος. Αὐτὴ ἡ παραπλανητικὴ ἀπλή καί ἀθῶα περιγραφή δέν εἶναι παρὰ μιά ἀκαρία σημασιοκρατικὴ θέση, ἢ ὁποῖα, τουλάχιστον στὴ φιλοσοφία, ὅπου μπορᾷ νά γνωρίζω καλύτερα, δέν θεωρεῖται σοβαρῆ. Ὅχι μόνον γιατί καμιά πράξη ἀπόφασης τῆς πλειοψηφίας δέν λαμβάνει χώρα, ἀλλὰ για-

τί καί στὴν τρέχουσα χρήση τῆς γλώσσας τὸ ὀρθὸ δέν ταυτίζεται ἀναγκαστικά μὲ αὐτὸ πού λένε οἱ πολλοί. Θά δώσω ἓνα σύγχρονο παράδειγμα. Σήμερα ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν Ἑλλήνων, μορφωμένων καί ἀμόρφωτων, λέει καί γράφει «ὁ ψήφος» ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ «ἡ ψήφος». Μάλιστα σέ λεξικό πού πολυδιαφημίζεται τελευταία καταχωρίζεται ὡς λέξη τῆς ἑλληνικῆς. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καί γιά τὴν «κοινοτοπία» πού κακῶς λέγεται καί γράφεται ὡς «κοινοτυπία». Ἡ γιά τὸ ἐπίθετο «ἔωλος» (μπαγιάτικος) πού χρησιμοποιεῖται διαρκῶς στὰ μέσα ἐνημέρωσης μὲ τὴν ἐσφαλμένη σημασία τοῦ «μετέωρος». Μπορεῖ, κατὰ κανόνα, τὸ ὀρθὸ νά ἐκδηλώνεται στίς χρήσεις πού υἰοθετεῖ ἢ πλειοψηφία ἀλλὰ δέν ὀρίζεται ἀπὸ τὴν πλειοψηφία. Κάτι τέτοιο θά ὀδοῦσε στὴν ἀπόλυτη αὐθαιρεσία, στοῦ δίκαιου, καί τὴν θύραννία τελικά, τοῦ ἰσχυροτέρου. Μπορεῖ βέβαια κάποτε οἱ ἐσφαλμένες χρήσεις πού ἀναφέραμε προηγουμένως νά υἰοθετηθοῦν. Αὐτὸ συμβαίνει συχνά. Δέν σημαίνει, ὅμως, ὅτι σήμερα εἶναι ὀρθὸς οὔτε ὅτι θ' ἀλλάξουν μὲ μιά ἀπόφαση τῆς πλειοψηφίας. Τὸ νόημα τῶν λέξεων παγιώνεται μὲ τὴ χρήση μέσα ἀπὸ τὴ συνήθεια, τὴν ἀνάγκη, τὴν ἀσκηση, τὴν ἐκπαίδευση, τὴ μαθητεία, τὴν κοινή ζωὴ.

Καί ἐδῶ ἐρχόμαστε στοῦ ἄλλο ἐπίπεδο τῆς συζήτησης πού ἀναφέραμε στὴν ἀρχή, ὄχι πλέον τὸ περιγραφικὸ ἀλλὰ τὸ ἀξιολογικὸ. Μποροῦμε καί πρέπει νά ἐπηρεάσουμε τὴν ἔκβαση αὐτῆς τῆς συνήθειας; Ἐάν δέν μποροῦμε νά ἐπηρεάσουμε μὲ συντεταγμένες ἀποφάσεις τὴν ἔκβαση τῆς ἐξέλιξης τῆς γλώσσας, τότε εἶναι προφανές ὅτι κάθε συζήτηση γιά τὸ ἂν πρέπει νά παρεμβαίνουμε περιτεῦει. Κανείς, ὅμως, πιστεύω δέν εἶναι τόσο ἀφελὴς ὥστε νά νομίζει πῶς αὐτὸ δέν γίνεται (ὅπως δεῖξαμε προηγουμένως) ἢ δέν μπορεῖ νά γίνει. Πᾶμε λοιπὸν στοῦ ἐρωτήματος ἂν πρέπει νά γίνει. Μιά πρώτη παρατήρηση εἶναι ὅτι ἡ δεδομένη παρέμβαση τοῦ κράτους ἢ κοινωνικῶν καί πολιτικῶν ὁμάδων στοῦ γίγνεσθαι τῆς γλώσσας δέν συνεπάγεται ὑποχρεωτικά ὅτι πρέπει ἢ δέν πρέπει νά ὑπάρχει γενικὴ παρέμβαση. Ἀπὸ τὴν καθαρὰ λογικὴ ὄψη τοῦ ἐπιχειρήματος, μπορεῖ κανείς κάλλιστα νά ὑποστηρίξει τόσο ὅτι πρέπει γενικά ἢ παρεμβατικὴ πολιτικὴ νά καταπολεμηθεῖ ὡς π.χ. ἀντιεπιστημονικὴ, ὅσο καί ὅτι ἡ παρέμβαση δέν ἀπαγορεύεται γενικά ἀλλὰ κρίνεται καί ἀποτιμᾶται εἰδικά. Τὰ γεγονότα δέν ὑπαγορεύουν ἀπὸ μόνον τους τὴν ἀκολουθητέα πολιτικὴ. Ἄλλα στοιχεῖα πρέπει νά μορφοῦσιν τὴν κρίση μας γιά τὸ τί πρέπει νά γίνει. Κι αὐτὰ τὰ στοιχεῖα δέν μπορεῖ νά εἶναι πλέον γεγονότα, τί κάνει ἢ κυβέρνηση, τί λένει οἱ πολιτικὲς καί οἱ κοινωνικὲς ὁμάδες, οἱ διανοούμενοι, ἀλλὰ ποιὲς εἶναι οἱ ἀρχές οἱ ὁποῖες πρέπει νά διέπουν τὴν πολιτικὴ τους. Ἀρχές κανονιστικῆς, ἀρχές ἠθικῆς.

Κάποιες ἀρχές εἶναι θά λεγαμε προφανεῖς ἢ εὐρύτερης ἀποδοχῆς. Παραδείγματος χάριν, λέμε δέν πρέπει νά κάνουμε ἀλλαγές στὴ γλώσσα ἂν δέν ἀναμένουμε κάποιο ὄφελος ἢ ἂν ἀναμένουμε ἀπὸ τίς ἀλλαγές σύγχυση ἢ ζημιὰ. Θά σᾶς δώσω ἓνα παράδειγμα ἀπὸ ξένη γλώσσα, γιά νά μὴν εἶναι φορτισμένο ἰδεολογικά. Ὁ Michael Dummett, πολὺ γνωστός σύγχρονος Ἀγγλος φιλόσοφος, καθηγητῆς τῆς λογικῆς μέχρι πρότινος στοῦ Πανεπιστήμιου τῆς Ὁξφόρδης, ἐξέδωσε πέρυσι τὸ καλοκαίρι ἓνα βιβλιαράκι μὲ τίτλο *Γραμματικὴ καί Στῆλ, γιά ὑποψηφίους ἐξετάσεων καί ἄλλους*, τὸ ὁποῖο ἔκανε μέσα σ' ἓναν μῆνα δύο ἐκδόσεις (δέν ξέρω πόσες ἔχει κάνει ἀπὸ τότε). Σ' αὐτὸ σημειώνονται καί σχολιάζονται τὰ συνήθη λάθη (σολοικισμοί, ὀρθογραφικά, στίξης κλπ.) κυρίως φοιτητῶν καί ὑποψήφινων φοιτητῶν ἀλλὰ καί πανεπιστημιακῶν ἢ τῶν ἔγκυρων μέσων ἐνημέρωσης. Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ ἀφορᾷ τὴ λέξη billion. Στὴ Βρετανία μέχρι τὸ 1970 (πολὺ πρόσφατα δηλαδή) ἡ λέξη billion σήμαινε ἓνα ἑκατομμύριο ἑκατομμύρια (1.000.000.000.000) ἐνῶ στὴν Ἀμερικὴ σήμαινε πάντα χίλια ἑκατομμύρια (1.000.000.000).

Ἡ υἰοθέτηση τῆς ἀμερικανικῆς σημασίας ἀπὸ τὰ μέσα ἐνημέρωσης στὴ Βρετανία καὶ ἡ ἐπικράτησή τῆς γενικά δὲν δημιουργεῖ μόνο σύγχυση ἀλλὰ στερεεῖ τὴ γλώσσα ἀπὸ ἓναν ὄρο γιὰ μεγάλους ἀριθμούς. Ὁ Dummet δὲν ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ ἀγγλικὴ σημασία εἶναι ἡ ἀπολύτως ὀρθή καὶ ἡ ἀμερικανικὴ ἢ λανθασμένη. Λέει ὅτι ἀφοῦ τὸ πρόθεμα bi- σημαίνει «δύο» (ὅπως bicycle-δίκυκλο), εἶναι πιὸ εὐκόλο νὰ περιμένεις ὅτι τὸ billion εἶναι τὸ τετράγωνο τοῦ ἑκατομμυρίου καὶ ὄχι χίλια ἑκατομμύρια. Δὲν κλείνει τὰ μάτια του στὴν ἰσχύ τῆς ἀμερικανικῆς οἰκονομίας καὶ στὴν ἐπιρροή πού ἄσκει, ἀλλὰ θεωρεῖ τὸ γεγονός τῆς ἀλλαγῆς αὐτῆς στὴ γλώσσα «ἐλασσον δεῖγμα πολιτισμικοῦ διασμοῦ». Γιὰ νὰ διατηρήσει κανεὶς τὴν ἐλάχιστη ἀξιοπρέπεια πού τοῦ ἀπομένει, ἰσχυρίζεται, καλὸ θὰ εἶναι νὰ παραλείπει τελείως τὴ χρῆση τῆς λέξης billion, δηλώνοντας κάθε φορά περιφραστικά τὸν ἀριθμὸ πού ἐννοεῖ. Ἄλλο παραδειγμα πού ἐμπίπτει στὴν ἴδια ἀρχὴ πού συζητᾶμε εἶναι, πάλι ἀπὸ τὸν Dummet, τὸ παράδειγμα τῆς λέξης corn πού στὴ Βρετανία σήμαινε τὰ δημητριακὰ γενικῶς. Σήμερα, ὅμως, τείνει νὰ ἐπικρατήσῃ ἀπολύτως μὲ τὴν ἀμερικανικὴ σημασία τοῦ καλαμποκιοῦ, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ νεότεροι νὰ παρανοοῦν τὴ χρῆση τῆς λέξης σὲ παλαιότερα λογοτεχνικά καὶ θρησκευτικὰ κείμενα. Τί κερδίσαμε, ἀναρωτιέται, μὲ τὸ νὰ ἐξαλείψουμε τὴν ἀμφισημία τῆς λέξης; Ἑλληνικά παραδείγματα ὑπάρχουν πάμπολλα. Ἀμφισημίες καὶ σύγχυση μὲ τὴν κατάρρηση τῶν τόνων, κέρδος ἢ ζημία μὲ τὴν υἰοθέτηση ὄρων τῆς δημοτικῆς κλπ.

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ τελευταῖο παράδειγμα, ἡ ἀποτίμηση τοῦ ὀφέλους ἢ τῆς ζημίας εἶναι κι αὐτὴ μιὰ ἀξιολογικὴ κρίση. Σήμερα ὑπάρχουν πολλοὶ πού ὑποστηρίζουν ὅτι οἱ ἀλλαγές πού ἔχουν συντελεστεῖ καὶ συντελοῦνται στὴ νεοελληνικὴ φτωχαίνουν τὴ γλώσσα, ἐνῶ ἄλλοι ἰσχυρίζονται πὼς ἡ σύγχρονη γλώσσα δὲν ἔχει τίποτε νὰ ζηλέψει ἀπὸ τὴν παλιά. Οἱ χαρακτηρισμοὶ αὐτοὶ δὲν ὑπαγορεύονται. Οὔτε ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη τῆς γλωσσολογίας οὔτε ἀπὸ τὴν φιλοσοφία οὔτε ἀπὸ πουθενά. Αὐτὲς εἶναι κρίσεις ἀξιολογικῆς πού στηρίζονται σὲ ὀρισμένες ἀρχές. Οἱ ἀρχές μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθοῦν, νὰ καταπολεμηθοῦν, νὰ ὑποστηριχθοῦν. Τὸ σημαντικό εἶναι νὰ ἀναγνωρισθῇ ὅτι συγκρούονται ἀρχές κανονιστικῆς καὶ ὄχι ἐπιστημονικῆς συμπεράσματα. Ἡ διαμάχη εἶναι πολιτικὴ καὶ ὄχι ἐπιστημονικὴ. Ἡ ἐπιστῆμη πράγματι δὲν δικαιολογεῖ ἰσχυρισμοὺς τοῦ τύπου «ἡ γλώσσα μας εἶναι ἢ καλύτερη, ἢ ἀκριβέστερη, ἢ πλουσιότερη, ἢ περιούσια γλώσσα». Κι αὐτὸ διότι ὅλες οἱ γλώσσες εἶναι πραγματολογικὰ ἰσότητες, ἀνταποκρίνονται στοὺς σκοποὺς γιὰ τοὺς ὁποίους χρησιμοποιοῦνται. Αὐτὸ τὸ ἐπιστημονικὸ συμπέρασμα, ὅμως, δὲν ὑπαγορεύει νὰ ὀνομάσουμε μιὰ γλώσσα ἰστορικότερη, πλουσιότερη ἢ ἀμιγέστερη μιᾶς ἄλλης. Μιὰ τέτοια κρίση μπορεῖ νὰ εἶναι σχετικὰ ἀπλή. Δὲν μποροῦμε νὰ μὴν ἀναγνωρίσουμε παραδείγματος χάριν ὅτι ἡ γλώσσα τῶν Ἑσκιμῶν εἶναι πλουσιότερη ἀπὸ τὴ δική μας κατὰ τὸ ὅτι ἔχει πενήντα τόσες λέξεις γι' αὐτὸ πού ἐμεῖς ὀνομάζουμε «χιόνι». Ἡ ὅτι ἡ ἀγγλικὴ εἶναι ἰστορικότερη τῆς ἀμερικανικῆς. Μπορεῖ, ὅμως, οἱ κρίσεις αὐτὲς νὰ εἶναι καὶ ἔξαιρητικά ἰδεολογικὰ φορτισμένες. Σὲ κάθε περίπτωση θὰ πρέπει νὰ ἀναγνωρίζεται ὅτι ἡ διαφωνία ἀφορᾷ ἀρχές ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς καὶ ὄχι ἐμπειρικὰ γεγονότα.

Συζητοῦμε ὡς εὐρύτερα ἀποδεκτὴ τὴν ἀρχὴ πού λέει νὰ μὴν κάνουμε ἀλλαγές στὴ γλώσσα ἂν δὲν ἀναμένουμε ὄφελος. Τὸ τί ἀποτελεῖ ὄφελος ἢ ζημία εἶπαμε ὅτι εἶναι ζήτημα πού παίζεται κάθε φορά πολιτικά. Ὑπάρχουν ἄλλες ἀρχές πού εἶναι μὲν εὐρύτερα ἀποδεκτές, ἐλέγχεται, ὅμως, ἡ ὀρθὴ ἐφαρμογή τους. Λέμε π.χ. ὅτι καθένας, ἄτομο ἢ λαὸς, δικαιούται νὰ ἔχει τὸ ὄνομα πού ἐπιλέγει. Σὲ πολλές περιπτώσεις ὁ ἐλεγχὸς αὐτὸς εἶναι ἀπλός. Παραδείγματος χάριν, ἂν θέλει κάποιος νὰ βαπτισθῇ χριστιανὸς ὀρθόδοξος δὲν μπορεῖ νὰ λέγεται Δίας. Οὔτε

μπορεῖ νὰ πάρει ἀκριδῶς τὸ ἴδιο ὄνομα μὲ τὸν ἀδελφὸ του ἂν θέλει νὰ εἶναι Ἑλληνας ὑπήκοος. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις, ὅμως, τὸ ζήτημα εἶναι ἐντονα πολιτικὸ. Ἐχουν τὸ δικαίωμα οἱ κάτοικοι τῆς γειτονικῆς μας γιουγκοσλαβικῆς δημοκρατίας νὰ ὀνομάζονται Μακεδόνες; Στὸ ζήτημα αὐτὸ ἡ διαφωνία πού ἔχει ἀνακύψει δὲν εἶναι τόσο ἐπὶ τῆς ἀρχῆς ὅσο γιὰ τὸ κατὰ πόσον ἡ ἀρχὴ αὐτὴ ἐφαρμόζεται ἐντὸς τῶν περιορισμῶν πού τὴν καθιστοῦν ἐγκυρη. Μποροῦν οἱ κάτοικοι τῆς δημοκρατίας αὐτῆς νὰ «σφετεριστοῦν» ἓνα ἑλληνικὸ ὄνομα; Τί σημαίνει ὅτι τὸ ὄνομα μᾶς ἀνήκει καὶ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ τὸ οἰκειοποιηθοῦν; Εἶναι τὸ ὄνομα ἰδιοκτησία μας; Εἶναι ἡ ἐτικέτα ἐνὸς γεωγραφικοῦ τόπου ὅπως ἡ ἐτικέτα πάνω σὲ ἓνα μπουκαλάκι μὲ κάποιον ἀντιδραστήριο ἢ ὅπως τὸ ὄνομα πάνω στὴ φωτογραφία ἐνὸς καταζητούμενου; Καὶ πὼς τὸ δανείζουμε στὴ Γεωργία τῆς πάλαι ποτὲ Σοβιετικῆς Ἑνώσεως ἢ στὴν Ἀθήνα τῆς Γεωργίας τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν καὶ δὲν τὸ δανείζουμε σ' αὐτούς; Τὸ πρόβλημα, πού προβάλλεται ὡς πρόβλημα ἐπιστημονικὸ, τῆς γλωσσολογίας ἢ τῆς ἱστορίας, δὲν εἶναι παρά πολιτικὸ. Συμμερίζομαστε ἢ ὄχι μιὰ, μὲ τὴν εὐρεία ἐννοια, ἠθικὴ ἀρχὴ καὶ μᾶς ἀπασχολεῖ ὡς πολιτικὸ ζήτημα ἡ ὀρθότητα τῆς ἐφαρμογῆς τῆς.

Ἄλλες ἀρχές δὲν εἶναι κἂν εὐρέως ἀποδεκτές, ὁπότε καὶ οἱ γλωσσικῆς ἀλλαγές πού συνεπάγονται ἀμφισβητοῦνται ἐντονα. Πάρτε γιὰ παράδειγμα τὸ κατὰ πόσον πρέπει νὰ ἐπιδεικνύουμε ἀνοχή ἢ ἀκόμη καὶ νὰ υἰοθετοῦμε νεολογισμοὺς ἢ ἰδωματοισμούς μειονοτήτων ἢ ἀποκλινοῦσάν ὁμάδων. Παραδείγματος χάριν, πρέπει ἢ ὄχι νὰ υἰοθετήσουμε τὰ αἰτήματα τοῦ διεθνοῦς καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ φεμινιστικοῦ κινήματος καὶ τοῦ κινήματος γενικά τῶν «πολιτικῶς ὀρθῶν» πού ἐπιζητοῦν μιὰ γλώσσα πού δὲν διαιωνίζει διακρισεις στὸ γλωσσικὸ ἐπίπεδο στὴ βάση τοῦ φύλου, τῆς φυλῆς, τῆς μόρφωσης, τῆς σωματικῆς ἀκεραιότητος κλπ.; Ὅταν ἀναφερόμαστε γενικῶς στοὺς διδάσκοντες (τὸ διέπραξα ἤδη) θὰ πρέπει νὰ λέμε οἱ δασκάλες ἢ οἱ καθηγήτριες πανεπιστημίου γιὰ νὰ εἶμαστε πολιτικά «ὀρθές» (νάτο!); Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἀλλαγές ἔχουν ἤδη γίνε. Αἰτήσεις, πιστοποιητικά κλπ. προβλέπουν τόσο τὸ ἀνδρικό ὅσο καὶ τὸ γυναικεῖο φύλο. Γράφουν π.χ.: Ὁ/Ἡ κάτῳι ὑπογεγραμμένος/νη. Οἱ ἀποδείξεις, ὅμως, πού ὑπογράφουμε λένε πάντα «Ὁ Λαβάν». Σήμερα δὲν ξεχνεῖ πιὰ τὸ «ἄτομο μὲ εἶδι» ἐς ἀνάγκης» ἀλλὰ δυστυχῶς δὲν ἐνοχλεῖ ἀκόμα τὸ «ἔγχρωμος παίκτης τῆς Παναχαϊκῆς». Οἱ ἀλλαγές πού θὰ προκύψουν ἔχουν ἀσφαλῶς πολιτικὸ χαρακτήρα καὶ θὰ προκύψουν ἀνάλογα μὲ τὴν ἔκβαση τῆς μάχης στὸ στίβο τῶν πολιτικῶν καὶ τῶν κοινωνικῶν ἀγώνων.

Ἐπιστρέφοντας στὸ νόμο τῆς γαλλικῆς κυβέρνησης, δὲν μποροῦμε νὰ μὴν ἀναγνωρίσουμε ὅτι ἡ πολιτεία, καὶ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση, ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ παρέμβει στὰ πράγματα τῆς γλώσσας καὶ νὰ ἀμυνθῇ ἐναντι τῆς ἀγγλικῆς. Κάθε ἄλλη στάση ἐνισχύει τὴν ἀντίληψη τοῦ «laissez faire, laissez passer», ἢ ὁποῖα, παρά τὴν ἀθωότητα καὶ τὴν ἀνεκτικότητα πού τὴ διακρίνει, ἔχει πάντοτε, ὅπως καὶ στὸ χῶρο τῆς οἰκονομίας, πολὺ ὑλικές καὶ συγκεκριμένες συνέπειες. Τὸ ἐρώτημα δεδαίως πού παραμένει εἶναι ἂν τὰ συγκεκριμένα μέτρα εἶναι καλὰ. Καὶ ἐδῶ ἀρχίζει ἡ συζήτηση τῶν ἀρχῶν. Θέλουμε Εὐρώπη τῆς ἐτερότητας ἢ τῆς ὁμοιομορφίας; Εἶναι τὰ μέτρα τὰ ἐνδεδειγμένα γιὰ νὰ προαγάγουν τὴν ἐτερότητα μ' ἓνα πνεῦμα πλουραλισμοῦ ἢ κατατείνουν στὸ νὰ ἐπιβάλλουν μιὰ ἐλαφρῶς διαφοροποιημένη ὁμοιομορφία; Ἐδῶ τὰ ἐπιχειρήματα εἶναι πολιτικά καὶ συγκρούονται πολιτικῆς γραμμῆς καὶ στάσεις. Τὸ τί εἶναι προοδευτικὸ καὶ συντηρητικὸ κρίνεται ἐπὶ τῆς βάσει ἀρχῶν καὶ δὲν εἶναι ἐκ προοιμίου δεδομένο. Κάθε πεωτερισμὸς δὲν ἀποτελεῖ πρόοδο, οὔτε ἡ ἄμυνα, ἢ ἐπιμονὴ στὰ παλαιὰ, εἶναι ὑποχρεωτικὰ συντήρηση (μόνο κατὰ κυριολεξία).

ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΚΑΙ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΣΕ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ-ΘΡΑΚΗ

Γράφουν: Ντίνα Βαΐου – Κωστής Χατζημιχάλης

Η αναδιάρθρωση και η απασχόληση είναι δύο όροι πού, παρά τή φαινομενική τους σαφήνεια, συχνά σημαίνουν διαφορετικά πράγματα και συχνά χρησιμοποιούνται για να ερμηνεύσουν έτερογενή κοινωνικά φαινόμενα. Γι' αυτό νομίζουμε ότι είναι χρήσιμο, στο σύντομο αυτό κείμενο, να αποσαφηνιστούν κατ' αρχήν δύο σημεία: τó πρώτο αφορά τó περιεχόμενο τής αναδιάρθρωσης σε διαφορετικές περιοχές και τά χαρακτηριστικά τής έννοιας απασχόληση και τó δεύτερο τή σημασία τού χώρου και τού τόπου.

Αρχίζοντας μέ τó πρώτο, ó προβληματισμός για τήν παραγωγική αναδιάρθρωση στήν Εύρώπη έστιάζεται κυρίως στή βιομηχανία, δευτερευόντως στίς υπηρεσίες και καθόλου στή γεωργία, καθώς συνδέθηκε αυτόματα μέ τήν κρίση τού βορειοκεντρικού αναπτυξιακού προτύπου. Τó τελευταίο, παρά τίς επί μέρους διαφορές, είχε κάποια κοινά χαρακτηριστικά στη Γηραιά Ήπειρο: 1. βασιζόταν στή βιομηχανία και τίς υπηρεσίες, δηλαδή σε μεγάλες (παραδοσιακές και σύγχρονες) μονάδες, όπου κυριαρχούσε ó ταιηλορισμός, 2. ή απασχόληση ήταν ταυτόσημη μέ τή μισθωτή εργασία κυρίως τών άνδρων και άνεργία σήμαινε τήν καταγραμμένη μή εργασία, 3. οί αντιθέσεις κεφαλαίου-εργασίας ρυθμιζόνταν μέσω συλλογικών συμβάσεων και αντιπροσωπευτικών οργάνων, 4. οί μισθοί συμβάδιζαν μέ τήν παραγωγικότητα, και 5. τó κράτος παρέμβαινε και εξασφάλιζε τόν ανταγωνισμό, τίς δμάλές συνθήκες αναπαραγωγής και κάποια ελάχιστη αναδιανομή τού κοινωνικού πλούτου.

Από τά μέσα τής δεκαετίας τού 1970, ή κρίση τού προτύπου αυτού οδήγησε σε αναδιάρθρωση τής βιομηχανίας και τών υπηρεσιών. Ακολούθησαν οί γνωστές πολιτικές, όπως π.χ. τó μαζικό κλείσιμο αντιπαραγωγικών μονάδων, ή εισαγωγή τεχνολογικών καινοτομιών και ευέλικτων μορφών παραγωγής, ή δημιουργία υπεργολαβικών δικτύων, ή αποκαθετοποίηση κ.ά. Οί πολιτικές αυτές είχαν συγκεκριμένες έπιρροές στήν απασχόληση: μαζική άνεργία ειδικευμένων άνδρων, άποειδίκευση, περιορισμό συνδικαλιστικών κατακτήσεων, αύξηση θέσεων εργασίας μερικώς απασχόλησης μέ παράλληλη είσοδο γυναικών σε χαμηλόμισθες θέσεις κ.ο.κ.

Ωστόσο, αυτά τά χαρακτηριστικά τής αναδιάρθρωσης και οί επιπτώσεις στήν απασχόληση δέν αποτελούν γενικές άληθειες και οί πολιτικές πού προτείνονται δέν μπορούν να έχουν πανευρωπαϊκή έφαρμογή. Στίς νοτιοευρωπαϊκές και τίς βαλκάνιες περιοχές, όπως ή Ελλάδα, ή πραγματικότητα είναι περισσότερο πολύπλοκη και τó ίδιο αρχίζει να συνειδητοποιείται και για πολλές βορειοκεντρικές περιφέρειες. Τó αναπτυξιακό πρότυπο και ή παραγωγική αναδιάρθρωση στά καθ' ήμās βασίζονταν σε έναν κοινωνικό καταμερισμό τής εργασίας πού δέν διαφοροποιείται καθαρά μεταξύ τομέων και κλάδων, όπου ó βαθμός προλεταριοποίησης (μέ τήν κλασική έννοια τού όρου) είναι ιδιαίτερα χαμηλός, όπου οί άνδρες και οί γυναίκες εξακολουθούν να απασχολούνται μόνιμα και έποχιακά στή γεωργία, όπου ή έπίσημη απασχόληση και ή άνεργία δέν συμπίπτουν μέ τήν εργασία και τή μή εργασία, όπου τó ποσοστό τής μισθωτής εργασίας είναι ιδιαίτερα χαμηλό, όπου τó κράτος είναι άνεπαρκές στίς κοινωνικές έξυπηρετήσεις αλλά ιδιαίτερα ίκανό στήν αναπαραγωγή τών πελατειακών σχέσεων και όπου —τέλος— ή οικογένεια εξακολουθεί να λειτουργεί ως παραγωγική και όχι μόνον ως αναπαραγωγική μονάδα.

Έτσι, δίπλα σε ένα σαφώς προσδιορισμένο και μονοσήμαντο πρότυπο ανάπτυξης-αναδιάρθρωσης-απασχόλησης τών βορειοκεντρικών ευρωπαϊκών περιφερειών, στίς νοτιοευρωπαϊκές, και ειδικά στίς δικές μας βαλκάνιες, βρίσκειτ αι σε εξέλιξη ένα άλλο, περισσότερο σύνθετο και άμφισήμαντο, πού αντιμετωπίζεται ως «άπόκλιση» από τήν «κανονικότητα» τού πρώτου. Οί άποκλίσεις και οί ιδιαιτερότητες προσδιορίζονται στή συνέχεια ως υπανάπτυξη και καθυστέρηση, ενώ στήν πραγματικότητα αποτελούν μιά διαφορετική έκδοχή τής άνισης καπιταλιστικής ανάπτυξης.

Τó δεύτερο σημείο αφορά τή διάσταση τού χώρου και συγκεκριμένα τήν τοπική κλίμακα, τήν όποια όλοι σκέπτονται όταν υπάρχουν προβλήματα απασχόλησης, αλλά ελάχιστοι τήν άποδέχονται ως όμολογη και ισότιμη παράμετρο τού κοινωνικού γίνεσθαι. Δέν είναι ó τόπος εδώ για να αναθερμάνουμε τίς παλαιές διαμάχες μεταξύ γεωγράφων και άλλων κοινωνικών έπιστημόνων για τήν κυρίαρχη ή όχι σημασία τού χώρου στίς διαδικασίες ανάπτυξης και αναδιάρθρωσης. Θά περιοριστούμε να υπενθυμίσουμε ότι ó χώρος δέν είναι παθητικός φυσικός ύποδοχέας τών κοινωνικών εξέλιξεων. Έχει κι αυτός παραχθεί κοινωνικά, περιέχει και έμπεριέχεται στίς κοινωνικές συγκρούσεις και, μέσω αυτών τών διαδικασιών, συμμετέχει ισότιμα στίς οικονομικές, τίς πολιτικές, τίς πολιτιστικές και τίς φυλετικές διαφοροποιήσεις πού χαρακτηρίζουν τή σύγχρονη Εύρώπη.

Δέν πιστεύουμε λοιπόν ότι οί τάσεις αναδιάρθρωσης κυριαρχούναι μόνο από παγκόσμιες οικονομικές δυνάμεις και ότι τó «τοπικό» —ή μικροκοινωνία και ó χώρος όπου οί άνδρες και οί γυναίκες διώνουν τήν καθημερινότητά τους, τήν εργασία ή τήν άνεργία, εκπαιδεύονται, έρωτεύονται, πεθαίνουν— έχει χάσει τή σημασία του. έχει περιοριστεί στή σιωπή. Αντιθέτως, πιστεύουμε ότι οί παγκόσμιες δυνάμεις, οί ροές πληροφόρησης και τεχνολογίας, οί παγκόσμιοι όροι συσσώρευσης πρέπει να συνδεθούν και να άρθρωθούν μέ τά συγκεκριμένα τοπικά χαρακτηριστικά κάθε περιοχής, μέ τó οικολογικό περιβάλλον και τήν ιστορία κάθε τόπου, μέ τή συγκεκριμένη ταξική και φυλετική συγκρότηση, τίς αντιθέσεις μεταξύ τών δύο φύλων, τίς θρησκευτικές και πολιτισμικές διαφορές. Οί παγκόσμιες τάσεις ένοποίησης θά παρέμεναν μετέωρες άν δέν μπορούσαν να υλοποιηθούν σε συγκεκριμένους τόπους. Οί έπαλογές αναδιάρθρωσης τού κεφαλαίου θά κατέληγαν άπλές άσκήσεις επί χάρτου, άν δέν αξιοποιούσαν ή απέφευγαν τίς γεωγραφικά και χρονικά διαφοροποιημένες δυνατότητες ή τούς περιορισμούς πού έχουν οί ευρωπαϊκές περιφέρειες.

Σήμερα περισσότερο από παλιά, κατά έναν αντιφατικό και δυναμικό τρόπο, τó «τοπικό» αποκτά μιά «παγκόσμια» σημασία και αντίστροφως. Αναδεικνύεται έτσι ένα σύνολο «τοπικών» χαρακτηριστικών πού, ενώ έχουν μιά έθνική και παγκόσμια συγκρότηση, όταν γίνονται συγκεκριμένα στο χώρο και στο χρόνο έπηρεάζουν τή μορφή και τήν κατεύθυνση πού παίρνει ή αναδιάρθρωση σε συγκεκριμένους τόπους και κλάδους.

Τό κείμενο αυτό παρουσιάστηκε στο Διεθνές Συνέδριο: «Πολιτικές Αναδιάρθρωσης και Προβλήματα Απασχόλησης», Αθήνα, Ιούλιος 1994. Στο κείμενο έχουν χρησιμοποιηθεί στοιχεία από τίς παρακάτω εργασίες τών συγγραφέων:

Οι παρατηρήσεις αυτές βοηθούν στο να τεθούν οι εξελίξεις στον βορειοελλαδικό χώρο σε ένα συγκεκριμένο θεωρητικό και αναλυτικό πλαίσιο. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1970-αρχές της δεκαετίας του 1980, η Μακεδονία και η Θράκη μαζί με άλλες ελληνικές περιφέρειες συμμετείχαν στην ευρύτερη διαδικασία παραγωγικής και πληθυσμιακής αποκέντρωσης που χαρακτηρίζει ορισμένες περιφέρειες της Νότιας Ευρώπης και της Βαλκανικής. Στις περιφέρειες αυτές, ή σχετική πληθυσμιακή ανάκαμψη, ή συνδυασμός βιομηχανικών, αγροτικών και τουριστικών δραστηριοτήτων, οι ευέλικτες αγορές εργασίας, ή είδικευση μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων σε προϊόντα και υπηρεσίες με έντονη ζήτηση, ή έμμεση παρέμβαση του κράτους (μέσω επιδοτήσεων και ύποδομών) και, τέλος, ή έντονη τοπική επιχειρηματικότητα που βασίζόταν και στην άτυπη οικονομία επέτρεψαν την ανάδυση ενός ενδιάμεσου δυναμισμού μεταξύ των μεγάλων αστικών κέντρων και της καθυστερημένης ορεινής ή νησιωτικής ενδοχώρας.

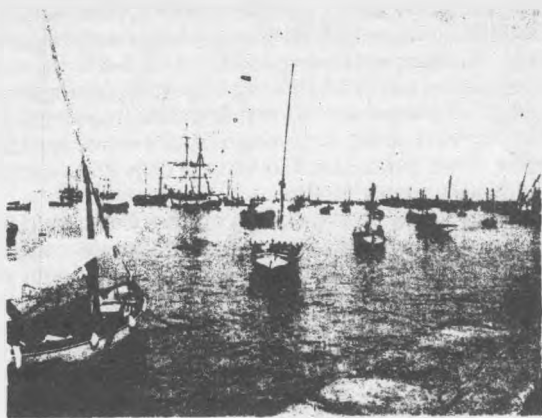
Όπως είχαν επισημάνει ορισμένες μελέτες ήδη από εκείνη την περίοδο, ή δυναμισμός αυτός ήταν εύθραυστος γιατί ήταν κυρίως άμυντικός και βασίζόταν σχεδόν αποκλειστικά στο χαμηλό κόστος εργασίας. Η περαιτέρω ανάπτυξη και ή έδραυσή του απαιτούσε μία συνεργασία τοπικών, εθνικών και κοινοτικών φορέων για να κατανοηθούν και στή συνέχεια να υποστηριχθούν τα ενδογενή και καινοτόμα στοιχεία αυτής της διαδικασίας. Δυστυχώς αυτό δεν έγινε — εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις. Συνεχίστηκε ή παραδοσιακή περιφερειακή βιομηχανική και αγροτική πολιτική, που προσπάθησαν να δώσουν τομεακές και άποκομμένες λύσεις, τή στιγμή που χρειαζόταν μία συνθετική προσέγγιση.

Στή συνέχεια θά περιγράψουμε τρία παραδείγματα από τίς Ήμαθία-Πέλλα, τή Θράκη και τή Θεσσαλονίκη, όπου οι ενδογενείς ιδιαιτερότητες συνδέθηκαν επιτυχώς μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980 με παγκόσμιες οικονομικές τάσεις και συνέβαλαν στήν επιτυχή ένταξη των περιοχών αυτών στον διεθνή καταμερισμό τής εργασίας. Οί τρεις αυτές περιοχές, για διαφορετικούς λόγους ή καθεμία, βρίσκονται σήμερα μπροστά σε μία πρόκληση αναδιάρθρωσης, που είτε θά επιτρέψει τή συνέχιση τής δυναμικής τους πορείας ή θά τίς οδηγήσει στο μαρασμό.

Άγροτική παραγωγή στίς Ήμαθία-Πέλλα

Αυτοί οι δύο νομοί αποτελούν μία από τίς πλουσιότερες αστικοαγροτικές περιοχές τής χώρας, με ΑΕΠ, από τό 1961, σταθερά μεγαλύτερο κατά 15-20% από τόν εθνικό μέσο όρο. Είναι ειδικευμένες σε δυναμικές δενδροκαλλιέργειες (ροδάκινα, μήλα, κεράσια, ακτινίδια) και βιομηχανικά φυτά (καπνά, μπαμπάκι, ντομάτα, ζαχαρότευλα). Η παραγωγή έξάγεται κατά 40-50%, ύφίσταται βιομηχανική μεταποίηση επί τόπου κατά 20-30% και τό υπόλοιπο διοχετεύεται στήν έσωτερική αγορά και στίς χωματερές.

Η συνεχώς αύξανόμενη ζήτηση από τίς ευρωπαϊκές αγορές μέχρι τό 1990, ή παρουσία των μεγάλων εργοστασίων μεταποίησης και οι ύψηλές τιμές στήριξης και απόσυρσης των εύπαθων προϊόντων δημιούργησαν σημαντικές πιέσεις για αναδιάρθρωση στον αγροτικό τομέα. Η σημαντικότερη συντέλεστηκε στο επίπεδο τής αγροτικής οικογενειακής μονάδας και τής τοπικής αγοράς εργασίας. Ένώ ή οικογένεια διατηρείται ως κοινωνικός-παραγωγικός θεσμός, άλλαξε μορφή και συμπεριφορά από τίς αρχές τής δεκαετίας του 1970. Αναπτύχθηκε έτσι μία έντονη διαφοροποίηση μεταξύ αγροτών-χωρικών (λίγα στρέμματα, λίγα μηχανήματα, χαμηλή παραγωγικότητα, μεγάλα ποσοστά έξωαγροτικής απασχόλησης) και αγροτών-επιχειρηματιών (μεγάλες ιδιόκτητες ή ένοικιαζόμενες εκτάσεις, περισσότερα μηχανήματα, ύψηλή παραγωγικότητα, ύψηλά ποσοστά μισθωτής αγροτικής εργασίας). Στήν πεδιάδα τής Κεντρικής Μακεδονίας ή δεύτερος τύπος αγροτικού νοικοκυριού είναι άρκετά διαδεδομένος: 30-40% των νοικοκυριών έλέγχουν τό 50-60% των καλλιεργήσιμων εκτάσεων.

SALONIQUE — Dans le Port
In the harbour

SALONIQUE — La Moisson au Camp Français
The harvest in the French camp

Έκτός από τίς σημαντικές γεωπονοικό χαρακτήρα τεχνολογικές καινοτομίες (ποικιλίες, ασθένειες, λιπάσματα) ένδιαφέρον παρουσιάζουν δύο άπλές, οργανωτικού χαρακτήρα καινοτομίες. Η πρώτη άφορά τήν εργατοδόρα διαδικασία συγκομιδής. Από τήν τυπική φύτευση με δένδρα «φούντες», οι άγρότες-επιχειρηματίες πέρασαν πρώτοι στή φύτευση σε σειρές, με δένδρα που κλαδεύονται και κατευθύνονται στή μορφή «παλέτας». Αυτό επέτρεψε να εισέρχεται ή έλκυστήρας με παρελκόμενη έξέδρα ανάμεσα στα δένδρα και οι εργαζόμενοι να μαζεύουν τά φρούτα όρθιοι ή καθιστοί καθώς αυτός κινείται άργά, αυξάνοντας έτσι κατακόρυφα τήν παραγωγικότητα (βλ. σχέδιο). Η καινοτομία αυτή, που έλκει τήν προέλευσή της από τήν Καλιφόρνια, αύξησε σημαντικά και τή συμμετοχή γυναικών στή συγκομιδή.

Η δεύτερη άφορά τήν κατανομή των έδαφών, των κερδών και των φορολογικών βαρών στα διάφορα μέλη τής οικογένειας. Η οικογένεια-επιχείρηση αναθέτει υπεργολαβικά τήν καλλιέργεια και τή συγκομιδή τμήματος των εκτάσεων που έλέγχει σε διαφορετικά μέλη της, έτσι ώστε ή τελική φορολογία να είναι ελάχιστη, δεδομένων των καλλιεργητικών έξόδων και του άφορολόγητου 1,5 έκ.ατ. των άγροτών. Πολλά από τά φερόμενα ως άγρότες μέλη του νοικοκυριού έχουν άλλη κύρια απασχόληση εκτός γεωργίας, αυτό, όμως, δεν έμποδίζει τήν οικογένεια-επιχείρηση να έλέγχει κεντρικά τό σύνολο τής παραγωγής και των κερδών (βλ. σχήμα).

Οί εξελίξεις αυτές έδραιώθηκαν και αναπτύχθηκαν μεταξύ άλλων και λόγω των συγκεκριμένων χαρακτηριστικών τής αγοράς εργασίας που παραδοσιακά χρησιμοποιούσε μή ντόπιους έποχιακούς εργάτες από άλλες περιοχές τής Μακεδονίας και τής Θράκης. Οί άγρότες-επιχειρηματίες, όμως, μπόρεσαν και αξιοποίησαν από τό 1985 τό φθηνό εργατικό δυναμικό των τότε

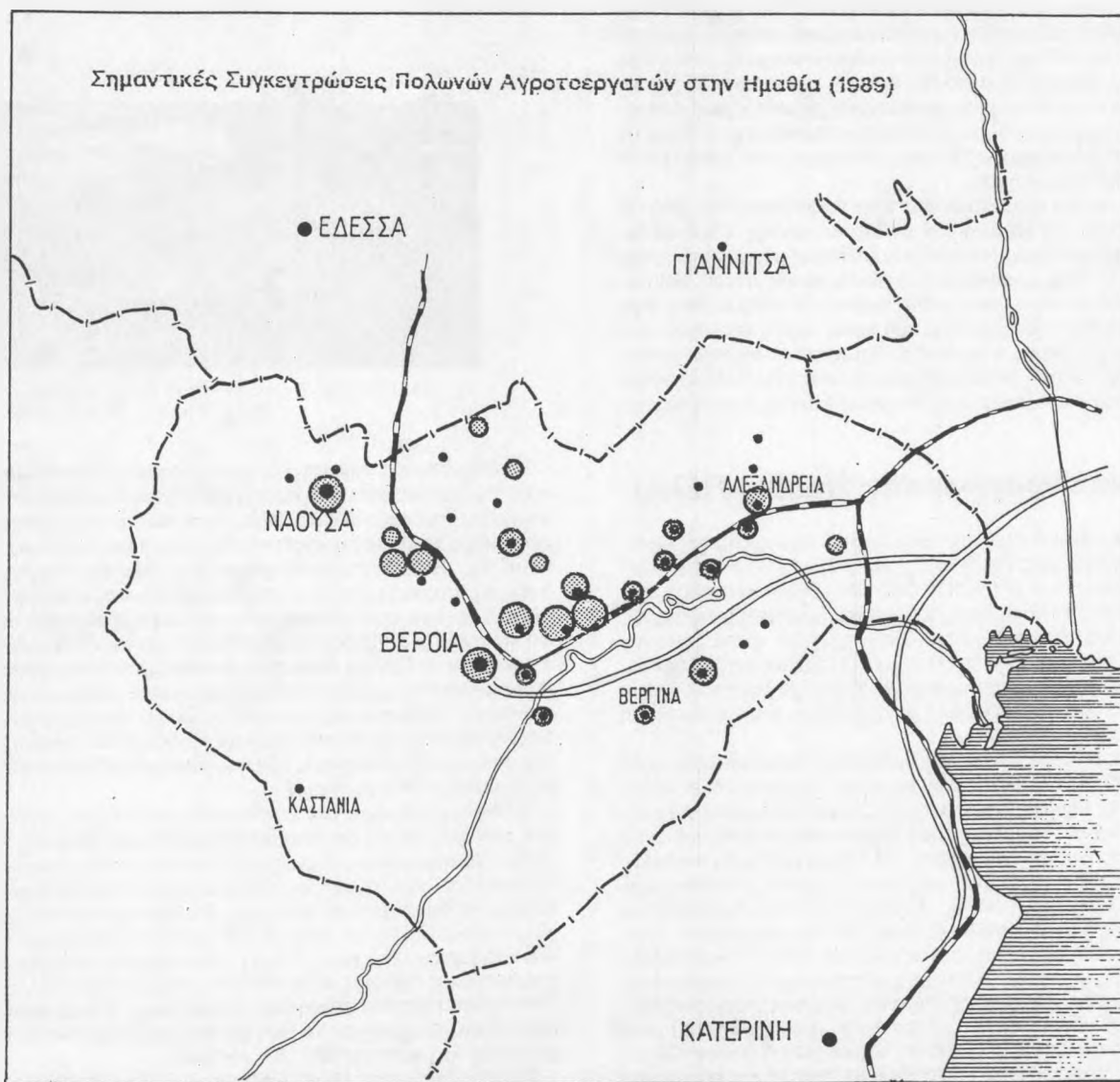
σοσιαλιστικών χωρών, αρχικά Πολωνούς, Γιουγκοσλάβους και λίγους Βουλγάρους και από το 1990 Άλβανούς. Το 1989, 4-5.000 Πολωνοί και 400 Βούλγαροι δούλευαν στα φρούτα μόνο της Ημαθίας και αντιπροσώπευαν το 5-6% της συνολικής απασχόλησης και το 18-25% της αγροτικής απασχόλησης (βλ. χάρτες). Τα ποσοστά αυτά τότε ήταν ιδιαίτερα υψηλά για την Ελλάδα, ήταν, όμως, αντίστοιχα άλλων νοτιοευρωπαϊκών περιοχών, όπως η Malaga και το Alicante στην Ισπανία ή η Puglia και η Σικελία στην Ιταλία.

Όμως από το 1990 και μετά οι ντόπιοι επιχειρηματίες αντιμετώπισαν μείωση της ζήτησης από το ξέωτερικό και τα εργοστάσια και αυτό τους ανάγκασε να αντικαταστήσουν τους Έτσι κι αλλιώς «φθηνούς» Πολωνούς με ακόμη φθηνότερους Άλβανούς. Το 1989 ένας Πολωνός έπαιρνε 2.500 δρχ. για 10-14 ώρες εργασίας, έναντι 5.200 δρχ. και δωρο ενός Έλληνα. Αντίστοιχα σήμερα οι Άλβανοί παίρνουν μόνο 2.000 για 12 ώρες. Οι ξένοι εργάτες δέν αποτελούν πλέον ένα συγκυριακό φαινόμενο για τη βορειοελλαδική γεωργία αλλά μία δομική προϋπόθεση για την ανταγωνιστικότητά της.

Προσωρινές βιομηχανικές επενδύσεις στη Θράκη

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 η Θράκη γνώρισε τη σημαντικότερη παραγωγική αναδιάρθρωση στην ιστορία της που στηρίχθηκε στις βιομηχανικές επενδύσεις. Συντελέστηκε μία τομή σε σχέση με τις προηγούμενες περιόδους στασιμότητας ή κάμψης, που μπορεί να ερμηνευθεί εν μέρει από τη χαμηλότερη «βάση εκκίνησης» της περιοχής. Κύριοι παράγοντες, ωστόσο, ήταν, πρώτον, η αντιφατική λειτουργία των διαφόρων αναπτυξιακών νόμων που διατήρησαν τη Θράκη ως την εθνομημένη, από αποψη κινήτρων, περιφέρεια της χώρας και, δεύτερον, τα χαρακτηριστικά των τοπικών αγορών εργασίας.

Οι βιομηχανικές επιχειρήσεις που επέλεξαν τη Θράκη, επέλεξαν συγχρόνως και μία άμυντική στρατηγική, αξιοποιώντας στο έπακρο τα κίνητρα και τη φθηνή, μη συνδικαλισμένη εργασία. Οι επιχειρήσεις στηρίχτηκαν αποκλειστικά στις εξαγωγές και, λόγω περιορισμένης προστελασιμότητας, ήταν ειδι-

● 40-90 άτομα   ● 91-150 "   ● πάνω από 151 άτομα

• "καφενεία-στεκία" Πολωνών και εργασία 5-39 ατόμων.

Πηγή: επιτόπια έρευνα.

κευμένες σε προϊόντα μικρού όγκου και βάρους (fotfloose industries). Οι μονάδες ήταν μεγάλες για τα ελληνικά δεδομένα, παραδοσιακής τεχνολογίας και έντασης εργασίας. Τό 72% της απασχόλησης και τό 69% του επενδεδυμένου κεφαλαίου ήταν συγκεντρωμένα μέχρι τό 1989 σε τρεις μόνο κλάδους: τρόφιμα, ύφαντουργία και έτοιμο ένδυμα. Σημαντική αλλά σαφώς μικρότερη είναι ή συμβολή του χαρτιού, της επιπλοποιίας, των μεταλλικών όρυκτων και των προϊόντων από μέταλλο.

Ένδιαφέρον παρουσιάζει τό γεγονός ότι τόσο κατά τήν περίοδο της έντυπωσης αΰξης της βιομηχανικής απασχόλησης μέχρι τό 1988, όσο και μετά τό 1991 μέχρι σήμερα, πού χάθηκε τό 32% των θέσεων εργασίας, οι κοινωνικές αλλαγές στην περιοχή ήταν πολύ περιορισμένες. Κι αυτό γιατί οι περισσότερες επιχειρήσεις θεώρησαν τή Θράκη σάν μιά προσωρινή εγκατάσταση και άναζητούσαν κυρίως άνειδίκετους εργάτες και εργάτριες πού δούλευαν παράλληλα και στή γεωργία. Δέν είχαμε δηλαδή μιά προλεταριοποίηση του πληθυσμού, πού, αντίθετως, διατήρησε τις άγροτικές ιδιοκτησίες και πιθανώς και τρίτη απασχόληση σε υπηρεσίες. Μάλιστα στή Θράκη έχουμε τό υψηλότερο πανελλαδικά ποσοστό εργαζομένων στή βιομηχανία χωρίς σύμβαση: 19,6% τό 1986 και 18,7% τό 1990.

Τό 50% του ένεργου πληθυσμού στή Θράκη είναι μουσουλμάνοι, πού άμείδονται μέ τά χαμηλότερα ήμερομίσθια, χωρίς άσφάλιση, άρνούμενοι νά συνδικαλιστούν γιά θρησκευτικούς λόγους. Ό κατά έθνικότητα και θρησκεία καταμερισμός της εργασίας συνδυάζεται μέ τόν κατά φύλο καταμερισμό και στην περίπτωση των γυναικών όρισθετεί και περιορίζει τις προσδοκίες των εργαζομένων, πριν αυτές αποκτήσουν τήν ιδιότητα της «απασχολούμενης στή βιομηχανία». Έχει δημιουργηθεί έτσι μιά γεωγραφικά προσδιορισμένη μειονοτική «δεξιαμενή» υπάκουου και χαμηλόμισθου εργατικού δυναμικού, πού άξιοποιήθηκε από τις βιομηχανίες τροφοίμων και έτοιμων ένδυμάτων οι όποιες δουλεύουν υπεργολαβικά και φασόν γιά οίκους του έξωτερικού. Τά συμβόλαια είναι «μηδενικών ώρων», δηλαδή κάθε μουσουλμάνο εργαζόμενος άναζητά τό όνομα της κάθε πρωί στή λίστα πού άναρτούν οι επιχειρήσεις έξω από τά εργοστάσια.

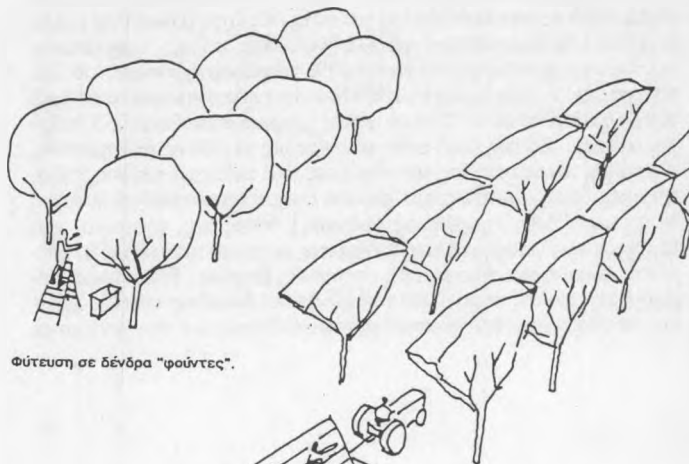
Από τό 1991, ή άποδοτικότητα των ιδίων κεφαλαίων έπεσε στο -10% έναντι 5-6% της περιόδου 1987-1990, ενώ σε έθνικό επίπεδο υπήρξε αΰξηση 3,6%. Η Θράκη δέν μπόρεσε νά λειτουργήσει θετικά ως «θερμοκήπιο» νέων δυναμικών επιχειρήσεων. Η κρίση σε έθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο δημιούργησε νέες πιέσεις γιά άναδιάρθρωση στίς κατ' όνομα «τοπικές» επιχειρήσεις. Οι τελευταίες άντέδρασαν και πάλι άμυντικά, άξιοποιώντας τό «άνοιγμα» των βαλκανικών άγορών και μερικές έσπευσαν νά μεταφέρουν τμήματα ή όλη τήν παραγωγή τους στή Βουλγαρία, τή Ρουμανία και δευτερευόντως στήν Άλβανία. Σε ένα δείγμα 85 ελληνικών εταιρειών εγκατεστημένων στή Βουλγαρία, οι 26 είναι από τήν Άνατολική Μακεδονία και τή Θράκη. Αυτές αντιπροσωπεύουν τό 58% των βιομηχανικών επιχειρήσεων στους κλάδους τρόφιμα-ποτά, έπιπλα και κυρίως έτοιμο ένδυμα. Προσπάθησαν δηλαδή νά άξιοποιήσουν και πάλι τά ίδια χαρακτηριστικά πού είχαν βρει στή Θράκη μιά δεκαετία πριν: ή διαφορά μισθών μεταξύ Θράκης-Βουλγαρίας είναι 4 προς 1 και μεταξύ Θράκης-Άλβανίας 7 προς 1. Έπιπλέον, στή Βουλγαρία και τή Ρουμανία οι εργαζόμενες έχουν μιά πειθαρχημένη βιομηχανική συνείδηση και είναι ιδιαίτερα συνεπείς στίς ύποχρεώσεις τους.

Διάχυτη έκβιομηχάνιση στή Θεσσαλονίκη

Τό 1984 στήν πόλη της Θεσσαλονίκης τό 47% του έπίσημου ένεργου πληθυσμού απασχολούνταν στή μεταποίηση έναντι 38% της Άθήνας και 29% του συνόλου χώρας. Σε αντίθεση μέ άλλες ευρωπαϊκές πόλεις και τήν Άθήνα, στή Θεσσαλονίκη τό διάστημα 1978-1988 είχαμε αΰξηση της βιομηχανικής απασχόλησης: από 1%-0,5% στήν κεντρική περιοχή μέχρι 10-15% στους περιφερειακούς δήμους. Δέν φαίνεται λοιπόν,

τουλάχιστον μέχρι τό 1989, ή άναδιάρθρωση της βιομηχανίας νά είχε άρνητικές συνέπειες στήν απασχόληση, όπως σε άλλα αστικά κέντρα.

Υπάρχουν πολλές διαστάσεις πού έρμηνεύουν τόν βιομηχανικό δυναμισμό της βορειοελληνικής μητρόπολης: βιομηχανική παράδοση και έντονο επιχειρηματικό πνεύμα, πολυκλαδική βάση και όρια άνεκτή ύποδομή, παλαιές και σοβαρές έξα-

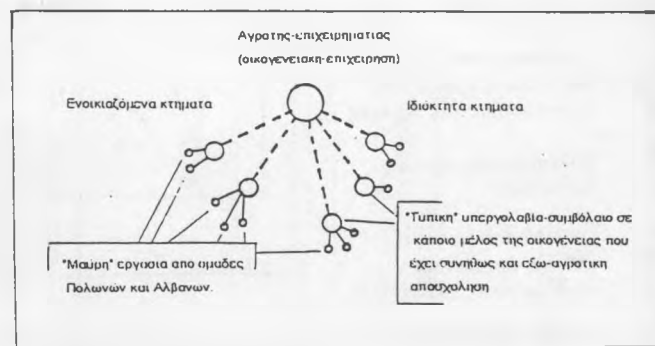

Φύτευση σε δένδρα "φούντες".

Φύτευση σε δένδρα "παλέτα".

γωγικές διασυνδέσεις μέ Ευρώπη και Βαλκανική, εύελιξίες στήν τοπική άγορά εργασίας και θετικές γιά τή βιομηχανία ρυθμίσεις καθώς και θετικοί έλεγχοι. Τό όλο σύστημα βασίζόταν σε έναν ιδιόμορφο τοπικό κοινωνικό συμβιβασμό μεταξύ κεφαλαίου-εργασίας-κεντρικής και τοπικής διοίκησης στή βάση άμοιβαίων συμφερόντων.

Οι ευνοϊκές αυτές συνθήκες σε συνδυασμό μέ μιά αΰξημένη ζήτηση προϊόντων από τή διεθνή και τήν έσωτερική άγορά ώθησαν σε μιά παραγωγική άναδιάρθρωση, μέ συστατικό στοιχείο τόν γεωγραφικό διαχωρισμό τμημάτων και σταδίων της παραγωγής στον ευρύτερο χώρο της πόλης. Η διαδικασία αυτή, γνωστή ως διάχυτη έκβιομηχάνιση, βρήκε εφαρμογή σχεδόν σε όλους τους κλάδους της πόλης και διακρίνεται σε έσωτερικές υπεργολαβίες-φασόν (όταν υπεργολάβοι άναλαμβάνουν μέσα στο εργοστάσιο τμήματα της παραγωγής ή υπηρεσίες) και σε έξωτερικές υπεργολαβίες-φασόν (όταν οι εργασίες γίνονται από τόν υπεργολάβο εκτός εργοστασίου). Δύο ήταν οι κυρίαρχες έκδοχές της διάχυτης έκβιομηχάνισης. Η

επιθετική, που συνδύαζε τεχνολογικές καινοτομίες, ποιότητα προϊόντων και design, διεύρυνση αγορών, marketing κλπ., και η άμυντική, που βασιζόταν κυρίως στη συμπίεση του κόστους παραγωγής, ιδίως της εργασίας. Στη Θεσσαλονίκη, ανάλογα με τον υποκλάδο, οι επιχειρήσεις είναι μοιρασμένες μεταξύ επιθετικής και άμυντικής στρατηγικής.

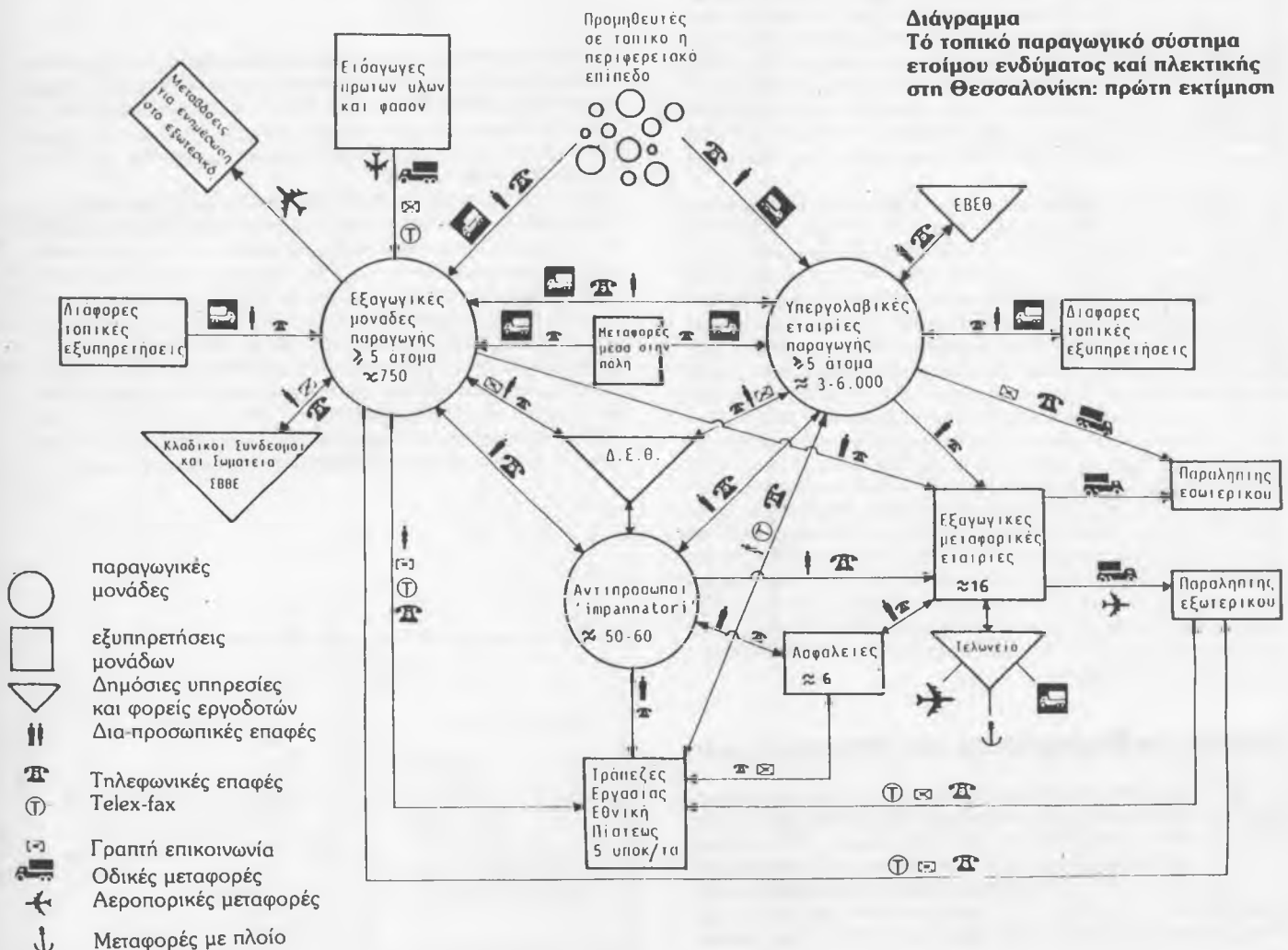
Δίπλα λοιπόν σε μία φανερή βιομηχανία που εμφανίζουν οι στατιστικές, αναπτύχθηκε μία άλλη η οποία δεν φαίνεται και δεν καταγράφεται, έχει, όμως, σημαντική εύρωστία αλλά και σημαντικό κοινωνικό κόστος για τους/τίς εργαζόμενους/ες και περιβαλλοντικό κόστος για το σύνολο της πόλης. Από επιτόπια έρευνα προέκυψε ότι το 30-40% των βιομηχανιών που λειτουργούσαν στην πόλη το 1989 δεν είχαν απογραφεί ποτέ από την ΕΣΥΕ και το 60-75% από αυτές χρησιμοποιούσαν 2-5 υπεργολάβους. Εκτός από τους κλασικούς κλάδους ένδυμάτων, πλεκτών, παπουτσιών, κεντήματος και τυπογραφείων, ένδοαστικές υπεργολαβίες και φασόν αναπτύσσονται σε άλλους 48 υποκλάδους (τριψήφιος κωδικός), όπως π.χ. τρόφιμα, ποτά, νήματα, γεωργικά μηχανήματα, αυτοκίνητα (ΕΛΒΟ), τσιμέντα, πλαστικά, ηλεκτρικές συσκευές, έπιπλα. Η κεντρική περιοχή της πόλης γύρω από την Πλατεία Βαρδαρίου (βλ. χάρτη) αποτελεί ένα πραγματικό garment district και συγκεντρώνει

τό 62% των επιχειρήσεων-εντολών της ευρύτερης περιοχής.

Αντίστοιχα σε πολλές περιφερειακές γειτονίες της πόλης (Συκιές, Καλαμαριά, Νεάπολη) η επιτόπια έρευνα έδειξε ότι το ποσοστό των νοικοκυριών που δουλεύουν φασόν στο σπίτι φθάνει και το 10% (διάστημα εμπιστοσύνης 6-16%). Το τοπικό παραγωγικό υποσύστημα έτοιμου ενδύματος-πλεκτικής στη Θεσσαλονίκη είναι ένα από τα πιο αναπτυγμένα της Νότιας Ευρώπης και περιλαμβάνει περίπου 750 εξαγωγικές επιχειρήσεις με πάνω από 5 εργαζόμενους, 3-6.000 υπεργολάβους (με πάνω από 5 εργαζόμενους) και 50-60 επιχειρήσεις αντιπροσώπων-μεσαζόντων, γνωστούς από τα Ιταλικά ως impannatori (βλ. σχήμα). Οι διασυνδέσεις με ύπηρεσίες και εξυπηρετήσεις της πόλης είναι πολύπλοκες και πυκνές (έπαφές πρόσωπο με πρόσωπο ή με ηλεκτρονικά μέσα) και γίνεται έτσι φανερή η σημασία του χώρου της πόλης για την επιβίωση του συστήματος.

Αυτές οι τρεις περιοχές δεν αποτελούν φυσικά τα μόνα ή τα πλέον αντιπροσωπευτικά παραδείγματα αναδιάρθρωσης στη Μακεδονία και τη Θράκη. Φωτίζουν, ωστόσο, το πρόβλημα από μία διαφορετική σκοπιά. Οι περιοχές της Βόρειας Ελλάδας, ακόμη και εκείνες που έχουν προβλήματα με παραδοσιακές μεγάλες βιομηχανίες (πχ. Κοζάνη, Νάουσα, ευρύτερη περιοχή Θεσσαλονίκης), δεν «καταρρέουν» συνολικά, όπως π.χ.

Διάγραμμα
Τό τοπικό παραγωγικό σύστημα
έτοιμου ενδύματος και πλεκτικής
στη Θεσσαλονίκη: πρώτη εκτίμηση

τό Λαύριο, ή Σύρος ή η Βόρεια Εύβοια. Καί φυσικά απέχουν πολύ από τις δραματικές επιπτώσεις της αναδιάρθρωσης τύπου Βορειοανατολικής Αγγλίας, Ρούρ, Λωραίνης, βασικών επαρχιών ή Νάπολης. Η έλλειψη ενός αυστηρού κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας στις βαλκάνιες αυτές περιοχές μπορεί να αποτελεί στατιστικό και φορολογικό πρόβλημα για τις κρατικές υπηρεσίες, είναι, όμως, μία πολύτιμη εύελικτη υποθήκη για τις τοπικές κοινωνίες, που μπορούν και προσαρμόζονται ευκολότερα σε κρίσεις, χωρίς σημαντική επιβάρυνση για τὰ κρατικά ταμεία.

Πρόσφατα ή απορρύθμιση του κράτους πρόνοιας και ή κρίση της «τυπικής» διομηχανίας στην υπόλοιπη Ευρώπη έχουν προσδώσει ένα συγκυριακό ενδιαφέρον στις νοτιοευρωπαϊκές αυτές ιδιαιτερότητες. Πολλοί προσπαθούν μάλιστα να αντλήσουν ιδέες, συχνά ξεδιανεύοντας καταστάσεις και παραβλέποντας τό κόστος που είναι γεωγραφικά και κοινωνικά προσδιορισμένο. Οι τοπικές κοινωνίες αντιμετωπίζουν σήμερα τό άδιέξοδο των άμυντικών στρατηγικών του παρελθόντος και καλούνται συχνά μόνες — στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης πολιτικής του Μάαστριχτ — να άνταπεξέλθουν στην κρίση. Η πορεία τους αυτή μπορεί να είναι επιτυχής αν αξιοποιήσουν επιθετικά τὰ καινοτόμα χαρακτηριστικά που περιγράψαμε, χω-

ρίς, όμως, να εκσυγχρονίσουν καταστροφικά τις νοτιοευρωπαϊκές και βαλκάνιες ιδιαιτερότητές τους.

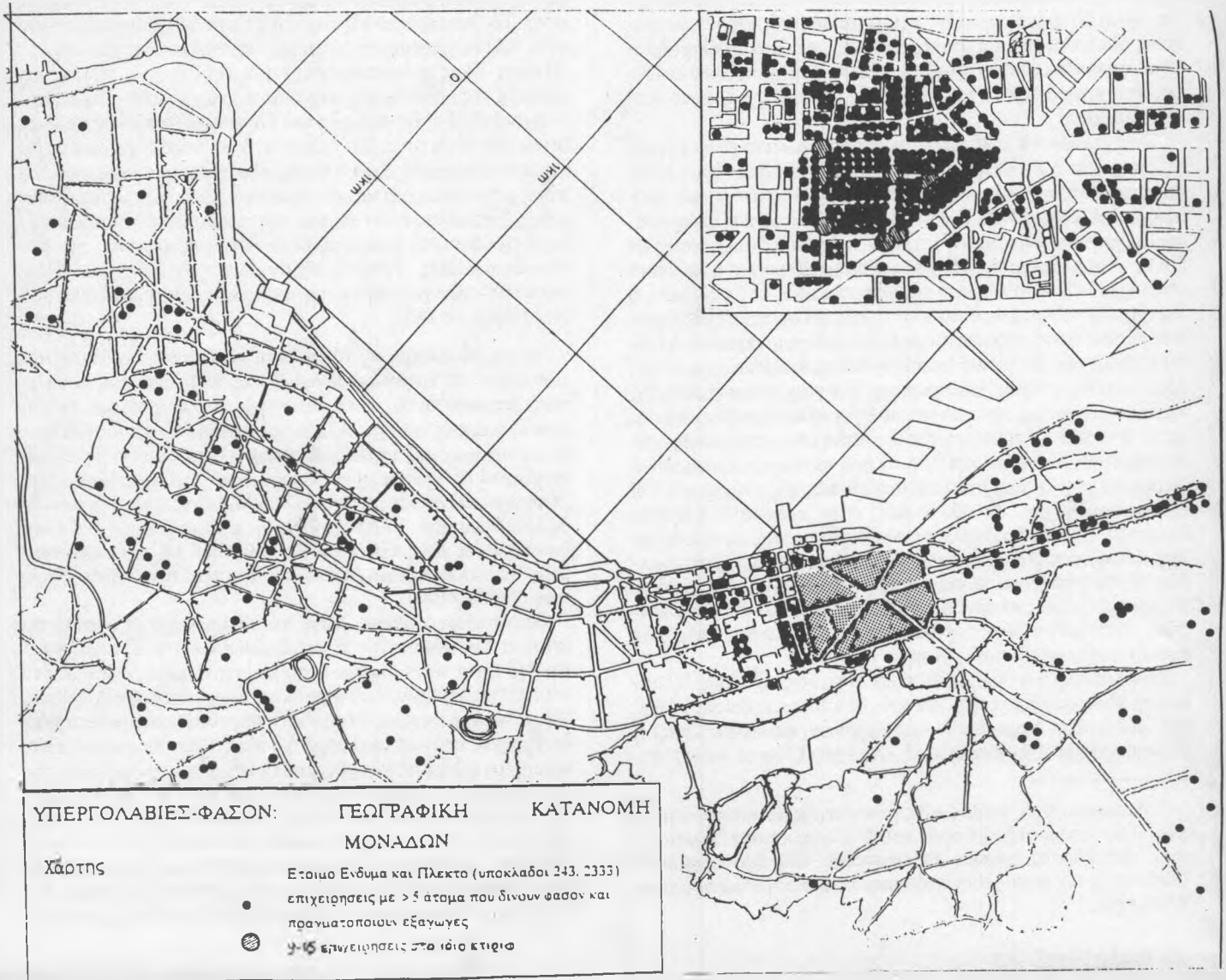
Σημείωση

— «Changing patterns of uneven development and forms of social reproduction in Greece", *Society and Space*, vol. 5, 1987, σ. 319-333.

— «Τοπικές αγορές εργασίας και άνιση ανάπτυξη στη Βόρεια Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών*, 77, 1990, σελ. 15-61.

— «Διάχυτη εκβιομηχάνιση στη Θεσσαλονίκη», *Σύγχρονα Θέματα*, 45, 1991, σελ. 70-79 (μέ τους Λ. Λαμπρανίδη και Ζ. Χρονάκη).

— 'Αδημοσίευτα στοιχεία από τό (υπό έκδοση): *Μέ τή ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους άγρους: πόλεις και περιφέρειες στην Ελλάδα τή δεκαετία του 1980*, Αθήνα, Θεμέλιο.

Ο Α΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

Έπέτειοι και ιστορία Η σύγχρονη εποχή και η επιλεκτική μνήμη

του Γιώργου Μαργαρίτη

ό έτος πού διανύουμε είναι έτος έπετειακό. Στά ήμερολόγια τών σύγχρονων κρατών και τών ανθρώπινων ένότητων δύσκολα μπορούμε νά συναντήσουμε ένα έτος, έναν μήνα ή μιά ήμερομηνία πού νά μήν έχουν τίποτε τό έπετειακό έπάνω τους. Τά γεγονότα τών περασμένων καιρών και πυκνά είναι και άξιομνημόνευτα και ειδικές λειτουργίες — θεσμικές, επιστημονικές ή έθιμικές — τής ανθρώπινης μνήμης έχουν αναλάβει τή μεθοδική τους καταγραφή, τήν ταξινόμηση και τήν υπόμνηση. Οί έπέτειοι λοιπόν ποτέ δέν λείπουν. "Αν, όμως, κάποια περίοδος αισθάνεται πιά έπετειακή από τίς άλλες, αυτό δέν όφείλεται μόνο στις μαθηματικές στρογγυλοποιήσεις αλλά και στις τρέχουσες ανάγκες της. Στο τί θέλει δηλαδή νά ανασύρει από τό παρελθόν για νά νομιμοποιήσει τό επιλεγμένο παρόν και νά προσδιορίσει τό έπεξεργασζόμενο από αυτή μέλλον.

Έτσι λοιπόν τό 1994 μάς προέκλυσε έπετειακό έτος. Μισός αιώνας, λέει ή άριθμητική, πέρασε από τό δραστήριο 1944, όπου μαινόταν ό πόλεμος στην Εύρώπη και στον κόσμο όλόκληρο και όπου, μέσα από ποταμούς αίματος και δακρύων, διαμορφωνόταν ό κόσμος μέσα στον όποιο όλοι ζήσαμε και ζούμε. Και καθώς στή μαθηματική προστέθηκε και ή πολιτική συγκυρία — ή αναθεώρηση τής κληρονομιάς του πολέμου, ή πτώση τών καθεστώτων και τών στρατοπέδων πού προέκλυσαν από αυτόν, ή αντιστροφή ίσορροπιών και συμμαχιών — ή έπέτειος έγινε μιά δύσκολη υπόθεση έπαναπροσδιορισμού τών άξιών και τής μνήμης, έπισήμανσης τών χαρακτηριστικών τής καινούργιας τάξης πραγμάτων πού γεννιέται ή πού επιθυμούμε νά γεννηθεί. "Υπόθεση καθόλου άπλή μέσα στή γενική ρευστότητα τών άλλαγών και από τά πράγματα καταδικασμένη νά μεταφέρει τήν άμηχανία της στο έπίπεδο τής μνήμης και του έπετειακού λόγου. "Ο τελευταίος, στην πολύπαθη Εύρώπη ιδιαίτερα, προβάλλει άπελπιστικά έπιφανειακός, μονοδιάστατος, άντιφατικός, διστακτικός και άσήμαντος. Δέν ξέρει άκριβώς τί του ζητούν νά νομιμοποιήσει, ποιά σήματα νά αναδείξει, ποιές άξίες νά τονίσει. Θύμα τής ρευστότητας τών καιρών, καταφεύγει στα τετριπία τής διπλωματίας και στον άριστολόγο ήθικό μανιχαϊσμό.

Τί δέν άκούει και δέν διαβάζει κανείς αυτές τίς μέρες. "Ο πόλεμος; Μιά υπέρβαση τής διεθνούς έννομης και ήθικης τάξης από μιά ομάδα δαιμονικών παραφρόνων, φασιστών, ναζί ή στρατοκρατών. Οί συγκρούσεις, οί μάχες; "Ούτε τό γεωγραφικό

κό τους στίγμα δέν είναι πιά αυτονόητο σε καιρούς πού τό Λένινγκραντ και τό Στάλινγκραντ έχασαν άκόμα και τή θέση τους στον χάρτη και πού στή Μαλαισία, στην Ίάβα ή στην Ίνδία έλάχιστοι μπορούν νά θυμηθούν ποιός άγωνιζόταν τό '40 για τήν έλευθερία τών λαών και ποιός για τήν άποικιακή συνέχεια. Εύτυχώς πού ή Νορμανδία και τό "Ανζιο στέκουν στή θέση τους, άν και στην πρώτη άναζητούνται έναγωνίως οί ίσορροπίες μεταξύ "Αμερικανών, Γερμανών, "Αγγλων, Γάλλων και λοιπών Εύρωπαίων προασπιστών του καλού, ενώ στή δεύτερη περίπτωση ψάχνουν νά βρουν τό πού χωρούν οί νεοφασίστες. Τό "Ανατολικό Μέτωπο; Μέτωπο άναμέτρησης τυράνων, πώς νά χωρέσει στην ιστορία τής ανθρώπινης έλευθερίας. "Η νίκη; "Ενας πρόσκαιρος διχασμός τής Εύρώπης και τής γεωμανικής της οικονομικής μηχανής. Εύτυχώς πού — συμβολικά — ή ανατίναξη τής γέφυρας του Τοργκάου ξανάφερε τά πράγματα στή θέση τους. "Η Ίαπωνία; Μιά παραστρατημένη δύναμη πού παρασύρθηκε από μιά κλίμα φανατικών θρησκόληπτων μετασαμουράι και συντρίφτηκε μέσα στή γραφικότητα μόλις έγκατέλειψε τον φυσικό της προορισμό: τή συμμετοχή της στην άνοικτή άγορά μέσα σε δυτικούς κανόνες, προδιαγραφές και άξίες. "Ινδιάνοι τής διομηχανικής έκδοχής... "Ετσι, για νά μήν πάει χαμένη ή κανονιοφορική έπιχείρηση του ναυάρχου Πέρρου τό 1853!

"Ας μή μιλήσουμε για τά έσωτερικά μέτωπα, τήν αντίσταση τών λαών, τίς εμφύλιες συγκρούσεις. Μιά υπόθεση παθολογίας, παρακλάδι τής σωτηριολογικής άναζήτησης τών ανθρώπων σε καιρούς κρίσης. "Αλλοι έπένδυσαν στον μεσσία Χίτλερ, άλλοι στον μεσσία Στάλιν. Οί κοινωνίες και πάλι δέν είχαν πρόβλημα, οί άνθρωποι μόνο, άτομικά και διλημματικά είχαν. "Υπάρχει και άπόδειξη για τίς λανθασμένες έπιλογές τών ανθρώπων του τότε. "Η άπογοήτευση και ό μαρasmus πού έπληξαν τίς ιδέες τους στή δεκαετία του 1980. Μέ τήν έπαγωγική μέθοδο άποδεικνύεται άδειο και παραπλανητικό τό δικό τους ένθουσιώδες 1944.

Τίποτε τό καινούργιο, όμως, και τό πρωτοφανές σ' αυτή τήν ιστορία του τελευταίου παγκόσμιου πολέμου. Τίποτα σ' αυτήν δέν είναι τόσο άκατανόητο και καινοφανές ώστε νά έπιστρατεύεται ή τρέλα τών ήγεμόνων για νά βρεθούν έξηγήσεις. "Ολα του τά στοιχεία, άν και δέν άνάγονται στο προπατορικό άμάρτημα, στον κατακλυσμό ή στην κτίση του κόσμου, είναι κομμάτια αυτού πού συμβατικά οί ιστορικοί όνομάζουν σύγχρονη ιστορία. Χαρακτηριστικά τών τελευταίων δεκαετιών του προηγούμενου αιώνα και τών πολύπαθων δεκαετιών του τρέχοντος. Δέν ήταν μιά τομή, μιά άποκάλυψη ό Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. Δέν έφερε στο ιστορικό προσκήνιο τίποτα πού νά μήν είχαν σχηματοποιήσει οί προηγούμενες δεκαετίες. Καθώς κάθε πόλεμος άποτελεί ένα ξέσπασμα παθών και βίας, μιά έντο-

Τό κείμενο αυτό, τμήμα μιάς γενικότερης μελέτης μου με τίτλο «Εισαγωγή στην ιστορία του Β' Παγκόσμιου Πολέμου», έχει, για λόγους χώρου, άπλουστευθεί και προσαρμοστεί. Έπίσης έχουν άφαιρεθεί ύποσημειώσεις και βιβλιογραφικές αναφορές.

νη κινητοποίηση των παραγωγικών, ιδεολογικών και ψυχολογικών παραμέτρων της ανθρώπινης λειτουργίας, τα κληροδοτήματα του παρελθόντος μπόρεσαν να μορφοποιηθούν με μεγαλύτερη διαύγεια στη διάρκεια του, ο ιστορικός χρόνος επιταχύνθηκε, οι εμπειρίες συμπυκνώθηκαν και εκδίασαν νέες επιλογές και καταστάσεις. Τίποτα, όμως, πού νά μοιάζει με προίον μιās στιγμιαίας ομαδικής παράκρουσης πού κέρδισε ένα ή δύο κράτη, μία ή δύο κοινωνίες στις τόσες κοινωνικές ενότητες των ανθρώπων. Τίποτα πού νά μοιάζει με απρόσμενη έξαιρηση. "Όλα τά στοιχεία πού έφτιαξαν τόν πόλεμο αυτό κτίστηκαν μεθοδικά μέσα στην πολύπαθη ιστορική πορεία του σύγχρονου κόσμου.

Τούς καλοκαιρινούς μήνες του '94, συμπληρώνονται μέ τό ήμερολόγιο των έπετειών ογδόντα χρόνια από τήν έναρξη της πρώτης σκηνής του δράματος. Πάρα πολλοί ήταν εκείνοι πού έσκυψαν πάνω στον έπετειακό συμβολισμό. Η ιστορία ξεκίνησε — στις 28 Ιουνίου 1914 — στο Σαράγεβο και μοιάζει μάλιστα νά συνεχίζεται εκεί. Πέρα, όμως, από συμπτωσιακούς συμβολισμούς, τό καλοκαίρι του 1914 σφράγισε τήν ιστορία του αιώνα μας. Έδειξε, στις πτυχές των πολυάριθμων γεγονότων πού τό συνέθεσαν, ότι όλα τά στοιχεία αυτού πού συμβατικά ονομάζουμε «σύγχρονο κόσμο» βρισκόνταν ήδη στη θέση τους, έτοιμα νά λειτουργήσουν για τό καλό — και προπαντός για τό κακό — των ανθρώπων.

Ίσως νά φαίνεται υπερβολικό και παράξενο τό νά υποστηρίξουμε ότι ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ήταν ένας «δημοκρατικός» πόλεμος. «Δημοκρατικός» μέ τήν έννοια όχι μόνο της — άναγκαστικής από τή γενική έπιστράτευση — συμμετοχής του συνόλου του άνδρικού πληθυσμού στις πολεμικές επιχειρήσεις, ούτε μέ τήν έννοια της ευρύτερης συμμετοχής των λεγόμενων άμάχων στην παραγωγή πολεμικών και άλλων αγαθών, κρίσιμου παρονομαστή σ' έναν διομηχανικό πόλεμο. "Όλ' αυτά θά μπορούσαν νά τόν κάνουν μαζικό χωρίς νά του δώσουν «δημοκρατική» χροιά. Αυτό πού έννοούμε είναι ότι τό ξέσπασμά του όφειλόταν σέ ισχυρή κοινωνική και πολιτική πίεση, σέ μαζικούς λαϊκούς ένθουσιασμούς στα όρια του παραληρήματος ή της έξέγερσης. Κάτι τέτοιο μπορεί νά άκούγεται παράξενα σέ μία υπόθεση πού — όπως χρόνια τώρα τό δίδασκε ή διπλωματική ιστορία — ξεκίνησε από τή δολοφονία ενός άρχιδούκα και από μία άλυσίδα φαινομενικά έλεγχομένων διπλωματικών λειτουργιών και παρασκηνίων. Τό ότι ο Ιούλιος των τελεσιγράφων και των διαδουλεύσεων κατέληξε στον Αύγουστο των γενικευμένων πολεμικών επιχειρήσεων, αυτό δέν ήταν υπόθεση διπλωματών. Ίσως ούτε υπόθεση διπλωματικών προθέσεων. Ήταν μία κλιμάκωση, μία διαδρομή μέσα από διαδοχικά σημεία μή έπιστροφής, πού σέ μεγάλο βαθμό καθόριζαν οι λαϊκές κινητοποιήσεις. Τό λαϊκό αίσθημα άν προτιμάτε, αυτό πού ονομάζουμε κοινή γνώμη.

Στήν ουσία, αυτές οι πανίσχυρες αυτοκρατορικές και βασιλικές κυβερνήσεις του τέλους της δικτωριανής εποχής ήταν καταπληκτικά αδύναμες και έκθετες στην πίεση των λαών τους. Δέν μιλάμε για τήν Αυστροουγγαρία, τή Σερβία ή τή Ρωσία. Στην κραταιά Βρετανική Αυτοκρατορία σερνόταν ο δισταγμός για τό πώς θά μπορούσε νά γίνει χειραίος πόλεμος, δηλαδή πόλεμος πού προϋπέθετε τήν εισαγωγή της γενικής υποχρεωτικής έπιστράτευσης στη χώρα. Κανείς Άγγλος πολιτικός και κανένα μέλος του Πολεμικού Συμβουλίου δέν μπορούσε νά δεβαιώσει ότι μία τέτοια άπόφαση δέν θά προκαλούσε έκτεταμένη κοινωνική και πολιτική άναταραχή στην άγγλική εργατική κοινωνία. Στη Γερμανία, στη Ρωσία, λιγότερο στη Γαλλία, έτρεμαν τίς αντιδράσεις των σοσιαλδημοκρατών και των εργατικών κομμάτων μπροστά στην πολεμική άπειλή. Αποδείχθηκε ότι, για μία ακόμα φορά, οι κυβερνήτες γνώριζαν

άσχημα τήν ιστορική συγκυρία και τούς λαούς τους. Οι ιδέες του έθνικισμού, ή προσμονή του καλύτερου αύριο μέσα από τίς έθνικές δικαιοσύεις, οι κοινωνικές ομαδοποιήσεις και οι συσχετισμοί, οι μαζικές ψυχικές διαθέσεις είχαν κατασχευάσει έναν κόσμο πού έλάχιστοι θά μπορούσαν νά φανταστούν είκοσι χρόνια πριν.

Η κυβέρνηση της Βιέννης άνακάλυψε ότι θά έχανε επικίνδυνα τό πρόσωπο και τό κύρος της άν δέν προωθούσε δραστικά τήν τιμωρία των Σέρβων. Ζήτημα ύπαρξης για τό καθεστώς και τήν πολυεθνική αυτοκρατορία. Οι διαδηλωτές του Βελιγραδίου δέν άφησαν τήν παραμικρή δυνατότητα έλιγμών στους Σέρβους ήγέτες. Τυχόν ύποχώρηση στα άυστριακά τελεσίγραφα είναι δέβαιο ότι θά προκαλούσε πραξικόπημα ή έξέγερση στο Βελιγράδι. Στη Ρωσία ή προάσπιση των Σέρβων, Σλάβων άδελφών, ξεπερνούσε κατά πολύ τά όρια του τσαρικού πανσλαβισμού και συνδεόταν — μυστικά μερικές φορές, έθνικιστικά στην ουσία του — μέ τήν άποκατάσταση της εικόνας της χώρας. Η συντριβή του 1905, ή πρώτη πού είχε ύποστεί ευρωπαϊκό έθνος από μή ευρωπαϊκή δύναμη, είχε ύπονομεύσει καιρία τό δικαίωμα της Ρωσίας στο νά μετέχει ισότιμα στα ευρωπαϊκά πράγματα, δικαίωμα πού μέ πολύ κόπο κατέκτησε στον καιρό των ναπολεόντειων πολέμων.

Στά δυτικά ή υπόθεση ξεπέρασε τό παραλήρημα. Στο Παρίσι και στο Βερολίνο ο ένθουσιασμός για τόν πόλεμο ήταν άπερίγραπτος, τίποτα δέν ήταν συγκρίσιμο μέ αυτόν στην πρόσφατη εμπειρία και τήν ιστορία των ανθρώπων. Οι φοβισμένες αντιρρήσεις των σοσιαλιστών, εργατικών και σοσιαλδημοκρατών σαρώθηκαν μπροστά στο ρεύμα του λαϊκού ένθουσιασμού πού παρέσερνε τά πάντα στο διάβα του. Οι κοινωνίες τίς είχαν αφήσει πολύ πίσω. Στην Άγγλία δέν χρειάστηκε νά επιβληθεί διά νόμου ή ύποχρεωτική στράτευση. Οι έθελοντές πλημμύρισαν τά κέντρα κατάταξης και τό βρετανικό έπιτελείο άνακάλυψε ότι έπρεπε νά περιορίσει τή ροή των έθελοντών, καθώς δέν είχε ούτε στολές, ούτε όπλα, ούτε εκπαιδευτές για τόσο πολύ κόσμο! Μέ αυτή τήν έννοια ο πόλεμος ξεκίνησε «δημοκρατικά», τόσο όσο και ή σικελική έκστρατεία των αρχαίων Άθηναίων. Μιλάμε δέ για κοινωνίες και λαούς πού διέθεταν έπαρκή περιθώρια πολιτικής και κοινωνικής λειτουργίας ώστε νά επιδύλων ή νά άποτρέψουν έξελίξεις μιās τέτοιας σπουδαιότητας.

Η ιδεολογία και ή μεταγραφή των πραγμάτων πρόβαλε ξαφνικά στο πηδάλιο του κόσμου. Σίγουρα πίσω απ' όλα αυτά ύπήρχαν λειτουργίες και συμφέροντα ομάδων και τάξεων, άναμετρήσεις διομηχανιών και κεφαλαίων, βαθμίδες συμμετοχής στην καινοφανή παγκόσμια άγορά και, κατ' έπέκταση, μερίδιο στη διανομή του παγκόσμιου πολέμου. "Όλα, όμως, αυτά μεταγράφηκαν σέ ιδεολογικούς συμβολισμούς. Τό έθνος μεταλλάχθηκε σέ μία έννοια μυστικιστική και θρησκευτική πού έννοποίησε μέσα στην καθολικότητά της όλα τά προηγούμενα και πολύ περισσότερο ακόμα. Τά πλήθη πού μέ ένθουσιασμό ύποδέχονταν — τό καλοκαίρι του 1914 — τόν πόλεμο, φοβούνταν κάτι τό ύπέμετρα παράλογο. Τή μή συμμετοχή τους στα δρώμενα, στην ολοκλήρωση της ιστορίας και των πεπρωμένων του έθνους τους, τόν άποκλεισμό τους από τήν έθνική κιβωτό. Τό ρήμα «μετέχω» βασίλευε στα πλήθη και όδηγούσε τήν από ιδεολογικούς διαδρόμους συμμετοχή των πολλών στο πολιτικό γίγνεσθαι.

Η συμμετοχή αυτή ήταν κυρίως μία συλλογική ψευδαισθητική. Σέ αντίθεση μέ τό κυρίαρχο ρήμα των φιλελευθέρων επαναστάσεων του 19ου αιώνα, τό «επιχειρώ» (enterprise), ή έδώ έννοια είχε νά κάνει μέ τό ύπερφυσικό. Μέ τήν κοινωνική ομαδοποίηση στο πλαίσιο των ύπαρκτων συσχετισμών και του ύπαρκτου κόσμου, όχι μέσα στα δεσμευτικά όρια του έπιστημονικού και του όρθολογισμού, άλλα μέσα στα ύπερφυσικά

καί στρεβλωμένα πλαίσια της εθνικής ιδέας. Οί άνθρωπινες μάζες του 1914 δέν έτρεχαν πίσω από τήν αντίληψη εικόνα. Έτρεχαν πίσω από τήν παραμόρφωση της, τίς διαδοχικές διαθλάσεις της. 'Ο Ιρρασιοναλισμός μπήκε μέ δύναμη στην ιστορία του 20ου μās αιώνα και ελάχιστα κλονίστηκε μέσα από τίς πικρές Ιστορικές εμπειρίες πού τήν σφράγισαν έκτοτε.

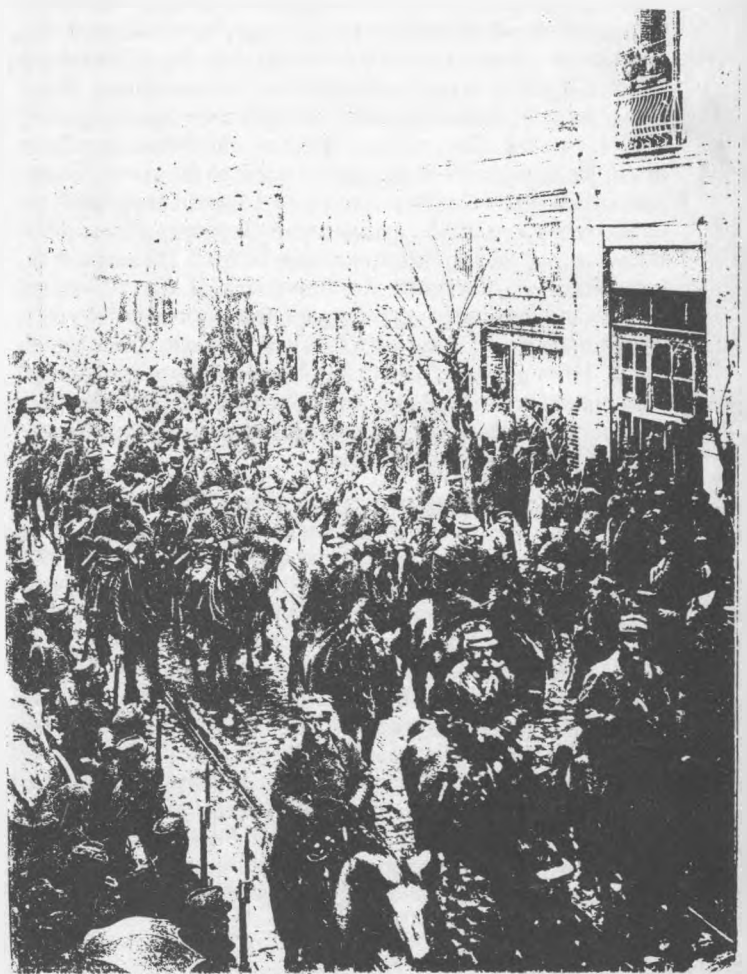
Όλα τά στοιχεία του σύγχρονου επιάλτη ήταν παρόντα ήδη τό 1914. 'Ο ρατσισμός για παράδειγμα, στή σύγχρονη του έκδοξη του αποκλεισμού και της φυλετικής «έξειδίκευσης», ήταν ήδη σέ πλήρη λειτουργία. 'Όταν μετά τό 1880, ή οικονομία έκανε τά μεγάλα της βήματα προς οικονομικότητα, και όταν ή κάθε γωνιά του πλανήτη βρέθηκε ένταγμένη σ' ένα παγκόσμιο πλέγμα συναλλαγών και άλληλεξάρτησης, ή μετακίνηση ανθρώπων έγινε κεντρικό συστατικό της. 'Η μετανάστευση καθόριζε τήν δημιουργία νέων οικονομικών μητροπόλεων και παραγωγικών κέντρων. Πηγές πρώτων υλών και αγορές άπλωνόντουσαν ως τήν τελευταία, τήν πιο περιφρονημένη και ξεχασμένη ως τότε περιοχή του πλανήτη. 'Η μετακίνηση εκατομμυρίων ανθρώπων — σέ αποστάσεις και σέ κλίμακα ηπίερων πού ποτέ ως τότε δέν είχε γνωρίσει ό κόσμος — έθετε επιτακτικά τό πρόβλημα του προσδιορισμού τών σχέσεων ανάμεσα στις φυλές τών ανθρώπων, του δικαιώματος συμμετοχής τους δηλαδή σ' αυτήν τήν κινητικότητα και σέ έκπέκταση, στις πλουτοφόρες δραστηριότητες του σύγχρονου κόσμου. Οί λευκοί διαχειρίστηκαν τήν κίνηση αυτή και νομοθέτησαν φυσικά σύμφωνα μέ τό δικό τους συμφέρον.

Δέν ήταν πάντα εύκολο νά αποδείξει κανείς λογικά τό γιατί οί λευκοί είχαν μόνοι αυτοί δικαίωμα έγκατάστασης στον Καναδά, τήν Αυστραλία ή τήν άμερικάνικη δύση, ενώ οί 'Ινδοί, οί Κινέζοι ή οί 'Ιάπωνες (ας αφήσουμε κατά μέρος τούς μαύρους ή τούς αυτόχθονες 'Αμερικανούς πού από καιρό είχαν χάσει τήν υπόθεσή τους), δέν τό είχαν. Μέ αιχμή του δόρατος τήν 'Ιαπωνία, οί μή λευκοί αποδείκνυαν ήδη τίς ικανότητές τους. 'Η μόνη δυνατή άπάντηση στο δύσκολο αυτό έρώτημα ήταν ή ιδεολογικοποίηση, ή θεωρητικοποίηση της φυλετικής διαφορās. Του Δαρβινισμού δοηθούντος, οί φυλές του κόσμου κατατάχθηκαν σέ ικανές και άνικανες, σέ έλπιδοφόρες και όπισθοδρομικές, σέ αξιες και άνάξιες. Πάνω στις θεωρίες αυτές στήθηκαν νόμοι και κανονισμοί πού απέτρεψαν τόν έποικισμό τών ΗΠΑ της Αυστραλίας, του Καναδά, της Νότιας 'Αφρικής, από Κινέζους, 'Ινδούς ή 'Ιάπωνες. Πάνω στις ίδιες θεωρίες και στους νομικούς τύπους στηρίχθηκε ή θεωρία του «αποκλεισμού» ανθρώπινων ομάδων από πτυχές του κοινωνικού γίγνεσθαι. 'Ο εθνικισμός έξάλλου, ιδιαίτερα στις πολύπλοκες πολιτιστικά περιοχές της ανατολικής και κεντρικής Ευρώπης, πρόβαλε τήν όμογενοποίηση τών εθνικών φυλετικών χαρακτηριστικών σέ άπάντηση τών πολιτιστικών ιδιαιτεροτήτων πού αντιστρατεύονταν και άπειλούσαν τήν θεωρία του. 'Όταν νομιμοποιήθηκε σέ παγκόσμια κλίμακα ή ιδέα του φυλετικού έξοβελισμού, οί διαδρομή προς τήν «νόμιμη» — τήν κοπτική γραφειοκρατικά διαχειριζόμενη, έννοοῦμε — γενοκτονία, τήν έκτόπιση και τά κρεμαντόρια άνοιξαν διάπλατα.

Τό 1914, ένα δεύτερο παράδειγμα, υπήρχε ήδη επίσης ή ιδέα του όλοκληρωτικού πολέμου, ή ιδέα της καταστροφής, όχι μόνο του αντιπάλου στρατού, αλλά της έχθρικής κοινωνίας όλοκληρης, τόσο στο επίπεδο τών παραγωγικών της δομών όσο και στο επίπεδο του συνθετικού της Ιστοῦ, της συνοχής της. 'Η τεχνική, πού συχνά δυσκολεύεται νά ακολουθήσει τίς προθέσεις της ανθρώπινης φαντασίας, απέτρεψε για ένα διάστημα τήν ύλοποίηση τών επιθυμιών αυτών και άφησε για τόν Β' παγκόσμιο πόλεμο τό κυριότερό τους μέρος. 'Ο καταστροφικός πόλεμος τών κόσμων πού υπήρχε, στο μυθιστόρημα του Ουέλλς από τό 1903, ήταν άδύνατος τό 1914 όπου τά άεροπλάνα δύ-

σκολα ακόμα μετέφεραν τό βάρος τών πιλότων τους. Οί καλές διαθέσεις πάντως υπήρχαν και τά έπιτελεία εύκολα τοποθετούσαν ιδέες πού θά κλώνιζαν τά κοινωνικά μετώπισθεν του αντιπάλου.

Οί αιτίες γι' αυτό τό καταστροφικό μένος βρίσκονται στην οικονομική αντίληψη του πολέμου, στή μηχανιστική — τεχνική — αντίληψη για τή λειτουργία τών κρατών και τών κοινωνιών. Τά έπιτελεία, στο σημείο αυτό, είχαν προσπεράσει τήν εποχή τους και τούς πολιτικούς της, γνώριζαν ότι τό 1870 ήταν πολύ μακριά και ότι ή συντριβή του αντιπάλου συνδεόταν πλέον πολύ περισσότερο μέ φαινόμενα όπως ή παλλαϊκή αντίσταση του Παρισιου στο διάστημα 1870-71, παρά μέ τήν αιχμαλωσία του όποιου Ναπολέοντα Γ' στο όπιο Σεντάν. 'Η έχθρική κοινωνία γινόταν πλέον αντίληψη ως ένιαία μηχανή, τμήμα μόνο της όποιας ήταν οί στρατιές πού πολεμούσαν στα πεδία τών μαχών. Τά γρανάζια της έπρεπε νά έξαρθρωθούν σέ όλο τους τό βάθος, όχι μόνο στο έξωτερο περίβλημα. 'Η άπουσία στρατηγικών βομβαρδιστικών και πυρηνικών όπλων τό διάστημα 1914-1918 περιόρισε τίς προθέσεις αυτές σέ μία έμμεση εφαρμογή. Στην ιδέα του αποκλεισμού και της οικονομικής άσφυξίας του αντιπάλου, μέ παρενέργειες τόσο στή θάλασσα — μέ τήν κατάργηση κάθε διάκρισης ανάμεσα στο έμπορικό και τό πολεμικό πλοίο, στο έχθρικό και τό ουδέτερο πλοίο — όσο και στή διπλωματική στεριά, όπου ή έννοια του ουδέτερου, άμέτοχου κράτους ελάχιστα μπορούσε πλέον νά επιβιώσει. Στην ιδέα της κατατριβής του αντιπάλου επίσης, πού προκάλεσε τίς τρομερές μάχες «φθορās» τύπου Βερντέν. Φαινομενικά, στις μάχες αυτές αντιπαρατίθονταν στρατιές και στρατιώτες. Στην πραγματικότητα ό στόχος βρισκόταν πίσω από τίς ματωμέ-

νες γραμμές του μετώπου, βαθιά μέσα στην αντίπαλη ένδοχώρα, και τὸ ζητούμενο τῶν συγκρούσεων αὐτῶν ἦταν ἡ ἀντοχή τῆς κοινωνίας ὀλόκληρης. Λίγα χρόνια μετὰ ἡ τεχνική προσέφερε τὰ πυρηνικά ὄπλα καὶ ἔτσι οἱ προθέσεις τοῦ 1914 βρῆκαν ἐπιτέλους τὸν τεχνικό τους παρονομαστή!

Ἡ «τεχνική» ἀντίληψη τοῦ πολέμου εἶχε καὶ μιὰ ἄλλη παρενέργεια, ὄχι λιγότερο σημαντική. Κατέλυσε τὴν ὅποια ἠθική τοῦ πολέμου, τὴν ὅποια βάση γιὰ τὴ στήριξη κανόνων ἀνθρωπισμοῦ στό πλαίσιο του. Ὅχι ὅτι οἱ κανόνες καλῆς συμπεριφορᾶς ἦταν τὸ ἰσχυρὸ σημεῖο τῶν ἐμπόλεμων καταστάσεων. Ἡ ἔξω ἀπὸ κάθε μέτρο, ὅμως, πολεμικὴ συμπεριφορὰ πού χαρακτηρίσει τὶς ἀναμετρήσεις τοῦ σύγχρονου κόσμου ὀφείλεται σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ μηχανιστικὴ ἀντίληψη πού ἐπιτρέπει τὴ διαπλοκὴ τῶν πάντων μέσα στὴ λογικὴ τοῦ γραναζιοῦ. Πού νομιμοποιεῖ τόσο τὴ χρῆση χημικῶν ἀερίων ὅσο καὶ τὴν ἐκτέλεση ἀμάχων «ὀμήρων» ἢ τοὺς πυρηνικοὺς βομβαρδισμούς. Τὸ «δίκαιο τοῦ πολέμου» ἀπασχόλησε πολὺ κυβερνήσεις, στρατιωτικούς καὶ νομομαθεῖς στὶς παραμονές τοῦ Α' Παγκόσμιου Πολέμου. Ὅλες οἱ προπολεμικὲς του βελτιώσεις συνίσταντο στὴ διερεύνηση τῆς ἔννοιας «στόχος», τὴν ἐξάπλωσή της πολὺ πέρα ἀπὸ τὰ πεδία τῶν μαχῶν. Ἡ ἱστορία τοῦ αἰῶνα μας πολλὰ ἔχει νὰ μαρτυρήσει γιὰ τὶς περαιτέρω συνέπειες αὐτῆς τῆς τάσης. Στὸν σύγχρονο πόλεμο —καὶ ὄχι μόνο σ' αὐτόν— ἡ συνείδηση τῆς πράξης —τῆς πῶ ἀποτρόπαιας πράξης— δέν ἔχει ἀπωλεσθεῖ. Ἐχει ἀπλῶς συρρικνωθεῖ σ' ἓνα τεχνικὸ πρόβλημα διεπόμενο ἀπὸ τοὺς κανόνες τῆς «ἀπόδοσης», τῆς «ἀποτελεσματικότητας», τῆς «παραγωγικότητας». Καὶ σ' αὐτοὺς βρίσκει συχνὰ τὸ νομιμοποιητικὸ του περίβλημα.

Ἡ δύναμη αὐτῶν τῶν σύγχρονων τάσεων πού ἐμφανίστηκαν μαζί με τὸν σύγχρονο κόσμο καὶ ἐκδηλώθηκαν —γιὰ πρώτη φορά στὴν οἰκουμενικὴ τους διάσταση— με τρόπο θεαματικὸ στὴν διάρκεια τοῦ Α' Παγκόσμιου Πολέμου, ἀποδείχτηκε τόσο ἰσχυρὴ ὥστε ἀκόμα καὶ οἱ πῶ ἰσχυρές παρεμβάσεις τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας δέν μπόρεσαν νὰ τὴν ὑπερβούν, νὰ τὴν περιορίσουν. Πρὶν περάσουν λίγοι μῆνες πολέμου, τὸ 1914, οἱ ἐνθουσιασμοὶ τοῦ καλοκαιριοῦ πνίγηκαν μέσα στὴ λάσπη τῶν χαρακωμάτων καὶ ἡ ἰδέα τῆς συμμετοχῆς στὴν ἐθνικὴ περιπέτεια πῆρε τὴ μορφή τοῦ ἐφιάλτη. Τὰ Χριστούγεννα τοῦ 1914 παρατηρήθηκε στὸ Δυτικὸ Μέτωπο ἓνα ἀπὸ ἐκείνα τὰ διαλείμματα τῆς λογικῆς πού κοσμοῦν τὴν ἱστορία τῆς βίας τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Μὲ πρωταγωνιστὲς τὶς ἀγγλικὲς στρατιωτικὲς μονάδες — μονάδες ἐθελοντῶν θυμίζουμε, σὲ ἀναζήτηση τῆς ἐμπειρίας, τῆς περιπέτειας, τοῦ ἀνδρισμοῦ, τῆς προσωπικῆς ἀξίας καὶ τῆς ἐθνικῆς δόξας— ξεκίνησε σὲ ὅλη περίπου τὴν ἔκταση τοῦ Δυτικοῦ Μετώπου μιὰ μονοήμερη ἄτυπη ἀνακωχὴ. Ἀνακωχὴ πού συχνὰ ἔγινε συναδέλφωση μετὰ τῶν ἀντιπάλων, προκαλώντας νέες ἐκπλήξεις καὶ ἀνησυχίες στὰ ἐπιτελεῖα πού δυσκολεύονταν νὰ καταλάβουν τὶς καινοτομίες αὐτοῦ ἐδῶ τοῦ πολέμου. Συναδέλφωση, ἀνταλλαγὴ τραγουδιῶν, ἐθίμων καὶ δώρων σὲ μιὰ ἔκταση ἑκατοντάδων χιλιομέτρων, χωρὶς νὰ ἔχει προηγηθεῖ καμιά σχετικὴ ὀργάνωση καὶ προετοιμασία. Ἐνδειξη τῶν ἀντιφάσεων ὄχι μόνο τοῦ 1914 ἀλλὰ καὶ ὀλόκληρου τοῦ σύγχρονου κόσμου. Τὴν ἐπομένη ὄλα ξαναγύρισαν στὴ «φυσικὴ τους τάξη», «τάξη» πού θὰ κρατοῦσε τέσσερα χρόνια ἀκόμα. Τὰ Χριστούγεννα τοῦ 1914 καταγράφηκαν λοιπὸν ὡς μιὰ παράξενη ἐξαίρεση, δυσνόητη μέσα στὴ λογικὴ τοῦ αἰῶνα.

Όταν τέλειωσε ο πόλεμος και οι τραυματικές του εμπειρίες παρουσιάστηκαν σε όλη τους την πικρή έκταση, θά περιέμενε κανείς μια μεγάλη στροφή στην πορεία των πραγμάτων και στις φιλοδοξίες του σύγχρονου κόσμου. Τόν θρίαμβο του πνεύματος των Χριστουγέννων του 1914. Δέν έγινε τίποτα... Τό αντίθετο μάλιστα. Στη χειρότερη περίπτωση είδαμε την ανάδειξη καθεστώτων στηριγμένων στην κληρονομιά του πολέμου, στά στοιχεία πού του έδωσαν τή σύγχρονή του ταυτότητα. Ή συντροφικότητα του πολεμιστή, ή εξαγνιστική σκληρότητα, ή μυστικισμός τής συλλογικότητας των αποφασισμένων, ή δοκιμαστική γιά τήν ανδρεία εμπειρία, ή περιπέτεια και ή στό όνομα τής συμμετοχής θυσία, ή αίσθηση τής διαφοράς από τούς δίπλα και τής ανωτερότητας σε σχέση μέ τόν όμοιο στήριξαν τόν φασισμό και τόν ναζισμό, όχι μόνο στην Ίταλία και στή Γερμανία. Στην καλύτερη περίπτωση, στίς νικήτριες δημοκρατίες, είδαμε ν' άνοθουν αντίστοιχες πρακτικές, έστω και χωρίς τήν πολιτική τους ολοκλήρωση. Ένα άπίστευτο κύμα έξοικειώσης μέ τόν πόλεμο και μέ τό άμεσο παράγωγο του, τόν θάνατο, άπλώθηκε σε όλη τήν Εύρώπη. Μέσα σε δύο χρόνια μόλις και τό πιο μικρό χωριό, ό πιο άσημαντος οικισμός τής Γαλλίας, τής Άγγλίας, τής Ίταλίας, του Βελγίου κλπ. απέκτησαν τό πατριωτικό τους μνημείο, μνημείο «των υπέρ πατρίδος πεσόντων» πού — υποκαθιστώντας συχνά τήν εκκλησία — δέδωσε έναν καινοφανή παγανισμό, στηριγμένο στή λατρεία των «ήρωικών νεκρών». Τό «Viva la muorto» είχε κάνει αξιόλογο διαδρομή πριν υιοθετηθεί από τή Φάλαγγα των Φρανκιστών στον Ισπανικό Έμφύλιο.

Ό νέος παγανισμός δέν ήταν μόνο μαζικός και άκαταμάχητος, δέν έσυρε πίσω από τό άρμα του άκόμα και τούς πιο αξιόλογους έχθρους του, σοσιαλιστές, κομμουνιστές, ειρηνιστές πού, μέ διάφορα προσήματα και μέ πολύ λίγες εξαιρέσεις, σύρθηκαν μπροστά στά «ήρωα» και στον πατριωτικό παγανισμό. Ήταν και έντονα φαντασιακός, χρησιμοποιούσε τή σκηνοθεσία και τήν εικόνα γιά νά προσαρμόσει και νά αντιστρέψει τήν πραγματικότητα. Ό τουρισμός, πού μέχρι τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν συνυφασμένος μέ τήν άριστοκρατική περιήγηση, γνώρισε τήν έπομένη άκριβώς του πολέμου τήν πρώτη μαζική έκδοχή του. Έπρόκειτο γιά τήν οργανωμένη επίσκεψη στά πολεμικά νεκροταφεία και στά πεδία των μαχών ή στά έρείπια των πόλεων πού ό πόλεμος βρήκε στό διάβα του. Αυτές οι «έπισκέψεις», οι περιηγήσεις μέ στόχο τήν εμπειρία του πολεμικού εφιάλτη άφορούσαν εκατομμύρια πολίτες, στην Γαλλία και στην Άγγλία ιδιαίτερα. Πλήθος τουριστικών γραφείων ιδρύθηκαν γιά νά καλύψουν τή ζήτηση και τίς ανάγκες. Από τό 1919 ως και τό 1923 περίπου, ή μάζα τριών τουριστικών όδηγών — τής Michelin επικεφαλής — πού εκδόθηκαν στή Δυτική Εύρώπη άφορούσε άκριβώς αυτά τά πεδία των μαχών και του θανάτου. Ό θάνατος έξάλλου ταξίδευε κι αυτός. Πλήθος πτώματα στρατιωτών μεταφέρονταν από τάφο σε τάφο γιά νά συγκεντρωθούν στά μεγαλοπρεπή «έπισκέψιμα» στρατιωτικά νεκροταφεία, γιά τή διακόσμηση και τήν οργάνωση των όποιων ξόδεψαν τεράστια ποσά οι κυβερνήσεις νικητών και νικημένων.

Ή εμπειρία του γεγονότος, ή συμμετοχή ήταν τό ζητούμενο, ή εξήμερωση του πολέμου και του θανάτου τό μέσον. Ή εικόνα προσέφερε σε καλή τιμή περίπου τό ίδιο άποτέλεσμα. Στη διάρκεια του πολέμου άνθισαν και άναπτύχθηκαν τά είκονογραφημένα περιοδικά, εκείνα στά όποια ή εικόνα υποκαθιστά τό κείμενο. Και δέν ήταν ή λογοκρισία εκείνη πού έπέβαλε τήν υποκατάσταση τής έπιστολής του στρατιώτη από τό μέτωπο προς τούς δικούς του από εικόνα. Από τήν αρχή κιόλας του πολέμου ή πολεμική ταχυδρομική κάρτα — κάρτα ποστάλ — κυριάρχησε στή στρατιωτική άλληλογραφία. Φω-

τογραφίες από τόν πόλεμο, τήν εμπειρία, τήν καταστροφή, τόν θάνατο και τή δόξα μιλούσαν, αντί του προσωπικού κειμένου, στους οικείους του πολεμιστή. Δεκάδες εκατομμύρια τέτοιες κάρτες γεμίζουν άκόμα και σήμερα τά παλαιοπωλεία τής Γαλλίας, τής Άγγλίας, τής Γερμανίας και τής Ίταλίας. Άργότερα ή τεχνολογία προχώρησε ώςπου ή τηλεόραση νά έξυπηρετήσει μέ τόν καλύτερο τρόπο τίς ανάγκες. Ή εικόνα, όμως, ή μεταφορά τής εμπειρίας, ή κατοχή τής εικονικής άπόδειξης και ή ψευδαίσθηση τής συμμετοχής είχε ήδη βρει από καιρό τό ρόλο της στον σύγχρονο κόσμο και στίς κοινωνικές του λειτουργίες.

Χρονιά των πολλαπλών έπετειών λοιπόν τό 1994. Μας πλησιάζει στό 1944 και στό 1914, στην ιστορία του 20ου αιώνα μέσα στον όποιο άκόμα ζούμε και στην ιστορία του σύγχρονου κόσμου από τήν όποια δέν ξεφύγαμε άκόμα. Έχουν πολλά νά μάς πούν τά γεγονότα, πολύ λίγα μπορούν νά μάς πούν οι έπέτειοι. Ή έπιλεκτική και εύκαιριακή έπιστράτευση τής μνήμης, τής ιστορίας, κρύβει πλήθος ύστεροδοουλιών και ύπενθυμίζει τό πόσα κρίσιμα έρωτήματα δέν έχει αντιμετώπισει άκόμα ή ανθρωπότητα. Και όταν ή «κακή» ιστορία — εκείνη των πολέμων και των συμφορών — έπετειακά έξορκίζεται μέ άνάθεμα σε κάποιους Κάιζερ, Μουσολίνι ή Χίτλερ, τότε είμαστε βέβαιοι πώς ούτε και σ' αυτή τήν έπέτειο θά τά αντιμετώπισει. Ίσως έπειδή λειτουργεί χάρη σ' αυτά, έπειδή ό κόσμος μας είναι κόσμος τής μεταγραφής τής πραγματικότητας και τής εικονικής και μηχανιστικής αντίληψης τής κοινωνίας. Έπειδή ό Πρώτος και ό Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος δέν έχουν τελειώσει ουσιαστικά άκόμα.

ΞΕΝΗ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ
1979-1994 Δεκαπέντε Χρόνια Νεφέλη

ΤΟΝΙ ΜΟΡΙΣΟΝ
Τ Ζ Α Ζ

ΤΟΝΙ ΜΟΡΙΣΟΝ
TZAZ

Συνεχίζοντας το έργο του Τόνι Μορίσον, αυτή η συλλογή περιλαμβάνει τρεις κείμενα: «Μεταβατική κατάσταση», «Μεταβατική κατάσταση», «Μεταβατική κατάσταση». Τα κείμενα αυτά είναι από τα καλύτερα έργα της Μορίσον και αποτελούν μια εξαιρετική εισαγωγή στην τέχνη της.

ΝΕΦΕΛΗ
ΝΟΜΠΕΛ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ '91

Μόλις κυκλοφόρησε
ΝΟΜΠΕΛ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ
...προωθούν το καλό βιβλίο
ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 6 - ΑΘΗΝΑ 106 80 - ΤΗΛ. 3607744

ΤΑ ΝΕΑ ΟΠΛΑ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΕΛΕΓΧΟΥ

Πολίτες υπό επίτηρηση

του Ίγνασιο Ραμονέ

«Από όλες τις ψευδαισθήσεις, η πιο επικίνδυνη είναι να πιστεύεις ότι δεν υπάρχει παρά μία μόνο πραγματικότητα»

Paul Watzlawick

Ο Μίτς Μάκ Ντήρι, κεντρικό πρόσωπο της Έταιρείας,¹ ενσαρκώνει με υποδειγματικό τρόπο τον μοντέρνο άνθρωπο, στην πιο σύγχρονη έκδοσή του, πιασμένο στα γρανάζια των αντιφάσεων ανάμεσα στις φιλοδοξίες και τους εφιάλτες του. Αφού φοίτησε στις πιο απαιτητικές σχολές όπου ρυθμίστηκε για να είναι ο καλύτερος, ο Μάκ Ντήρι στρατολογήθηκε, με αντάλλαγμα πλουσιότερες παροχές, από μία ιδιαίτερα αξιολογημένη εταιρεία. Εκτοτε, η εταιρεία δεν σταματά να τον κατασκοπεύει, να τον επιτηρεί, να τον ελέγχει: παρακολουθήσεις, κρυμμένα μικρόφωνα, παγιδευμένα τηλέφωνα, βιντεοκάμερες κρυμμένες έως και μέσα στην κρεβατοκάμαρα... Ανάμεσα στους δύο χρόνους αυτής της διαδρομής — πρώτα η χειραγώγηση, στη συνέχεια η άστυνόμηση — τί γίνεται ή ελευθερία του ατόμου; Ποιός νέος τύπος κοινωνίας διαφαίνεται έτσι; Ποιές καινούργιες απειλές πλαιώνονται πάνω από τη δημοκρατία;

Η κρίση των μεγάλων μηχανισμών διαμόρφωσης — οικογένεια, σχολείο, Εκκλησία, στρατός — και η άποτυχία των ολοκληρωτικών κρατών που άσχοϋσαν σε μεγάλη κλίμακα τη χειραγώγηση των μαζών μάς άφησαν να πιστέψουμε ότι ο πολίτης ξανάβρισκε μία αυτόνομη χωρίς περιορισμούς. Ήταν μία ψευδαισθησι. Αντίθετα, τά πάντα δείχνουν ότι, κάτω από έναν φαινομενικό κατευνασμό, ενισχύεται ο κοινωνικός έλεγχος, αυτό «τό σύνολο των υλικών και συμβολικών πόρων που διαθέτει μία κοινωνία για να εξασφαλίσει ότι η συμπεριφορά των μελών της θα είναι σύμφωνη με ένα σύνολο προδιαγεγραμμένων και επικυρωμένων κανόνων και αρχών».² Πράγματι, νέες μέθοδοι ρύθμισης, πιο εκλεπτυσμένες, πιο παραπλανητικές και πιο αποτελεσματικές, εφαρμόζονται, ενώ κάνουν την εμφάνισή τους νέες εξελιγμένες τεχνικές, βασισμένες στην ηλεκτρονική και στην πληροφορική, για την παρακολούθηση ήμα προς ήμα της πορείας των πολιτών, την ανάδειξη των παρεκκλίσεων και την τιμωρία των αποκλίσεων. Κανείς δεν ξεφεύγει.

Την περίοδο 1930-1940, τά φασιστικά και σταλινικά κράτη κατηγορήθηκαν ότι κατηχούσαν τά παιδιά, τά χειραγωγούσαν και τά έστρεφαν ενάντια στους ίδιους τους γονείς τους. Η τελειοποίηση της προπαγάνδας και η επιδίωξη της αποτελεσματικότητας³ όδηγοϋσαν τους ανθρώπους να αναρωτιούνται με τρόμο: «Είναι δυνατόν, κάτω από την ανέπαισθητη επίδραση της πειθοϋς, να γίνουμε τό αντίθετο από αυτό που είμαστε;», «Μοιραία, μέσα στον καθένα μας κοιμάται ένας δρ Χάντ, που μία επιδέξια προπαγάνδα θα ελχε τη δύναμη να τον ξυπνή-

σει». Ερωτήσεις ψυχολογικά συνταρακτικές και πολιτικά άνησυχητικές, στις οποίες προσπάθησαν να άπαντήσουν πολλοί διανοούμενοι, όπως ο Φρίτς Λάνγκ, ο Τζώρτζ Όργουελ, ο Τόμας Μάν, ο Τεοντόρ Αντόρνο, ο Βάλτερ Μπένζαμιν κλπ. Αυτοί έβλεπαν στην ανάπτυξη των μεγάλων μέσων μαζικής επικοινωνίας — κινηματογράφος, ραδιόφωνο, μικρόφωνο, μεγάφωνο — επίφοδες τεχνικές χαλιναγώγησης και επιβολής μίας «διευθυνόμενης σχέψης».

Στόν *Θαυμαστό καινούργιο κόσμο* (1932) ο Άλντους Χάξλεϋ έκτιμούσε ότι τά θρέψη μπορούν να ρυθμιστούν (άποτελεσματικότερα από ό,τι με τη μέθοδο του Παβλώφ, δηλαδή ανταμοιβή και τιμωρία), ήδη από την κούνια τους και κατά τη διάρκεια του ύπνου τους, με τη βοήθεια ενός προφορικού λόγου που θά τους επαναλαμβάνει συνεχώς ποιά είναι η σειρά και η θέση τους στό έσωτερικό της κοινότητας. Παρά τό ταυτόσημο γενετικό τους κεφάλαιο, τά παιδιά αυτά, αφού θά είχαν έσωτερικεύσει την κοινωνική τους κατάσταση, θά συμπεριφέρονταν με διαφοροποιημένο τρόπο και θά αποδέχονταν πειθήνια τους ρόλους που τους αντιστοιχούσαν στό πλαίσιο της κοινωνίας. Τό επίκτητο έπικρατεί του έγγενους, έκτιμούσε ο Βρετανός συγγραφέας, που προειδοποιούσε ενάντια στις άπόπειρες χειραγώγησης των ανθρώπων.

Ο προγραμματισμένος άνθρωπος

Η προειδοποίηση του Χάξλεϋ δεν εισακούστηκε. Έτσι σήμερα οι έπεμβάσεις με στόχο τη χειραγώγηση του μικρού ανθρώπου ξεκινούν πριν ακόμα γεννηθεί. Πράγματι, οι πρόοδοι της γενετικής μάς επιτρέπουν να πληροφορηθούμε, ήδη από τη σύλληψη, για τη γενική κατάσταση του έμβρύου, τό φύλο του, τις πιθανές παραμορφώσεις ή άσθενείες του. Η ύπαρξη αυτών των τελευταίων μπορεί να όδηγήσει σε διακοπή της κύησης. Ήδη ο χειρισμός όρισμένων γονιδίων επιτρέπει να άποφεύγονται

βαριές ασθένειες που προκαλούν αναπηρίες. Μέχρι που μπορεί να φτάσει κανείς σ' αυτόν τό δρόμο; Τά κριτήρια τής αγοράς, τής ιδεολογίας του κέρδους είναι τά προσηκόντα γι' αυτό τό πεδίο; 'Ο καθένας καταλαβαίνει πώς έτσι θά άνοιγε ό δρόμος στην ευγονία, στην επιλογή του μωρού, μέσα από καταλόγους, μέ κριτήρια τής μόδες και τά επιχειρήματα του μάρκετινγκ. Δέν είδαμε, προσφάτως, στίς ΗΠΑ, νά έμφυτεύεται σέ μαύρη γυναίκα γονιμοποιημένο ώάριο ώστε νά μπορέσει νά φέρει στον κόσμο ένα λευκό παιδί;

Οί πίο έξαλλες φαντασιώσεις σχετικά μέ τή γενετική γίνονται στό έξής τεχνικά πραγματοποιήσιμες.

Άλλά ό προγραμματισμός του ανθρώπου συνεχίζεται επίσης μετά τή γέννησή του. Δίπλα στην οικογένεια, πού ή επιρροή της έχει όπωσδήποτε έξασθενήσει, άλλες δομές εξομάλυνσης αναλαμβάνουν πολύ νωρίς τή χειραγώγησή του. Πρώτα πρώτα ή τηλεόραση, πού έχει γίνει ή βασική «μπέμπυ-σίτερ» και ή πρωταρχική διασκέδαση των παιδιών. Τί συγκρατούν τά παιδιά από τον καθοδικό κύκλωπα; Πρίν φτάσει στην ηλικία των δώδεκα χρόνων, ένα παιδί στή Γαλλία θά έχει δει περίπου 100.000 διαφημιστικά σπότ, πού λαθραία θά συμβάλουν στό νά τό κάνουν νά έσωτερικεύσει τά κυρίαρχα πρότυπα. Καθώς επίσης και τά συναινετικά κριτήρια του ώραιου, του καλού, του δίκαιου και του άληθινού, δηλαδή τής τέσσερις άξίες πάνω στίς όποιες από πάντα οικοδομείται μία ήθική και αισθητική θεώρηση του κόσμου.

Πολύ γρήγορα ή τηλεόραση θά επιβάλλει τά συγκνησιακά επιχειρήματα ως άνώτερα από τά όρθολογικά:

«Η τάφος ανάμεσα στον όρθολογισμό και στή διαφήμιση έχει τώρα βαθίνει τόσο πολύ», γράφει ό Άμερικανός δοκιμογράφος Νήλ Πόστμαν, «πού είναι δύσκολο νά θυμηθούμε τον καιρό του θριαμβεύοντος Όρθου Λόγου. Σήμερα, στή διαφημιστική τηλεόραση, δέν τίθεται καν τό έρώτημα αν ό διαφημιστής λέει ή όχι τήν άλήθεια. Μία διαφήμιση γιά τά Μάκ Ντόναλντς, παραδείγματος χάριν, δέν είναι μία λογικά παρουσιασμένη σειρά έπαληθεύσιμων ισχυρισμών. Είναι μία σκηνοθεσία — μία μυθολογία, αν θέλετε — πανέμορφων ανθρώπων, πού πουλούν, άγοράζουν και τρώνε χάμπουργκερς ενώ επιδεικνύουν μία έκστατική ευτυχία. Δέν καταδηλώνεται τίποτε, εκτός από αυτά πού οί τηλεθεατές προβάλλουν στή σκηνή ή συνάγουν απ' αυτή. Μπορεί κανείς ν' αγαπά ή νά μήν αγαπά μία διαφήμιση, δέν μπορεί σέ καμιά περίπτωση νά τήν άνασκευάσει».⁴

Τά κινούμενα σχέδια, πού τά παιδιά έξακολουθούν νά καταναλώνουν σέ μεγάλες ποσότητες, επίσης δέν αντικρούονται λογικά. Άν όρισμένα έχουν μία άξιοσημείωτη ποιητική ποιότητα και έμπλουτίζουν τον φαντασιακό κόσμο, πολλά άλλα παρουσιάζουν έναν άπλουστευμένο, μανιχαϊστικό κόσμο, παραγεμισμένο μέ προκαταλήψεις και έξαιρετικά βίαιο (σαράντα μία πράξεις βίας ανά ώρα, κατά μέσον όρο, στα άμερικανικά κινούμενα σχέδια). Τό ζήτημα τής βίας στην τηλεόραση και τής επίδρασής της στα παιδιά ξανατίθεται μέ ένταση από τότε, ειδικά, πού δύο έντεκάχρονα παιδιά σκότωσαν, τον περασμένο χρόνο στό Λίβερπουλ, ένα παιδί δύο χρονών σύμφωνα

μέ ένα φρικιαστικό τυπικό πού τό μιμήθηκαν από μία ταινία τρόμου (*Child's Play 3*^ο) πού έβλεπαν τακτικά στό βίντεο.

Σύμφωνα μέ μία έκθεση τής Άμερικανικής Έταιρείας Ψυχολογίας, ένα παιδί, τελειώνοντας τό δημοτικό σχολείο, έχει δει (παρακολουθώντας τηλεόραση τρεις ώρες τήν ήμέρα κατά μέσον όρο) 8.000 δολοφονίες και περίπου 100.000 πράξεις βίας.⁵ Σύμφωνα μέ τον δόκτορα Σαμουέλ Λεπαστιέ, του Κέντρου Ψυχολογίας του Παιδιού και του Έφηβου του νοσοκομείου Σαιντ Άν στο Παρίσι:

«Η παρακολούθηση βίαιων θεαμάτων μπορεί νά έχει ήρεμιστικό αποτέλεσμα μέχρι ένα όρισμένο όριο. Πέρα απ' αυτό, ή επί πλέον διέγερση πού προκαλούν οί εικόνες δέν ύφίσταται έπεξεργασία στό ψυχολογικό επίπεδο. Και τότε εμφανίζεται μία "άποφόρτιση" αυτής τής διέγερσης μέσα από ποικίλους δρόμους. Τά παιδιά μπορεί νά είναι άνήσυχα ή νά βλέπουν εφιάλτες. Ένα βαθμό πίο πέρα, ή εκκένωση γίνεται μέσω παιχνιδιών, μιμήσεων, περάσματος στην πράξη...».⁶

Τό φθινόπωρο του 1993, πολλοί νεαροί Άμερικανοί συνεθλίθησαν στους δρόμους των ΗΠΑ, ενώ επιχειρούσαν νά μιμηθούν τον ήρωα μιας ταινίας γιά έφηβους, «The Program», πού ξάπλωνε πάνω στην άσφαλο ενός άτοκινητόδρομου και παρόμοια άκίνητος στό μέσο τής κυκλοφορίας. Αυτό άνάγκασε τήν παραγωγό εταιρεία Γουόλτ Ντίσνεϋ νά άφαιρέσει τή σκηνή από όλες τής κόπιες πού κυκλοφορούσαν και ώθησε τό Κογκρέσο νά άπαιτήσει μέτρα κατά τής βίας στην τηλεόραση. Η βρετανική κυβέρνηση πήρε παρόμοια μέτρα στίς 12 Άπριλίου.

Η ίδια συζήτηση έπεκτάθηκε και στην επίδραση των βιντεοπαιχνιδιών, πού έχουν γίνει ή κύρια διασκέδαση των έφηβων.⁷ Αυτά τά ήλεκτρονικά «ψυχαγωγικά» προϊόντα προτείνουν συνήθως μίνι-άφηγησεις περιπέτειας, σεναρία έμπνευσμένα συχνά από πραγματικούς πολέμους — Βιετνάμ, Άφγανιστάν, Νικαράγουα, Κόλπος... Ένας ήρωας ακολουθεί μία διαδρομή μύησης, στή διάρκεια τής όποιας δέν σταματά νά έξολοθρεύει όλο και πίο τρομερούς αντίπαλους. «Σκοτώνω, καταστρέφω, πυροβολώ» είναι σταθερά οί πράξεις πού άπαιτούν αυτά τά παιχνίδια και στίς όποιες προχωρεί ό έφηβος πατώντας απλώς ένα κουμπί. Αυτή ή μικρή χειρονομία πού σκοτώνει καθιστά τετριμμένη και πλασματική τήν ίδια τήν ιδέα του θανάτου, πού ώστέ το άποτελεί τό βάθος τής φιλοσοφίας και τής θρησκείας σέ όλους τούς πολιτισμούς. Σέ ηλικία 18 ετών, ένας νεαρός Άμερικανός έχει έτσι «καθαρίσει», χωρίς τύψεις, γύρω στους 40.000 αντίπαλους... Ό καθηγητής Τζώρτζ Γκρέμπνερ, του Πανεπιστημίου τής Πενσυλβάνια, ένας από τούς πίο σημαντικούς ειδικούς τής βίας στή μικρή όθόνη, κρούει τον κώδωνα του κινδύνου:

«Η έπαναλαμβανόμενη έκθεση στή βία καθιστά τό κοινό άνήσυχο, καχύποπτο, ύπερβολικό ως προς τούς κινδύνους επίθεσης μέσα στό περιβάλλον του. Ότο περισσότερο τά παιδιά παρακολουθούν βίαιες εκπομπές, τόσο περισσότερο ή βία τούς φαίνεται άποδεκτή και τόσο περισσότερη ενχαρίστηση τούς προκαλεί. Δυσκολεύονται νά ξεδιαλύνουν ανάμεσα στό άληθινό και τό ψεύτικο».⁸

1. Τζόν Γκρίσσο, *Η Έταιρεία*, Έκδόσεις Πατάκη, Άθήνα 1993. (Βλ. επίσης τήν ταινία «Η φίρμα» του Σύντνεϋ Πόλλακ).

2. Francois Bourricaud, "Controle social", *Encyclopaedia Universalis*, Παρίσι 1982, τόμ. 17, σ. 505.

3. Βλ. Jacques Ellul, *Propagandes*, Economica, Παρίσι 1990.

4. Neil Postman, *Se distraire à en mourir*, Flammarion, Παρίσι 1986.

5. *El Pais*, 27 Φεβρουαρίου 1992, και *US News and World Report*, 12 Ιουλίου 1993.

6. *Le Figaro*, 25 Ιανουαρίου 1993.

7. Βλ. Ingrid Carlander, "La drogue des video-jeux", *Le Monde diplomatique*, Νοέμβριος 1993.

8. *Teletama*, 22 Σεπτεμβρίου 1993.

Αυτή ή προσαρμογή στή βία, στήν όποία συμμετέχουν και τά τηλεοπτικά δελτία ειδήσεων, φτάνει σέ ύψηλή τελειότητα μέ τήν έντυπωσιακή ανάπτυξη τής «οίονεί πραγματικότητας» (realité virtuelle⁹). Κράνη τρισδιάστατης όρασης μέ υγρούς κρυστάλλους και γάντια όπλισμένα μέ όπτικές ίνες συνδέονται μέ έναν ύπολογιστή και μπορούν νά παράγουν μιά τέλεια έντύπωση έπαφής μέ μιά συγκεκριμένη πραγματικότητα... πού όμως δέν ύπάρχει. Ό παίκτης δέν παρακολουθεί τήν ταινία, είναι μέσα στήν ταινία. Κυκλοφορεί εκεί και βρίσκειται σέ σχέση άνάδρασης μέ τόν «κυβερνοχώρο». Μάχες, έξερευνήσεις, περιπέτειες κάθε είδους και πόλεμοι μέ λείζερ κατασκευασμένα από τούς ειδικούς τής στρατιωτικής προσομοίωσης φαίνεται πλέον νά βρίσκονται —δυναμικά— στή διάθεση όλων. Τά πάρκα μέ παιχνίδια αυτού του τύπου, όπως ή Cinetropolis στό Κονέκτικατ ή τό Virtual World Entertainment στήν Καλιφόρνια, πολλαπλασιάζονται (τό πάρκο τής Ναγκόγια, στήν Ίαπωνία, άνοίγει τόν Νοέμβριο). Τό ίδιο και οι έμπειρίες τής οίονεί σεξουαλικότητας (sexualité virtuelle)...

Οί ψυχολόγοι ήδη προειδοποιούν γιά τούς κινδύνους τής οίονεί πραγματικότητας:

«Τό κέντρο τής προσωπικότητας μετατίθεται μέσα σέ ένα οίονεί σώμα προικισμένο μέ υπεράνθρωπες ικανότητες. Έπιστρέφοντας από αυτό τό ταξίδι, ό παίκτης θά μπορούσε νά ύποφέρει από μιά μορφή περιφρόνησης του έαυτου του, νά έχει τό αίσθημα ότι είναι άσήμαντος, ότι είναι άκόμη περισσότερο μόνος μέσα στόν πραγματικό κόσμο. Όριακά, μιά πολύ συχνή έκθεση στήν οίονεί πραγματικότητα θά επέφερε μιά άληθινή ψυχολογική άποσύνθεση, άντλώντας όλες τές ζωντανές δυνάμεις τής προσωπικότητας προς όφελος ενός ή περισσότερων οίονεί κόσμων».¹⁰

Ή κατοικίδιοποίηση τών πνευμάτων

Τρεις άλλες τεχνικές πειθούς έχουν ως σταθερό στόχο τήν κατοικίδιοποίηση τών πνευμάτων: ή διαφήμιση, οι δημοσκοπήσεις και τό μάρκετινγκ. Είναι τόσο ένταγμένες στό περιβάλλον μας (τό χαρακτηριστικό τής κυρίαρχης ιδεολογίας είναι νά καθίσταται, κυριολεκτικά, άόρατη) πού σπάνιοι είναι εκείνοι οι όποιοι ένοχλούνται από αυτές. Άνάμεσα σέ αυτούς τούς τελευταίους, πώς νά μήν αναφέρουμε τό πρόσφατο τραγούδι διαμαρτυρίας του Άλαίν Σουσόν, τό «Συναίσθηματικό πλήθος»; Ό τραγουδιστής «πού διψάει γιά ιδανικά» εκφράζει έναν σωτήριο θυμό: Πρέπει νά δούμε πώς μās μιλούν! Πώς μās μιλούν!» και άρνείται «νά μās επιβάλλουν έπιθυμίες πού μās καταθλίβουν».

Ή διαφήμιση μās επιβάλλει συστηματικά έπιθυμίες. Μέ τά πιό έκλεπτυσμένα μέσα και μέ τή βοήθεια έρευνητών όλων τών έπιστημών (ψυχολόγοι, ψυχίατροι, κοινωνιολόγοι, σημειολόγοι, γλωσσολόγοι, στατιστικοί κλπ.) επιδιώκει νά αποκαλύψει τές πιό βαθιές μας έπιθυμίες. Οί διαφημιστές προσπαθούν νά ανακαλύψουν, δεβαιώνει ό Άμερικανός δοκιμογράφος Βάνς Πάκαρντ,

«τίς κρυμμένες άδυναμίες μας και τές εδάλωτες πλευρές μας μέ τήν έλπίδα ότι θά μπορούν άποτελεσματικότερα νά επηρεάσουν τές πράξεις μας. Οί ψυχολόγοι μās μεγάλης άμερικανικής διαφημιστικής εταιρείας διεξάγουν έρευνες σέ ανθρώπινα δείγματα προσπαθώντας νά έπε-

ξεργαστούν έναν τρόπο νά έντοπίσουν ή νά αναγνωρίζουν τούς άνήσυχους, έχθρικούς, παθητικούς ανθρώπους, αυτούς πού είναι κοινωνικά συνειδητοποιημένοι κλπ., καθώς και τές μεθόδους πού θά τούς θίξουν στό εδαίσητα σημεία τους. Μιά εταιρεία στό Σικάγο μελέτησε τόν έμμηνο κύκλο τής νοικοκυράς και τές ψυχολογικές συνέπειές του μέ τήν έλπίδα νά προσδιορίσουν αυτό πού θά τήν πείσει πιό άποτελεσματικά νά άγοράσει όρισμένα είδη τροφίμων».¹¹

Άφου συγκεντρωθούν αυτές οι πληροφορίες και άφου γίνει ή έπεξεργασία του διαφημιστικού λόγου, ό πολίτης μετατρέπεται σέ έναν άπλό «στόχο»: 300.000 μηνύματα τόν δομαρδίζουν κάθε χρόνο κατά μέσο όρο. Πώς νά ξεφύγεις; Στή Γαλλία ύπολογίζεται ότι είναι έγκατεστημένα 400.000 διαφημιστικά πανώ, ένω 50.000 λεωφορεία περιφέρονται σέ όλες τές πόλεις έχοντας στίς πλευρές τους διαφημίσεις· 6.000 σπότ μεταδίδονται από τά τηλεοπτικά κανάλια και τές κινηματογραφικές αίθουσες καθώς και δεκάδες χιλιάδες ραδιοφωνικά μηνύματα, χωρίς νά μιλήσουμε γιά τά περίπου 3.200 περιοδικά (και τές δεκάδες έφημερίδες) πού φιλοξενούν διαφημίσεις στίς σελίδες τους. Πώς νά βγεις άλώβητος από αυτό τό γρονθοκόπημα;

Άκόμη περισσότερο καθώς όρισμένες μεθόδοι, όπως αυτές πού άποκαλούνται τών «άσυνείδητων εικόνων» (τυπικά παράνομες), άπειθύνονται άμεσα στό άσυνείδητό μας και παραπλανούν τήν κριτική μας άμυνα. Αυτό μπορεί νά έχει βαριές συνέπειες γιά τήν οικιακή οικονομία μέ τήν ανάπτυξη τών τηλεαγορών πού έγγειρον στιγμιαίες παραομήσεις άπόκτησης. Κυρίως έάν ή τηλεπαραγγελία και ή πιστωτική κάρτα ζευγαρώνουν όπως τό προτείνουν πρόσφατα γκάτζετ...

Ή διαφήμιση και οι τεχνικές πώλησης, άκόμη και οι πιό άμφισθητούμενες, χρησιμεύουν έξάλλου ως πρότυπο γιά τόν πολιτικό λόγο, κυρίως σέ προεκλογική περίοδο. Ή έπιρροή τους στόν πολίτη, ιδιαίτερα αυτή του πολιτικού μάρκετινγκ, είναι σημαντική τήν ώρα πού επιλέγει τούς ήγέτες σέ μιά «δημοκρατία γνώμης».¹²

Οί τεχνικές πώλησης, πού βασίζονται σέ πολύ λεπτόλογες και άναλυτικές μελέτες τών άγορών, θέλουν νά είναι σχεδόν μιά έπιστήμη. Στόχος τους: νά μās χειριστούν, νά μās κάνουν νά καταναλώνουμε όλοένα περισσότερο. Άπό αυτή τήν άποψη, οι στρατηγικές πού έχουν έπεξεργαστεί οι υπεραγορές γιά νά παγιδεύουν τόν καταναλωτή είναι έκπληκτικές. Άκόμη και μιά «ύπεραγορά-έργαστήριο» κατασκευάστηκε στό Σαίν-Κουεντέν-άν-Ύβλίν, κοντά στό Παρίσι, μέ σκοπό νά μελετήσει στό μικροσκοπιο τές συμπεριφορές άγοράς. Σέ αυτό τό πειραματικό μαγαζί, ό άγοραστής-πειραματόζωο κατασκοπεύεται από μιά ομάδα κοινωνιολόγων και ψυχολόγων πού παρακολουθούν όλες τές κινήσεις μέσα άπό διαφανείς καθρέφτες. Ή πορεία του, οι στάσεις του, οι διαταγμοί του αναλύονται σχολαστικά. Άκόμη και ή διαδρομή πού κάνει τό βλέμμα του πάνω στό ράφια καταγράφεται από τόν Eye Movement Recorder (καταγραφέας κινήσεων του ματιού),

«ένα σύστημα πού, μέσω τής μελέτης τής διάθλασης τών υπερύθρων πάνω στό χιτώνα, επιτρέπει νά προσδιοριστεί ποιά άντικείμενα παρατηρήθηκαν πρώτα πάνω στό ράφια και γιά πόσο χρόνο...».¹³

11. Vance Packard, *La Persuasion clandestine*, Calmann-Levy, Παρίσι 1984, σ. 9.

12. Βλ. *Elections et Television*, edit. du Crac, Valence 1994.

13. Jean-Jacques Servant, "Sommes-nous manipules?", *Ca m'interesse*, Σεπτέμβριος 1992.

9. Βλ. Philippe Queau, "Alerte: leurres virtuels", *Le Monde diplomatique*, Φεβρουάριος 1994.

10. *Le Figaro*, 18 Άπριλίου 1994.

Αυτές οι παρατηρήσεις και έξοχιστικότητες έρευνες για τὰ κίνητρα αγοράς επιτρέπουν, χάρις στή συνδρομή αρχιτεκτόνων, διακοσμητών και ειδικών μελετητών φωτισμού, νά διαμορφωθεί ὁ ἔσωτερικός χώρος τῶν ὑπεραγορῶν γιὰ νά διεγείρει τήν κατανάλωση. Εὖρος τῶν διαδρομῶν, μέγεθος τῶν ραφιών, θέση τῶν προϊόντων, φωτισμός, χρώματα, τὰ πάντα ὑπολογίζονται ἔτσι ὥστε ὁ πελάτης νά ἐπιβραδύνει τήν ταχύτητα μετακίνησής του, νά στέκεται μπροστά στό μέγιστο ἀριθμό προϊόντων καί «νά ἀγοράζει, πέρα ἀπό τό ἀναγκαῖο, τό περιττό». Τίποτα δέν ἀφήνεται στήν τύχη. Ἐνα παράδειγμα: οἱ ηλεκτρικές οικιακές συσκευές. Τοποθετοῦνται πάντα στήν εἴσοδο, γιὰ δύο λόγους: τό καρότσι πρέπει νά εἶναι ἄδειο γιὰ νά μπορεῖ νά δεχτεῖ μιὰ εὐμεγέθη συσκευασία, ἐνῶ ἡ τιμή του θά χρησιμεύσει ὡς ἀναφορά, καί συνεπῶς ὅλα τὰ ὑπόλοιπα θά φανοῦν λιγότερο ἀκριδιά... Ἀκόμη καί ἡ μουσική πού μεταδίδεται ἔχει ιδιαίτερα μελετηθεῖ ὥστε τό τεράστιο μέγεθος τοῦ ἐνιαίου ἐμπορικοῦ χώρου νά μήν προκαλεῖ φόβο καί νά γίνεται πιό οἰκείο. Στή Γαλλία, τὰ 60% τῶν ὑπεραγορῶν μεταδίδουν τήν ἴδια μουσική, εἰδικά φτιαγμένη γι' αὐτούς ἀπό μιὰ ἑταιρεία ἢ ὅποια, μέσω δορυφόρου, καλύπτει τό σύνολο τῆς χώρας. Σέ ὀρισμένες χώρες, αὐτή ἡ μουσική περιέχει ἀσυνείδητες φράσεις, πού ἐπαναλαμβάνουν στούς ἐκστασιασμένους πελάτες: «Μήν κλέβετε!», «Χαλαρώστε!», «Ἐὐχαριστηθεῖτε!».

Ἡ τροφή τῶν δημαγωγῶν

Ἐπικουρικές τοῦ διαφημιστικοῦ λόγου, οἱ δημοσκοπήσεις παρέχουν συμπληρωματικές πληροφορίες καί ἐπιχειρήματα γιὰ τίς παντός εἴδους ἀνάγκες τῶν πολιτῶν.

«Αὐτό πού ψάχνουν οἱ εἰδικοί τῶν δημοσκοπήσεων», ἐξηγεῖ ὁ Βάνς Πάκαρντ, «εἶναι προφανῶς τό γιατί τῶν πράξεών μας, ὥστε, ἂν εἶναι δυνατόν, νά στρέψουν μέ μεγαλύτερη σιγουριά τίς ἐπιλογές μας πρὸς ὄφελός τους».¹⁴

Ἄνασκαλεύουν, μέ ψεύτικες μερικές φορές δικαιολογίες, τίς συμπεριφορές, τὰ ἦθη, τίς διαθέσεις καί σκιαγραφοῦν σιγά σιγά τό προφίλ τοῦ μέσου καταναλωτή-ψηφοφόρου. Καθορίζουν ἔτσι τήν «κοινή γνώμη», ἀντανάκλαση σχεδόν χωρίς παραμόρφωση τῆς μαζικῆς πληροφόρησης καί τῆς διαφήμισης.¹⁵ Τό σύνολο ἀποτελεῖ μιὰ θηλιά μέσα στήν ὁποία ἐγγράφεται ἡ κοινωνική νόρμα, ἡ συναίνεση καί ἡ συμμόρφωση πρὸς τὰ κοινῶς παραδεκτά. Ἐξω ἀπ' αὐτήν, τό περιθώριο, ἡ ἀπόκλιση, τό ἀλλόκοτο.

Οἱ δημοσκοπήσεις ἐγκαθιστοῦν μιὰ νέα μορφή ρύθμισης πού μᾶς ἐπιτρέπει ἀνεπαισθήτως. Ὑπενθυμίζοντάς μας συνεχῶς τίς ἐπιθυμίες τῶν πολλῶν, μᾶς παροτρύνουν νά βαδίσουμε πρὸς τήν ἴδια κατεύθυνση. Γιατί οἱ ἀναποφάσιστοι τείνουν νά συνταχθοῦν μέ τή γνώμη τῆς πλειοψηφίας. Ὁ Πῶλ Βάτζλαβιχ, εἰδικός τῆς ἐπικοινωνίας τῆς σχολῆς τοῦ Πάλο-Ἄλτο, ἔδειξε μέ ἕξοχο τρόπο πῶς ἓνα ἀπομονωμένο ἄτομο φτάνει νά ἀμφιβάλλει γιὰ τίς ἴδιες του τίς αἰσθήσεις καί, γιὰ νά μήν ξεχωρίσει, καταλήγει νά ἀποδέχεται τήν γνώμη τῶν πολλῶν.

«Καί ἐκεῖνο πού βέβαια τρέφει τοὺς δημαγωγούς εἶναι ἡ θέληση νά ἀπαρνεῖσαι τήν ἀνεξαρτησία σου, νά ἀνταλλάξεις τή μαρτυρία τῶν αἰσθήσεών σου ἐναντι τοῦ συναισθήματος νά ὀρίσκῃς σέ ἁρμονία μέ μιὰ ομάδα, συναισθημα πού ἀνακουφίζει ἀλλά παραμορφώνει τήν πραγματικότητα», συμπεραίνει ὁ Βάτζλαβιχ.¹⁶

Οἱ δημαγωγοὶ ἐνεδρεῖουν ξανά εὐνοημένοι ἀπό τή σημερινή σύγχυση ἢ ἔχουν ἀναλάβει ἤδη ἔργο, ὅπως στήν Ἰταλία, ὅπου οἱ ἐκλογές τοῦ Μαρτίου εἶδαν σέ πλήρη ἀνάπτυξη ὅλες τίς τεχνολογίες χειραγώγησης... καί τήν ἐκλογή τοῦ κ. Σίλβιο Μπερλουσκόνι.

Ἡ ρύθμιση πάει παρέα μέ τήν ἐπιτήρηση. Καί τὰ μέσα ἄσκησης τῆς τελευταίας ἔχουν δεκαπλασιαστεῖ μέ τίς προόδους τῆς πληροφορικῆς. Ἡ ἀπόπειρα δωροδοκίας ποδοσφαιριστῶν στήν ὑπόθεση Ὀλύμπικ τῆς Μασσαλίας ἔδωσε τήν εὐκαιρία στό μεγάλο κοινό νά ἀνακαλύψει τή φανταστική δυνατότητα ἐλέγχου πού παρέχουν τὰ νέα ἐργαλεῖα. Χειρονομίες ἀνώδυνες τῆς καθημερινῆς ζωῆς θά ἀφήνουν ἀπό δῶ καί στό ἔξῃς ἀνεξίτηλα σημάδια πάνω στά ηλεκτρονικά δίκτυα, πού θά ἐπιτρέπουν τήν ἀνασύνθεση μιᾶς διαδρομῆς ἢ ἐνός τρόπου ζωῆς. Ἔτσι, ἡ ἀνάληψη χρημάτων ἀπό αὐτόματες ταμειακές μηχανές, ἡ ἐξόφληση μέ πιστωτική κάρτα, ἡ πληρωμή διοδίων σέ αὐτοκινητόδρομο, μιὰ τηλεφωνική κλίση κλπ., ὄλ' αὐτά εἶναι ἄσπρα πετραδάκια, σημάδια μιᾶς πορείας τῆς ὁποίας εἶναι δυνατόν νά ἀνασυντεθεῖ τό περίγραμμα, νά ὑπολογιστεῖ ἡ ταχύτητα, νά ἐπαληθευτοῦν τὰ ἄλλοθι...

Ἡ συνδρομὴ σέ ἓνα περιοδικό, ἡ πληρωμὴ τῶν φόρων, ἡ ἐξόφληση τοῦ γιαιτροῦ ἀφήνουν ἴχνη στά ηλεκτρονικά ἀρχεῖα. Ἄν δέν ὑπῆρχε ἡ Ἐθνικὴ Ἐπιτροπὴ Πληροφορικῆς καί Ἐλευθερίες (CNIL) καί ὁ νόμος τῆς 6ης Ἰανουαρίου 1978 πού, στή Γαλλία, προστατεύουν τίς ἐλευθερίες τῶν πολιτῶν, διάφοροι ὀργανισμοὶ — τράπεζες, ἀσφαλιστικές ἐταιρεῖες, ἔμποροι, ἀστυνομία κλπ. — θά μποροῦσαν νά ἐξετάσουν καί νά διασταυρώσουν ὅλες τίς πληροφορίες πού ἀφοροῦν τῇ ζωῇ μας — σχολικὴ φοίτηση, ὑγεία, ἀγορές, ταξίδια, ἀποταμίευση, συναστροφές κλπ. Στίς ΗΠΑ, οἱ οἰκονομικὲς ἐταιρεῖες προσπάθησαν νά ἐλέγξουν τίς φορολογικὲς δηλώσεις ἀναλύοντας τὰ ἀρχεῖα τῶν ἐταιρειῶν πώλησης δι' ἀλληλογραφίας.¹⁷ Ἐξειδικευμένες ἐταιρεῖες μελετοῦν ὅλες τίς δαπάνες πού κάνουν ὀρισμένες κατηγορίες ἀτόμων, προσδιορίζουν τή φυσιογνωμία τους ὡς καταναλωτῶν καί καταχωροῦν τὰ δεδομένα αὐτά σέ ἀρχεῖα. Κάποιες τράπεζες δέν διστάζουν νά συγκροτοῦν γιὰ δική τους χρῆση ἀρχεῖα βασισμένα σέ πληροφορίες σχετικὰ μέ τίς δαπάνες τῶν πελατῶν τους. Ὀρισμένες προχωροῦν ἀκόμη περισσότερο: στήν Ἀγγλία,

«ἡ τράπεζα Νατουέστ, πού διαχειρίζεται 6,5 ἐκ. λογαριασμούς, ἀποδελτίωνε τίς πολιτικὲς καί θρησκευτικὲς ἀπόψεις τῶν πελατῶν της, ἀκόμη καί τίς διαιτητικὲς τὸν συνήθειες».¹⁸

Στήν ἐπιχείρηση, ὅπου οἱ μέθοδοι ἐπιλογῆς προσωπικοῦ ἐπαληθεύουν τή φυσικὴ καί τήν ἰδεολογικὴ ὑποταγὴ τῶν ὑποψηφίων στίς κυρίαρχες κοινωνικὲς νόρμες, ἡ ἱεραρχία μπορεῖ στό ἔξῃς νά ἐλέγχει καλύτερα τή δραστηριότητα τῶν μισθωτῶν. Ἡ ἐπιτήρηση μέσω κλειστοῦ τηλεοπτικοῦ κυκλώματος, πού ὁ Τσάρλυ Τσάπλιν καί ὁ Φρίτς Λάνγκ εἶχαν προεῖδει ἤδη ἀπὸ τό 1930 στούς «Μοντέρνους Καιρούς» καί στή «Μητρόπολη» γενικεύτηκε. Πραγματικὴ διάρκεια τῆς ἐργασίας, παραγωγικότητα, ἀποδοτικότητα τῶν μισθωτῶν, ὄλ' αὐτά μποροῦν νά

14. Vance Packard, *δ.π.*, σ. 8.

15. Βλ. Patrick Champagne, *Faire l'opinion*, Minuit, Παρίσι 1990.

16. Paul Watzlawick, *La Realité de la réalité*, col. "Points", Seuil, Παρίσι 1984, σ. 91.

17. Βλ. David Chaum, "Informatique et liberté", *Pour la science*, Ὀκτώβριος 1992.

18. *Ca m'intéresse*, Σεπτέμβριος 1993.

έλεγχθουν, καθώς και τὰ προσωπικά τηλεφωνήματα πού καταγράφονται στην ηλεκτρονική μνήμη του κέντρου.

«Τό 1984, στην κατάληψη του εργοστασίου SKF στό Ίδρυ-σύρ-Σέν, οί εργάτες ανακάλυψαν ότι ή υπηρεσία προσωπικού τους φακέλωνε συστηματικά για τίς πολιτικές και συνδικαλιστικές τους απόψεις. Τέτοιοι φάκελοι, παράνομοι, είναι τρέχουσα πρακτική, γιατί ένας υπεύθυνος άνθρωπινου δυναμικού έχει επίσης ώς έργο και τή συγκέντρωση πληροφοριών σχετικά μέ τή νοοτροπία των μισθωτών. Όρισμένες επιχειρήσεις απευθύνονται κάποτε σέ ιδιωτικούς ντετέκτιβς ή σέ εταιρείες ιδιωτικών αστυνομικών για νά διεξάγουν έρευνες για τό προσωπικό τους. Τό τάδε στέλεχος, ύποπτο για διοχέτευση πληροφοριών σέ ανταγωνιστές, θά τό κατασκοπεύσουν. Ό τάδε "ένοχλητικός" συνδικαλιστής θά τεθεί υπό τηλεφωνική παρακολούθηση».¹⁹

Και τό μέλλον αναγγέλλεται φιλόποπτο. Η Όλιβέτι κατασκεύασε ένα ηλεκτρονικό μικροκύκλωμα ικανό νά ενεργοποιεί από απόσταση έναν προσωπικό ύπολογιστή. Ό υπάλληλος φθάνει στό γραφείο του, έχοντας καρφίτωμένη επάνω του μία καρτέλα 6 x 6 εκατοστά, βάρους 40 γραμ. και πάχους 8 χιλ. Αμέσως ό ύπολογιστής του τόν αναγνωρίζει και ανάβει. Όταν φεύγει από τό γραφείο του, σβήνει. Κανείς άλλος δέν μπορεί νά έχει πρόσβαση στό σύστημα. Ό ύπολογιστής στέλνει ανά δέκα δευτερόλεπτα ένα σήμα για νά επιβεβαιώσει τή παρουσία αυτού πού φοράει τήν καρτέλα σέ ακτίνα 15 μέτρων... Η Όλιβέτι σχεδιάζει νά εξοπλίσει τά κτίρια μέ ένα πλήθος ανιχνευτών πού θά ακολουθούν τόν υπάλληλο όπου και άν πηγαίνει.²⁰ Ξεπερασμένος ό Μεγάλος Άδελφός του Τζώρτζ Όργουελ: Η επιτήρηση των μισθωτών επιτέλους θά μπορεί νά είναι διαρκής.

Αυτό κάνει όλες τίς αστυνομίες του κόσμου νά όνειρεύονται. Έν τώ μεταξύ, επενδύουν στην επιτήρηση μέσω του βίντεο. Στό Παρίσι, στίς 12 Άπριλίου, κατά τή διάρκεια τής δίκης κάποιων χούλιγκαν πού κατηγορούνταν για σωματικές δόλαβες και διαιοπραγία κατά των CRS, προβλήθηκαν οί εικόνες πού είχαν μαγνητοσκοπηθεί από τίς τηλεοπτικές κάμερες και από έναν έρασιτέχνη, οί όποιες επέτρεψαν τήν αναγνώριση των νεαρών και τήν καταδίκη τους. Για νά μήν εξαρτάται από τά τηλεοπτικά κανάλια ή τά πρακτορεία Τύπου, τό ίσπανικό ύπουργείο Έσωτερικών

«σχεδιάζει νά εγκαταστήσει στίς συνοικίες ύψηλου κινδύνου περίπου 250 κάμερες πού θά κινηματογραφούν ό,τι κινείται. Σέ ένα κέντρο έλέγχου, 33 αστυνομικοί θά παρακολουθούν τίς εικόνες για νά προλάβουν πιθανές έγκληματικές πράξεις και νά αντιδράσουν γρήγορα».²¹

Πώς αποφεύγονται οί άνταρσίες;

Και όταν ή μαζική ρύθμιση, ή επιτήρηση και ό έλεγχος αποδεικνύονται αναποτελεσματικά, απομένει, όπως στή «Φωλιά του κούκου», ένα τελευταίο εργαλείο από τήν τεχνολογία τής συγκατάθεσης: τά ήρεμιστικά και τά άγχολυτικά. Η Γαλλία κατέχει, σ' αυτή τήν περίοδο κρίσης, τό παγκόσμιο ρεκόρ κατανάλωσης ψυχοτρόπων φαρμάκων (80,9 εκατ. κουτιά πουλήθηκαν τό 1993). Όστόσο τό Προζάκ, τό «άντικαταθλιπτικό θαύμα» πού ήρθε από τήν Άμερική, δέν έχει ακόμα διαδοθεί. Η φήμη, πού κυκλοφορεί από κάποιους γιατρούς, λέει ότι,

«μέ τό Προζάκ γίνεσθε τό πρόσωπο πού είστε πραγματικά». Ποιό πρόσωπο; Ό Τζέκυλ ή ό Χάουντ;

«Στίς ΗΠΑ» παρατηρεί ό καθηγητής Έντουαρ Ζαριφιάν, «όπου ή βία και ή έγκληματικότητα αντιμετωπίζονται ώς ασθένειες του άτομου, τά ένοχλητικά έρωτήματα σχετικά μέ τά κοινωνικά αίτια αυτών των έκτροπων αποφεύγονται μέ μία συνταγή για Προζάκ. Φτάνω στό σημείο νά διερωτώμαι άν τά φάρμακα αυτά, πού καταναλώνονται υπερβολικά, δέν παίζουν τόν ρόλο κοινωνικών ρυθμιστών πού επιτρέπουν νά αποφεύγονται οί άνταρσίες».²²

Έξαντλημένοι από τήν εργασία, τρομοκρατημένοι από τήν άνεργία, άγχωμένοι μπροστά στό μέλλον, μαγεμένοι από τά μέσα μαζικής έπικοινωνίας, οί πολίτες ύφίστανται μία σταθερή, άόρατη, ύπόγεια κατήχηση. Αυτή ή στρατολόγηση προκαλεί στους μέν μία ύπακοή χωρίς όρια, πού μερικοί άποκαλούν συναίνεση. Άλλά στους άλλους, περισσότερους από όσους νομίζουμε, τήν πεποίθηση ότι ή αυτόματοποίηση των ψυχών, ή συσσώρευση των έλέγχων και ή ένδυνάμωση των επιτηρήσεων άπειλούν νά διαφθείρουν τή δημοκρατία.

19. Στό ίδιο.

20. *Le Nouvel Economiste*, 25 Μαρτίου 1994.

21. *El Pais*, 7 Άπριλίου 1994.

22. *L' Express*, 30 Μαρτίου 1994.

Μετάφραση: Έλένη Καλαφάτη

στό βιβλιοπωλείο σας
ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ
Μεγάλες προσφορές
για τό καλοκαίρι
20 - 50 %

ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ
Σόλωνος 84 - τηλ. 3608180

Μέδεξη καί ἄρμονία στόν Βάγκνερ

τοῦ Νέστορα Ταίπλορ

“Όταν ξέρεις ὅτι ἔχεις γίνει αὐτό τό τέλειο ἔργο, ὅταν αὐτοσυγκεντρώνεσαι στήν ἀγνότητα τοῦ εἶναι σου καί δέν ἀπομένει πιά τίποτα πού νά μπορεῖ νά κλονίσει αὐτή τήν ἐσώτερη ἐνότητα, ὅταν δέν ὑπάρχει τίποτα ἐξωτερικό πού νά προσφύεται στόν αὐθεντικό ἄνθρωπο, ὅταν διαπιστώνεις ὅτι εἶσαι ἀπόλυτα πιστός στήν οὐσιαστική φύση σου, ὅταν εἶσαι ὀλόκληρος αὐτό τό μοναδικό ἀληθινό Φῶς πού δέν μετριέται μέ τήν ἔκταση... ὅταν ἀντιλαμβάνεσαι ὅτι ἔχεις ὠριμάσει ὡς αὐτό τό στάδιο, ἔχεις γίνει πιά ὀλόκληρος ἕνα ὄραμα: ἐπιστράτευσε τώρα τήν ἐμπιστοσύνη σου, κάνε ἄλλο ἕνα βῆμα πρός τά ἐμπρός — δέν χρειάζεσαι πιά ὁδηγό — ἐντείνει τήν προσπάθειά σου καί δές.

Αὐτό εἶναι τό μόνο μάτι πού μπορεῖ νά δεῖ τό περίτρανο ‘Ωραῖο |I, vi, 9|, (Πλωτίνου: Ἐννεάδες)

Παίρνοντας ὡς ἀφορμή τίς σκέψεις αὐτές τοῦ μεγάλου Ἀλεξανδρινοῦ φιλοσόφου γύρω ἀπό τήν ἐνοποιητική σχέση τῆς ἀνθρώπινης ὑπόστασης μέ τό ὠραῖο καί τό ἀγαθό καί γενικότερα τήν ἰδέα τῆς ἀναγωγῆς τῆς ψυχῆς στήν ἐνικότερη διάσταση τοῦ ὄντος, μᾶς δίνεται ἡ εὐκαιρία νά ἀνανεώσουμε τή σχέση μας καί μέ τήν ἀφηρημένη — ὑπερχρονική θά λέγαμε — οὐσία τοῦ ἤχου. Ἡ θεματική αὐτή περιοχή, πού ἀναγνωρίζεται γιά πρώτη φορά ὡς ἀνεξάρτητο πεδίο θεωρητικῆς ἐρευνας στό κύλισμα τοῦ 18ου πρὸς τόν 19ο αἰώνα, ἀποτελεῖ σήμερα καί πάλι τό ἐπίκεντρο τοῦ φιλοσοφικοῦ ἐνδιαφέροντος. Τοῦτο ὀφείλεται στήν ἀνάγκη τῶν νέων δημιουργῶν γιά διεύρυνση τῶν ὁρίων τῆς παραδοσιακῆς ἁρμονικῆς διαλεκτικῆς πού βασίζεται σέ μιά στενή, αἰτιακή σχέση τῶν ἤχων.¹ Σέ αὐτή λοιπόν τήν προσπάθεια γιά ἐκπόνηση μιᾶς αὐθεντικῆς καί πολύτυπης ἁρμονικῆς γλώσσας — ἀλλά καί ἀνεξάρτητα ἀπό αὐτή — τό ζήτημα τῆς μέδεξης πού ἀπό ἀρχαιοτάτων χρόνων ταυτίζεται ἐννοιολογικά μέ τήν ἰδέα τῆς βιωματικῆς διασυνέχειας προβάλλεται ἐμφατικά. Μία ἀπό τίς σημαντικότερες ἐπαναποθετήσεις αὐτοῦ τοῦ παλαιοῦ προβλήματος στόν μουσικό χῶρο ἀποτελεῖ καί τό συνθετικό ἔργο τοῦ Ρίχαρντ Βάγκνερ (1813-83), τό περιεχόμενο τοῦ ὁποίου θά ἀποτελέσει γιά μᾶς ἐδῶ τήν ἀφετηρία μιᾶς συζήτησης γύρω ἀπό τήν ἐρμηνευτική τῆς ἁρμονίας. Ἡ προσφύγη αὐτή στό δημιουργικό ἔργο τοῦ συνθέτη τῆς Λειψίας δικαιολογεῖται ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ βασικές του θέσεις — ὅπως αὐτές ἐκφράζονται μουσικά στίς ὀπερες πού μᾶς ἄφησε, ἀλλά καί γραπτά μέσα ἀπό τά σημαντικά δοκίμια πού κατά καιρούς συνέγραψε — ἀποτελοῦν σημεῖο ἀναφορᾶς γιά ὅποιονδῆμοτε ἐπιθυμεῖ νά ἐισχωρήσει βαθύτερα στά ἄδρα τῆς δημιουργικῆς διαδικασίας καί νά μελετήσει τήν ἐννοια τοῦ ὑποκειμενικοῦ σέ συνάρτηση μέ τήν ἁρμονία τῶν ἤχων.

“Όπως εἶναι γνωστό, ἕνα ἀπό τά κύρια χαρακτηριστικά τῆς ἀντίληψης τοῦ Βάγκνερ γιά τήν ὄπερα (ἢ τό μουσικόδραμα, ὅπως προτιμοῦσε νά τήν ἀποκαλεῖ) ἦταν ἡ τέλεια συγχώνευση μουσικῆς καί λόγου σέ μιά ἀνώτερη βαθμίδα καλλιτεχνικῆς ἐκ-

φρασης, ὅπου τό ποιητικό στοιχεῖο διαλύεται ὀλοκληρωτικά μέσα στό μουσικό καί ἀντίστροφα. Ἀπό τή στενή σχέση τῶν δύο, μιά σχέση πού ποτέ, ὠστόσο, δέν κατορθώνει νά ξεπεράσει τά ὅρια τῶν ἀναπόφευκτων περιορισμῶν τῆς ὥστε νά φτάσει στήν τέλεια ὀλοκλήρωσή της — ἡ αἰώνια ἀνικανοποίητη ἐπιθυμία κάθε ρομαντικοῦ ἔργου — προβάλλει μιά θεμελιώδης σχέση ἀνάμεσα σέ δύο πραγματικότητες: στήν ψυχῆ πού ἀσκεῖ τήν δράση (πού στήν περίπτωσή αὐτή ἀντιπροσωπεύεται ἀπό τήν ἀνάρρη μορφή τοῦ ἤχου) καί τό σῶμα πού ἀνθίσταται (δηλαδή τοῦς ἀργιστοί νοηματικούς περιορισμούς τῆς λέξης). Πῶς λοιπόν ἀποκαθίσταται ἡ συμφωνία ἀνάμεσα στίς ἀρχές τῆς μουσικῆς καί τοῦ λόγου καί ποιός τελικά εἶναι ὁ συνεκτικός ἴστος πού ἐνοποιεῖ ὄχι μόνον αὐτές ἀλλά καί ὅλες τίς ὑπόλοιπες μορφικές ἀντινομίες πού κατακλύζουν τή βαγκνερική μουσικοδραματική τέχνη; Ὅπως εἶναι φυσικό, τά ἐρωτήματα αὐτά δέν ἐξαντλοῦνται μέσα στίς λιγοστές σελίδες ἐνός ἀρθροῦ. Ἀλλά καί ἂν ἀκόμα ὁ χῶρος μας τό ἐπέτρεπε, δέν θά εἶχαμε τήν ἀρμοδιότητα νά ἐξηγήσουμε — πόσο μάλλον νά ἐξαντλήσουμε — ἕνα θέμα πού στή δάση του εἶναι μεταφυσικό. Γιατί ἀπό μιά ὁμοία ἀνάγκη νά ξεπεραστεῖ τό ἐμπόδιο τῆς σχετικότητας τῆς γνώσης καί νά ἐξαλειφθεῖ ὁ διῆσιμος «αὐτοῦ πού ἀναπαριστᾶ καί αὐτοῦ πού ἀναπαρίσταται» διακατέχεται κάθε ζῶσα καί σκεπτόμενη ἀνθρώπινη ὑπαρξη. Ἡ ἴδια λοιπόν ἀνησυχία ἀναδεύει τήν ψυχῆ κάθε πνευματικῆς μονάδας: ἡ ἀδιαφοροποίητη ἐνότητα καί σύγχυση τῆς ἀτομικῆς ὑπόστασης μέ τήν καθολική, ἢ λύτρωση τοῦ ὄντος μέσα ἀπό τήν κατάγνωση τοῦ Παντός.

Σύμφωνα μέ τήν τελευταία αὐτή διαπίστωση, θά μπορούσε κανεῖς νά ὀρίσει ἀπό τήν ἀρχή πῶς ἡ μουσικοδραματική δη-

1. Ἡδη ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα ἡ ἐννοια τῆς ἁρμονικῆς ἀλληλουχίας ἐμπλουτίζεται καί ἀλλάζει ριζικά, ἀφού καθορίζεται σχεδόν ἀποκλειστικά ἀπό τήν αἰσθησιμότητα χωρῆς τήν ἐπένεργεια τῆς συντακτικῆς αἰτιότητας πού παίξει καθαρά συνοδευτικό ρόλο στήν διεκπεραίωση τῆς ὅλης διαδικασίας (ἁρμονικός ἱμπερσοσιονισμός).

μουργία του Βάγκνερ σχηματίζει σε ένα ανώτερο επίπεδο μια διαλεκτική ανάμεσα σε αυτό που συνιστά την αντίφαση και σε αυτό που την υπερβαίνει.

Επομένως, η αντινομική φύση της συζυγίας μουσικής και ποίησης μέσα στα έργα του (στά όποια αργότερα συμπεριλήφθηκαν και οι τέχνες της διακόσμησης, του φωτισμού και της σκηνοθεσίας για να επιτελέσουν αυτό που ο ίδιος ονόμασε *Gesamtkunstwerke*, δηλαδή έργα όπου όλες οι τέχνες συνενώνονται σε ένα πολυδιάστατο και αυτόνομο συγκινησιακό amalgama)² αποτελεί μέσον και όχι τόν ανώτερο σκοπό των καλλιτεχνικών του επιδιώξεων. Τόσο, όμως, ανάμεσα στη διαλεκτική που σχηματίζουν οι ίδιες οι επί μέρους καλλιτεχνικές μορφές που συγκροτούν το μουσικό δράμα, όσο και μεταξύ της διαλεκτικής που διενεργείται στο ανώτερο εκείνο «υπερβατολογικό» επίπεδο το οποίο μόλις θίξαμε, υπάρχει ένα κοινό βασικό στοιχείο που τα συνδέει: το ότι και οι δύο σχέσεις προϋποθέτουν την ύπαρξη ενός δεύτερου όρου μέσω του οποίου συντελείται η αντίθεση, καθιστώντας την απευθείας σύλληψη του καθολικού πρακτικά αδύνατη. Έτσι, οι εσωτερικές συνισταμένες του πνευματικού διώματος μάς παραπέμπουν σε ένα σύμπαν δυϊστικό. Πολλοί, ανάμεσα στους οποίους και οι δπαδοί της φαινομενολογίας, με βασικό εκπρόσωπο τόν Χούσερλ, αντιστρατεύτηκαν αργότερα αυτή την προωθημένη τακτική των διχοτομήσεων, με τόν ισχυρισμό ότι από τη στιγμή που γίνεται λόγος για διάσπαση, καμία ταύτιση της ουσίας υποκειμένου-αντικειμένου δεν είναι έφικτη³. Άς πάρουμε, όμως, καλύτερα τα πράγματα από την αρχή και άς ερευνήσουμε πρώτα απ' όλα τόν ιδιότυπο τρόπο με τόν οποίο ο Βάγκνερ αντιμετώπιζε τό μεταφυσικό σχήμα της σχέσης των δύο αντιθετικών περιοχών μέσα από τόν γραπτό και τόν μουσικό του λόγο, όπως αυτός αναπτύσσεται στην τελευταία και σημαντικότερη ίσως καμπή της ζωής του.⁴

Στό δοκίμιο που έγραψε για τόν Μπετόβεν (1870), αναπτύσσοντας συστηματικά οι προσωπικές του πεποιθήσεις γύρω από τήν έννοια της εσωτερικής εμπειρίας πάνω στη θεμελιακή αρχή της «διάλυσης» της προσωπικότητας⁵ και της αυτοκατάφασης που είχε εισάγει ο Σοπενχάουερ στό τρίτο βιβλίο του κυριότερου έργου του *Ο κόσμος ως θέληση και ως ιδέα (Die Welt als Wille und Vorstellung)*, πενήντα δλόκληρα χρόνια πριν. Η βαθιά επιρροή που άσκησε τό βιβλίο αυτό στόν Βάγκνερ γίνεται ιδιαίτερα αισθητή στα σημεία εκείνα όπου η φύση της μουσικής εξετάζεται από τή σκοπιά της ψυχικής αυθορμίας και της έκστατικής ένατηνισης του Ένός:

«...Πιστεύω — πάνω απ' όλα ότι είναι αυτή η αναδύζουσα παγκόσμια ενέργεια που συνενώνει τό ανθρώπινο πνεύμα μέ τήν τεράστια και ύψηλή Δύναμη του Θείου, απ' όπου ξεκινάει ή ίδια ή αρχή της ζωής και στην όποια όλοι μας οφείλουμε τήν ύπαρξή μας. Αυτή ή ενέργεια μάς φέρνει κοντά στό άγγιγμα της υπερκόσμιας και ανώτερης Δύναμης που παντοτινά μάς άγκαλιάζει... σ' αυτή λοιπόν τήν έκστατική κατάσταση θρισκόμενος — μία κατάσταση που αποτελεί τήν πεμπτουσία κάθε καλλιτεχνικής προσπάθειας — νιώθω απ' τά πιό άπύθμενα βάθη της συνείδησής μου να γίνομαι ένα μέ τήν παντοδραπή δονούμενη Δύναμη, που αν δεν καταφέρνω να άγγίξω όλοκληρωτικά οφείλεται στους περιορισμούς που μου θέτει ό εαυτός μου. Γιατί νομίζετε πώς ό Μπετόβεν συμπλησίασε αυτή τή Δύναμη πολύ περισσότερο απ' ό, τι άς πούμε ό Dittersdoff — για να αναφερθούμε σε μία μόνο από τίς πολλές μετριότητες της εποχής εκείνης; Μά έπειδή ό Μπετόβεν είχε πολύ πιό αναπτυγμένη τή συνείδηση της ενότητάς του μέ τό Θείο».⁶

Άπό τήν ίδια ανάγκη για λύτρωση μέσα από τήν ανιδιοτέλεια και τήν απώλεια της ατομικότητας, φθάνουμε στό ύπαρξιακό δίλημμα του Τριστάνου και της Ιζόλδης, τό μεγάλο εκείνο δράμα όπου ό πόνος για τήν απώλεια της ζωής φέρνει τήν τελείωση, ή άρνηση της σωματικότητας τήν αιώνια ένωση, ή ζωή τόν θάνατο. Σε όλα τά μέρη του έργου πλύν του τελευταίου, ή όρμη της δούλησης, δηλαδή ή εσωτερική παρώθηση για τή ζωή και τόν έρωτα που άγωνίζεται μάταια να βρει έπίγειες διεξόδους για μία καθολική σχέση μέ τό γενικό, συνειδητοποιεί

2. Leslie Orrey, *A Concise History of Opera*, Thames & Hudson, σελ. 170.

3. Θεώνη Αναστασοπούλου-Καπογιάννη, «Άπό τό υποκείμενο στό αντικείμενο», *Έλληνική Φιλοσοφική Έπιθεώρηση*, τόμος 8, τεύχος 24, 1991, σελ. 261.

4. Άξίζει κανείς να παρακολουθήσει τόν παράλληλο τρόπο με τόν οποίο ή δυναμική της αντιθετικότητας αναπτύσσεται στό έργο του μεγάλου θαυμαστή και υπερασπιστή της δαγκνερικής μουσικής δραματουργίας, του Νίτσε. Στό ειδικά αφιερωμένο στόν συνθέτη βιβλίο του *Η Γέννηση της Τραγωδίας* (1872), ό Νίτσε περιγράφει τή μουσική σαν τή σύζευξη ίσχυρών παρορμήσεων, βαθιά ριζωμένων στην ανθρώπινη φύση: του άναρχου διονυσιακού πνεύματος και του ψυχρού και συγκρατημένου άπολλώνιου.

5. Η διάλυση της προσωπικότητας, που αναπόφευκτα συνοδεύεται από τήν έξαφάνιση του εγώ, δέ σημαίνει έξαφάνιση του υποσυνείδητου. Άντίθετα, αυτό διευρύνεται κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να φθάνει τήν όλική συνείδηση. Μέ τόν ίδιο τρόπο, ή λαχτάρα για τό θάνατο, ό πόθος για «τό μυστικό άγκάλιασμα» του «κρατερού κόρφου της Νύχτας» στην ποίηση του Νοβάλις, ή θέαση της συμβολικής όνειρικής εικόνας» στόν Νίτσε, ή γνωριμία μας μέ ... τό «πράγμα καθ' εαυτό» (*Ding an Sich*) στόν Σοπενχάουερ, διόλου δεν δηλώνει παραίτηση, μελαγχολία, άρνηση. Άντίθετα, εκφράζει έξέγερση, έγρήγορη για τήν ανακάλυψη του μυστηριώδους νήματος που συνδέει τή σκοτεινή μέ τή φωτεινή πλευρά της ύπαρξης.

6. Τό απόσπασμα αυτό προέρχεται από τή συλλογή μουσικών κειμένων που σταχυολογεί ό Joscelyn Godwin στό βιβλίο *Music, Mysticism and Magic*, Routledge & Kegan Paul, 1986, σελ. 238.

όλοένα και περισσότερο πώς ή ύστατη δικαίωση δεν μπορεί να έρθει χωρίς την απάρνηση της υλικής εξάρτησης, χωρίς δηλαδή την περιφρόνηση της ζωής.

Αφού λοιπόν ή ετερότητα μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου δεν μπορεί να αρθεί μέσα από την απλή συνύπαρξη δύο χωριστών υποστάσεων, λύνεται με την απόλυτη ταύτισή τους έξω από τό χωροχρονικό πεδίο της επίγειας πραγματικότητας. Έδώ άκριβώς βρίσκεται και τό βαθύτερο νόημα της λέξης «Liebestod» που παρουσιάζει ό Βάγκνερ στο πρελούδιο της όπερας: έρωτας μέσα στο θάνατο και θάνατος μέσα στον έρωτα.⁷ Έτσι, ή ανάγκη για μία συνολική έκφραση του απόλυτου οδηγεί αναπόφευκτα στην τελευταία σκηνή του έργου, όπου ή δραματική κορύφωση και επίταση (depouement) ένισχύεται μορφολογικά με τή στιχομυθία — δηλαδή με τό πύκνωμα του διαλόγου των δύο πρωταγωνιστών.⁸ Στο άποφασιστικό αυτό σημείο περιγράφεται ή μετάβαση από την ένυλη στην άυλη ζωή, ή θύθιση των δύο έρωτευμένων στην συγκλονιστική θέαση του θείκου αρχέτυπου που ό συνθέτης προβάλλει ως μοναδική λύση.

Τριστάνος: *Αν όμως πεθάνουμε
ποτέ δεν θά χωρίσουμε,
παντοτινά ένωμένοι,
χωρίς τέλος,
άκοίμητοι και άφοβοι,
μέσα στην άγνωμμία,
μέσα στον έρωτα άγκαλιασμένοι,
ό ένας άνήκοντας στον άλλο,
μέ μόνη πηγή ζωής τόν έρωτα!*

Μαζί: *Ανώτερο και εγγενικό τέλος...
...ποτέ πιά μόνοι και άποχωρισμένοι...*
Έζόλδη: *Έσύ Έζόλδη...*
Τριστάνος: *... Έσύ Τριστάνε!*
Έζόλδη: *Τριστάνε έγώ...*
Τριστάνος: *... Έγώ Έζόλδη!*
Έζόλδη: *Δέν υπάρχει πιά Έζόλδη!*
Τριστάνος: *Δέν υπάρχει πιά Τριστάνος!*
Μαζί: *Δέν υπάρχουν πιά όνόματα...
και οί δύο ένωμένοι σε μία
μόνο σκέψη...*

Δέν ήταν, όμως, μονάχα τό μεταφυσικό μέρος από τίς όπερες του μεγάλου δραματιστή που προκάλεσε την άλλαγή στην εξέλιξη της μουσικής. Όση κι αν είναι ή γοητεία που μπορεί να μάς άσκήσει ή παράτολμη φαντασία μιας έμπνευσμένης υπόθεσης, ποτέ αυτή δεν θά κατορθώσει να μάς κυριεύσει ολοκληρωτικά χωρίς κάποιο αντίσπάζημα, χωρίς την παρουσία μιας άρτιας μεθόδου που διευθετεί την έκφραση. Στην περίπτωση του Βάγκνερ, τό μουσικό οικοδόμημα, που στηρίζει τό φιλοσοφικό περιεχόμενο του λόγου, συνταιριάζει με άπίστευτη ροή και φυσικότητα την αντιφατική ταυτοσημία των πολλαπλών σχέσεων. Ένελλακτική παρουσία διανγών και πολυσύνθετων ήχοχρωμάτων στην ένορχήστρωση, ή πολυεπίπεδη άμφισημία του διατονικού με τό χρωματικό στοιχείο στην άρμονία,¹⁰ ή συμβολική χρήση του μοτίβου (leitmotiv) στη μορφολογία¹¹ άποτελούν τό βασικό όπλοστάσιο της μουσικής του. Από αυτή τή γενική θέση της καλλιτεχνικής έκφρασης του διχασμού μπορούμε πλέον να άνιχνεύσουμε τόν δομικό σκελετό της μουσικής όργάνωσής της και πιά ιδιαίτερα τίς ειδικές συνθήκες μέσα στις όποιες συντελείται ή άρμονική επένδυση του ήχητικού υλικού, που άποτελεί και τό βασικό μας θέμα.

Θά ήταν δύσκολο —ίσως και άκατόρθωτο— να διαπραγ-

ματευτεί κανείς διεξοδικά τίς μορφικές ποιότητες της βαγκνερικής ή, ακόμα γενικότερα, της όψιμης ρομαντικής άρμονίας, χωρίς μία άναφορά στη διαδικασία του μελωδικού στολισμού (embellishment) και του άναζωογονητικού της ρόλου στην εθροπαϊκή μουσική σκηνή της εποχής εκείνης, που ήταν άνήσυχη και πρόθυμη για άλλαγή. Βέβαια, ή σταθερή χρήση διαφόρων «ξένων» διακοσμητικών φθόγγων μέσα σε ένα σταθερό και προκαθορισμένο άρμονικό πλαίσιο δεν έφερε από μόνη της τίποτε τό καινούργιο. Έδη από τά μέσα του 14ου αιώνα έχουμε μία πρώτη όργανωμένη εκδήλωση αυτής της τεχνικής, με τή διαίρεση (division) των πρωταρχικών μελωδικών και ρυθμικών σχημάτων στην άντιστικτική γραφή (contrapunctus diminutus) σε μικρότερα ύπομήματα που είναι παραλληλισμένα με την έσωτερική δομή του προτύπου.¹² Έ ίδια ιδέα μεταφτεύεται από τόν ένα αιώνα στον άλλο, ώσπου τόν 17ο αιώνα, με την άνθηση της όπερας και της δεξιοτεχνικής φωνητικής μουσικής γενικότερα, φθάνει στο άπόγειό της: τό τραγούδι μάλι-

7. Stewart Robb, *Tristan and Isolde*, E.P. Dutton & Co., New York, 1965, σελ. 9 (είσαγωγή).

8. Έ σημασία της στιχομυθίας, όπως μάς δίδαξε και ό ίδιος ό Σαίξπηρ, ένεχει την παρασημασία της ιδανικής συγχώνευσης ή άλληλοεισόδου των χαρακτήρων.

9. Δεν χωρεί άμφιβολία ότι ή ναρκισσική επιθυμία για τό θάνατο, τό σύγκρομο κατηφόρισμα προς τά σκιώδη βασίλεια της Νύχτας, μάς παραπέμπει εϋθέως στον «μαγικό ιδεαλισμό» του Νοβάλις. Τούτο, μεταξύ άλλων, έπισημαίνει και ό Τόμας Μάν στο μικρό, αλλά περιεκτικό διβλίο του Πάθος και Μεγαλείο του Ρ. Βάγκνερ (έκδόσεις Αιγόκερως; σελ. 55).

Χαρακτηριστικοί άναφορικά με τό θέμα είναι οί παρακάτω στίχοι από τό «Τραγούδι των Νεκρών»: «Στ' άκροτέλειο έχουμε φτάσει/μιά ποτάμι να χυθούμε/μιά σταλιές ν' άνελυθούμε/σ' αίσθηση άρρητη ήδονής...», και λίγο πιά κάτω: «Κι έτσι πάμε να χυθούμε/όλοι μυστικά πιά κάτω/στον ώκεανό της ζήσης./μέσ' στον Θεό βαθιά/και στή σφαίρα μας κυλούμε/πίσω πάλι άπ' τήν καρδιά του/και τό πνεύμα του άγιου άγώνα/λούζεται στή δίνη μας». (Μετάφρ. Γ. Ν. Πολίτη).

10. Όπως εϋστοχα παρατηρεί και ό Pierre Boulez στο δοκίμιο του «Chemins vers Parsifal» (σελ. 9 της άγγλικής μετάφρασης στο περιοδικό *The friends of Covent Garden*, τεύχος 7, άρ. 9, 1987), οί άλυσιδωτές μετατροπικές μεταβάσεις και οί συχνές άλλαγές των χρωματικών σχέσεων της ήχητικής παλέτας άντιστοιχούν μεταφορικά με μία παλινδρομική κίνηση άνάμεσα στο πραγματικό και τό φανταστικό.

11. Τό leitmotiv ή καθοδηγητικό μοτίβο χρησιμοποιήθηκε από τόν Βάγκνερ για τόν χαρακτηρισμό πρωταγωνιστικών προσώπων ή συγκεκριμένων καταστάσεων που λαμβάνουν χώρα στην έξελικτική πορεία της δραματικής υπόθεσης μιας όπερας. Ό αριθμός αυτών των μοτίβων (μοτίβο όνομάζεται τό «μελωδικό σπέρμα» του θέματος μιας μελωδίας) δεν είναι σταθερός, αλλά μεταβάλλεται ανάλογα με την ποσότητα των βασικών ιδεών και συναισθημάτων που ό συνθέτης προτίθεται να άναδείξει. Λέγεται πώς στην όπερα «Tannhauser», έχουν καταγραφεί 37 άπόλυτα άυτοτελείς μοτιβικοί ύπαινημοί που συμβάλλουν στη μορφολογική ένότητα του έργου! Ό τρόπος με τόν όποιο συνήθως γνωστοποιείται μία νέα μοτιβική-συγκινησιακή αντιπροσώπηση είναι διαδοχικός. Από τή στιγμή, όμως, που τά διάφορα μοτίβα έχουν έκτεθεί χωριστά, ό συνθέτης, άποσκοπώντας ίσως σε μία δραματική αύξηση της συγκινησιακής φόρτισης, έχει τό δικαίωμα να τούς δώσει μία σύμμεικτη μορφή. Αυτό είναι και τό σημείο όπου ό Βάγκνερ έμφανίζεται ως καινοτόμος. Στο «Τριστάνος και Έζόλδη» τά δύο βασικά καθοδηγητικά μοτίβα της είσαγωγής αναδύονται μέσα από τά έγκατα της όρχήστρας για να έσωματωθούν λίγο άργότερα σε μία έκστατική άρμονική εικόνα που προμηνύει την άρχή του τέλους.

12. Βλ. ένδεικτικά D. Grout-C. Palisca, *A History of Western Music*, έκδοση 4η, 1988, σελ. 139-142.

στα τότε κινδύνευσε νά μετατραπεί σέ μία εύφορη εικονοπλασία, όπου το πραγματικό του περιεχόμενο τό επικάλυπταν κατά κανόνα τά περίτεχνα περάσματα (passagi) του τραγουδιστή, πού κύριο σκοπό είχαν νά γοητεύσουν και νά έντυπωσιάσουν τό κοινό.¹³

Σέ τί λοιπόν μπορεί νά διαφέρει ό μεθοδικός μετασχηματισμός του μορφικού πρωτότυπου στον ρομαντισμό, αφού τά ίδια τά μέσα παραγωγής πού κληρονομεί από τό παρελθόν μένουν σέ γενικές γραμμές άναλλοίωτα; Η βασική διαφορά των δύο μεθοδολογικών άρχων έντοπίζεται άφ' ενός στή διεργασία μεταβολής, δηλαδή στον τρόπο μέ τον όποιο επιτυγχάνεται ή απόκλιση από τό καθορισμένο σχήμα, και άφ' έτέρου στην προφανέστερη δομική άυτόνομία του μεμονωμένου προς τό συνολικό, του σημείου προς τό σημαινόμενο. Έπομένως, μπορούμε νά μιλάμε γιά δύο έντελώς διαφορετικές μορφές καλλωπισμού, τήν καθαρά διακοσμητική, πού άφορά κυρίως τήν παλαιότερη άντίληψη γύρω από αυτό τό θέμα, και τή λειτουργική, πού άνακαλύπτει και έπεξεργάζεται, ως ένα βαθμό τουλάχιστον, ό όψιμος ρομαντισμός.¹⁴ Στην πρώτη περίπτωση, τό κύριο χαρακτηριστικό είναι ή έμφανής έξάρτηση των επί μέρους στοιχείων στον βασικό άρμονικό σκελετό, ενώ στή δεύτερη τά ίδια καλλωπιστικά στοιχεία άποκτούν μία τόσο άυτόνομη και «στατική» αξία, πού θέτει κατά καιρούς υπό άμφισβήτηση τήν ίδια τήν αίτιακή τους σχέση μέ τό άρμονικό σχήμα από τό όποιο και έκπορεύονται. Σέ αυτή άκριδώς τή θεμελιακή διαφορά άνάμεσα στους δεδομένους τύπους τής όρισμένης μεταβλητότητας και τής ύπερβατικής, πού προχωρεί πέρα και άνεξάρτητα από τίσ άντικειμενικές δεσμεύσεις του ένιαίου πλαισίου, έγκειται ή σπουδαιότητα αλλά και ή δυσκολία άνίχνευσης των ενεργών και των παθητικών στοιχείων πού τό προσδιορίζουν.

Αν, παραδείγματος χάριν, προσπαθήσουμε νά αναλύσουμε τίσ ουσιαστικές διαφοροποιήσεις τής δεδομένης άντικειμενικότητας (δηλαδή των βασικών άρμονικών συνδέσεων) σέ μία σειρά πιθανών διαστρωματώσεων γιά κάθε περίπτωση (δηλαδή σέ μία σειρά από άμεσα έξαρτώμενους βοηθητικούς φθόγγους), σύντομα θά άνακαλύψουμε πώς ή σχέση των δύο είναι σχεδόν προφανής στην περίπτωση πού τό έξεταζόμενο έργο εμφανίζει τά καλλωπιστικά στοιχεία γιά καθαρά διακοσμητικούς σκοπούς, ενώ, αντίθετα, άν ή διαλεκτική συνοχικότητα των επί μέρους στοιχείων είναι μεγάλη, έγκυμονεί ό κίνδυνος γιά μία έσφαλμένη έξήγηση των αίτιακών τους διαφορών. Έτσι προκύπτουν τά βασικά και άλλα θεωρητικά αίνίγματα γιά τά σαφή όρια τής σταθερότητας και τής άλλαγής, γιά τήν πολυπλόττητα και τήν ένότητα. Άνάλογες δυσκολίες περιέχουν τον

θεωρητικό άναλυτή πού θά τολήσει νά έρμηνεύσει τήν άδιαφοροποίητη σχέση φαινομένου και ούσίας, πρωταρχικού και παράγωγου, συγχροδίας και διακοσμητικών φθόγγων στό μεταρομαντικό άρμονικό ίδίωμα σύμφωνα μέ τά άρμονικά στόλ άλλων εποχών, όπου ή άσάφεια και ή διάσταση πού τήν χαρακτηρίζουν τώρα βρισκόταν μάλλον στην άρχή παρά στό τέλος της. Η πλατιά διαδεδομένη άποψη ότι όλες οι άρμονικές καινοτομίες πού εισάγει ό ρομαντισμός μπορούν νά αιτιολογηθούν λογικά σύμφωνα μέ τούς κανόνες τής κλασικής άρμονίας¹⁵ ίσως νά έχει μία δόση αλήθειας, εμφανίζει, ώστόσο, όρισμένες πολύ σημαντικές έλλείψεις σέ ό,τι άφορά τήν άφρημένη ένότητα των ιδιότυπων άρχων του. Τό βασικότερο λοιπόν μειονέκτημα τής παραδοσιακής άναλυτικής μεθόδου είναι ότι μέσα από τήν ειδολογική και σημασιολογική διάσπαση τής ένιαίας άρμονικής ύλης σέ πρωταρχικά τριαδικά σχήματα και «ξένους» φθόγγους, ουσιαστικά δέν επισυνάπτεται ή δομική συνοχικότητα των στοιχείων πού συμβάλλουν στην ένότητα του συνόλου χάρη στην ίδια τους τήν άντίθεση. Έτσι, ή παράλειψη αυτή άποβαίνει τελικά μοιραία γιά τήν ποιοτική πληρότητα και τή συνολική έποπτεία του ουσιαστικού συγκινησιακού της περιεχομένου.

Ας συγκρίνουμε, λόγου χάριν, τή φημισμένη εισαγωγή από τον «Τριστόνο» — πού ή παραμικρότερη προσπάθεια γιά άνάλυση μπορεί ακόμα και σήμερα νά δημιουργήσει τίσ ζωηρότερες συμπάθειες μά και τίσ πιο έντονες αντιδράσεις μέσα στους μουσικούς κύκλους, μέ τίσ περίτεχνες διακοσμητικές παραλλαγές πού εισάγει ό Μπετόβεν στό τρίτο μέρος τής «Ένάτης συμφωνίας του». Τά δύο έργα δέν χρειάζονται ιδιαίτερες συστάσεις — καθένα σηματοδοτεί τό τέλος μιας μεγάλης εποχής και τήν άρχή μιας άλλης, ενώ ταυτόχρονα συγκεκριαλιώνει ένα μεγάλο μέρος των κυρίαρχων αισθητικών πεποιθήσεων και των κατευθυντήριων άρχων τους. Έκείνο πού κατά πάσα πιθανότητα θά προσελκύσει τήν προσοχή μας από τήν πρώτη κιόλας ματιά, είναι τό γεγονός ότι, από τή μία, δέν ύπάρχει καμιά πραγματικά άρμονική λειτουργία πού νά συνδέει τό θέμα μέ τή συνοδεία του: ή άρμονία και ή μελωδία παύουν νά έξυπηρετούν τον ίδιο σκοπό, μέ άποτέλεσμα ή άναγωγή τους σέ ένα σταθερό σύστημα από θεμελιακούς τύπους και θεμελιακές μεθόδους νά έχει τεχνητό και συμβατικό χαρακτήρα. Από τήν άλλη πάλι πλευρά, ή σχετικότητα τής κάθετης (άρμονικής) και τής όριζόντιας (γραμμικής-άντιστικτικής) διάστασης είναι σαφώς όρισμένη: οι διάφοροι καλλωπισμοί είναι άναλύσιμοι είτε ως διαβατικοί ή ποικιλματικοί φθόγγοι, είτε ως άνιούσες ή κατιούσες έμπειρίες πού λύνονται συστηματικά μέ βηματική κίνηση.

Παράδειγμα Α'

Ρ. Βάγκνερ: «Τριστόνος και Ίζόλδη», Είσαγωγή.

Einleitung

Langsam und schmachkend

Richard Wagner

13. The Pelican History of Music, τόμος 2ος: «Renaissance and Baroque», σελ. 261-2.

14. W. Dunwell, The Evolution of 20th Century Harmony, Novello & Co., 1971, σελ. 47.

[Ἡ συγχορδία τοῦ 2ου μέρους, γνωστή καί ὡς «συγχορδία τοῦ Τριστάνου», μπορεῖ νά ἀναλυθεῖ μέ ἕνα πλῆθος τρόπων ἀνάλογα μέ τήν ὀπτική γωνία ἀπό τήν ὁποία ἐξετάζουμε τό θέμα μας. Ἄν πρὸς τό παρόν ἀκολουθήσουμε τοὺς κλασικοὺς κανόνες συμπερασμοῦ, ἡ παραπάνω συγχορδία θά μπορούσε, στήν τολμηρότερή της μορφή, νά ἀποτελεῖ μιά πολλαπλή ἐπέρεση πού λύνεται στή συγχορδία τοῦ ἐπόμε-

νου μέτρου, ἢ ἀπλούστερα ἀκόμα τή Πη βαθμίδα τῆς λα ἐλάσσονος μέ ὀξύμένη τήν τρίτη τῆς νότα (ρε $\sharp$). Σύμφωνα μέ τή δεύτερη αὐτή καί ἐπικρατέστερη στούς ἀκαδημαϊκοὺς κύκλους ἄποψη, ἡ νότα σὺλ $\sharp$ εἶναι μιά ἀπροετοίμαστη ἐπέρεση τοῦ λα, μίᾶς νότας πού θρῖσκεται ἀπό μόνη σέ διάφωνη σχέση μέ τή θεμέλιο σι].

Παράδειγμα Β'

Λ. Β. Μπετόβεν: «Ἐνάτη συμφωνία», 3ο μέρος.

i) Θέμα

a. Theme

Andante molto e cantabile

ii) Πρώτη παραλλαγή

b. Variation 1

[Σέ ἀντιδιαστολή μέ τό παράδειγμα τοῦ Τριστάνου, ὅλες οἱ χρωματικές ἀλλοιώσεις πού εἰσαγεῖ ὁ Μπετόβεν (μι-μὴ στό 2ο μέτρο καί νισ $\sharp$ -ντο στο 3ο μέτρο) εἶναι αὐστηρά προσδεμένες στό πρότυπο καί ὑπακούουν πιστά στούς περιορισμοὺς πού θέτει ἡ παραδοσιακὴ πρακτι-

κή. Ἀπό μορφολογικῆς πλευρᾶς, ὥστόσο, ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ὀργανικὴ ἐνότητα ἀλλὰ καί ἡ ποικιλία πού ἐπιτυγχάνεται μέσα ἀπὸ τὴ συστηματικὴ μεταφορὰ ἢ τὴν ἀναστροφὴ τοῦ μελωδικοῦ σχήματος τῆς τρίτης κίνησης τοῦ 2ου μέτρου].

Ἄνεξάρτητα, ὥστόσο, ἀπὸ τίς μεγάλες προοπτικὲς πού ἀνοίξε ὁ Βάγκνερ στό πεδίο τῆς ἔκφρασης μέσα ἀπὸ τὸν ἐμπλουτισμό τῆς ἁρμονικῆς ἔννοιας μέ τὴν προαγωγὴ τοῦ διαλεκτικοῦ σχήματος τῆς ἀντιθετικῆς ταυτότητας καί τὴν ἐμμεση ἀμφισβήτηση κάθε à priori ἀξιολογικῆς προσέγγισης τῶν δομικῶν στοιχείων σέ ζῶνες προνομιακῆς ἢ μὴ σημασίας, «σέ δέον καί εἶναι», αὐτὸς ὁ βαθὺς διχασμὸς τῆς ἁρμονικῆς του γλώσσας ποτέ δέν ξεπεράστηκε ὀλοκληρωτικά ἀπὸ τὸν ἴδιο. Τοῦτο ὀφείλεται κυρίως στό γεγονός ὅτι παρ' ὅλη τὴν κεντρικὴ καί περιοριστικὴ θέση πού ἀποκτῆσε ἡ συγχορδία μέσα στὰ ὑπόλοιπα στοιχεῖα τοῦ μουσικοῦ ὀργανισμοῦ ὡς λειτουργικὸς διαμορφωτὴς καί ἁρμονικὸς ἔκφραστής τῆς συμβολικῆς ἐνότητας τῶν ἀντιθετικῶν στοιχείων, ποτέ τῆς δέν κατάφερε νά βγεῖ ἔξω ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς ἴδιας τῆς συμπαραθέσης. Θά λέγαμε πὼς πάνω στήν προσπᾶθειά της νά ἐνσαρκώσῃ τὴ βαθύτερη ἔκφραση τοῦ Νοῦ μέσα ἀπὸ τὴ συμβολικὴ ἀναπαράσταση τοῦ Ἀπόλυτου, ἢ μουσικὴ τοῦ Βάγκνερ παρασύρεται ἀπὸ τὴ δίνη πού ἐρχεται στήν ἐπιφάνεια ἀπὸ τὰ βάθη τῶν φιλοσοφικῶν τῆς προϋποθέσεων καί μένει αἰχμάλωτη μέσα στὰ ἴδια τὰ δεσμά πού θέλησε νά σπάσει. Ἀκόμα καί στήν τελευταία ὄπερα πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό του, τὸν «Πάρσιφαλ», ἡ συμπλεγματικὴ σχέση τοῦ διατονικοῦ μέ τό χρωματικὸ στοιχεῖο ἐξακολουθεῖ νά καθορίζεται ἀπὸ τὴν ἀδιάσπαστη ἀντιφορὰ τους. Ἐτσι, ἡ ἁρμονία πο-

τέ δέν καταφέρνει νά ἀποκτῆσει μιά τόσο ἀπόλυτη ἡχητικὴ αὐτονομία πού νά τῆς ἐπιτρέπει τὴν πλήρη ἄρση τῆς διαπλοκῆς τῶν δυναμογενῶν τῆς μεταβλητῶν.¹⁷ Σέ γενικὲς λοιπὸν γραμμὲς δλέπουμε ὅτι αὐτὸς ὁ ἰδιόμορφος συνδυασμὸς ἀναγκαιότητας καί ἐλευθερίας, ἐνότητας καί διαπάλης, σταθερό-

15. Μιά ἄποψη πού ὑποστηρίχθηκε ἀνάμεσα σέ ἄλλους καί ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Adorno. Στό κείμενό του *Klassik, Romantik, Neue Musik* (Φραγκφούρτη, 1959), γράφει χαρακτηριστικά: «Τό ἴδιο τό ρομαντικό στοιχεῖο εἶναι ὑπὸ αὐστηρὴ ἔννοια ἕνα à priori κλασικότητας», ἐνῶ εἰδικότερα γιὰ τὸν Βάγκνερ ἀναφέρει ὅτι «τό συνολικὸ καλλιτεχνικὸ (του) ἔργο ὡς φαντασμαγορία ρομαντικῆς ὑφῆς εἶναι συγχρόνως τεχνολογικὸ ἐπίσης, θετικιστικὸ μάλιστα». (Οἱ προηγούμενες περικοπὲς θρῖσκονται στίς σελίδες 15 καί 19 ἀντίστοιχα τῆς ἐλληνικῆς ἐκδόσεως μέ τίτλο: Τέοντορ Β. Ἀντόρνο, *Τρία κείμενα μουσικῆς κοινωνιολογίας*, ἐκδ. Πρίσμα, 1991).

16. Ἡ ἐπέρεση ἢ ἀποτζιατούρα (ἰταλ. *arpeggiare*, πού σημαίνει στηρίζω, ἀκουμπῶ) εἶναι μιά ξένη πρὸς τὴ βασικὴ ἁρμονία νότα πού ἀντικαθιστᾶ πρὸς στιγμὴ ἕνα ἀπὸ τὰ πραγματικὰ τῆς μέλη γιὰ νά βρεῖ τὴ λογικὴ καί ἀναμενόμενη λύση ἀμέσως μετὰ.

17. W. Dunwell, *op.cit.*, σελ. 87-88.

τητας και ρευστότητας κρύβει την αιώνια αντίφαση, μιά αντίφαση που ο Βάγκνερ συμπυκνώνει αρμονικά στη συγχορδία: ή συγχορδία γίνεται ο φορέας της ολοκληρωμένης αρμονικής εμπειρίας, τό λεπτό εκείνο σημείο όπου τό διατονικό και τό χρωματικό στοιχείο τέμνονται, χωρίς, ωστόσο, τά τμηματικά της

μέρη, δηλαδή οι φθόγγοι που τή μορφοποιούν, να χάνουν τήν ιδιαιτερότητα και τή σημασία τους, αλλά, αντίθετα, να αποκτήσουν μιά αξία τήν όποια κανείς δέν θά πρέπει νά άμφισβητήσει αλλά και κανείς ταυτόχρονα δέν θά μπορέσει μέ βεβαιότητα νά αποδείξει.

Παράδειγμα Γ'

P. Βάγκνερ: «Πάρσιφαλ» (1882), Τρίτη πράξη.

G.

por - te ses regards, vers l'homme ex - empl du lourd fardeau des
 !ö - sten Men - schen auf; der fühlt sich frei - von Sün - den - last und

espress. *VI.*
dim

R. W. 11. E. E.

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ ΣΤΑ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΑ

Κυκλοφορεί σε όλα τα βιβλιοπωλεία

Γιώργου Δελαστίκ

Η Νέα «Γιάλτα»

ΕΟΚ, ΗΠΑ, Βαλκάνια

Ο παλιός κόσμος του «ψυχρού πολέμου» κατέρρευσε. Μια Νέα «Γιάλτα» ετοιμάζεται να τον αντικαταστήσει. Ακριβώς τα «μυστικά» της αποκαλύπτει αυτό το βιβλίο.

Τα Βαλκάνια πνίγονται στο αίμα, καθώς η Γερμανία επελαύνει προς Νότο και οι ΗΠΑ προσπαθούν να κρατήσουν την επιρροή τους στη νότια Βαλκανική.

Η Ελλάδα γίνεται ο αποδιοπομπαίος τράγος των ΗΠΑ, της ΕΟΚ και του ΝΑΤΟ, καθώς η εξωτερική της πολιτική συνθλίβεται ανάμεσα στις αντιθέσεις συμφερόντων ΗΠΑ - Γερμανίας.

«Το Μάαστριχτ είναι νεκρό!» ομολογεί πια ο δυτικός Τύπος, καθώς το «ευρωπαϊκό ιδεώδες» της ΕΟΚ έχει μεταβληθεί σε... κονσέρτο για ντόμπερμαν, κανίς και μπουλντόγκ!

Η Ρωσία ταπεινώνεται και αποσυντίθεται, καθώς Ουάσινγκτον και Βερολίνο συγκρούονται για το ποιος τελικά θα κατορθώσει να μετατρέψει σε δικό του «Τρίτο Κόσμο» την άλλοτε κραταιά Σοβιετική Ένωση.

Η Ευρώπη συνταράσσεται από μια πρωτοφανή κοινωνική και πολιτική κρίση, που απειλεί με ανατροπή το πολιτικό σκηνικό και οδηγεί μέχρι και στη διάλυση κρατών.

Κεντρική διάθεση: ΠΡΟΟΔΟΣ • Μεσολογγίου 5, Αθήνα • Τηλ.: 3621001 • Fax: 3629207

Ποιός φοβάται τό ξένο δεατρικό ἔργο;

τῆς Δηῶς Καγγελάρη

Ἄπό τόν βασιλιᾶ Δαρεῖο στόν Πατέρα τοῦ Ἄμλετ κι ἀπό τή Σιτέ τοῦ Θεάτρου Νό στήν κρητική «ἀσκιά» καί στή «σονάτα» τοῦ Στρίντμπεργκ, πολλά, ποικίλα καί συναρπαστικά ἦταν ἀνέκαθεν τά θεατρικά φαντάσματα. Οἱ θεατρικές μας μέρες ἀντίθετα συχνάζονται ἀπό τό ἀποκρουστικό φάντασμα τοῦ σύγχρονου ξένου ἔργου ἤ φάντασμα τῆς ξενοφοβίας.

Βολεμένοι γιά τά καλά στήν παραδοσιακή, τελεματωμένη μικροκοινωνία μας, ἐθελουφλοῦμε μπροστά στό καινούργιο καί στό «ξενόφερτο», ξορκίζοντας τίς ἀνασφάλειες, τίς σκοπιμότητες καί τίς ἀναστολές μας μέ θριαμβολογίες γιά τό ὑψηλό ἐπίπεδο τοῦ νεοελληνικοῦ θεατρικοῦ ἔργου. Ὑπάρχουν βέβαια καί οἱ ἐξαιρέσεις τῶν ἄλλων —ξενομανῶν— ἄκρων, μέ τούς μαϊμουδισμούς καί τά ἀναφομοίωτα δάνεια, ὅμως αὐτές ποτέ δέν θεραπεύτηκαν μέ προστατευτικά ἔθνοσωτήρια τείχη. Ἄλλωστε πᾶνε τόσα χρόνια ἀπό τότε πού «ὁ μεγαλύτερος ρυθμιστής τῆς θεατρικῆς μας ζωῆς» ἦταν «τό παράρτημα τῆς παρισινῆς Εἰκονογραφημένης».

Ἐχει περάσει πολὺς καιρός καί ἀπό τότε πού οἱ Ἕλληνες θεατρικοί συγγραφεῖς ἔδιναν τόν ἄνισο ἀγῶνα τῆς καθιέρωσης. Πρῶτος ὁ Κούν ὡς γνωστόν ἀπέδειξε στήν πράξη ὅτι «θέατρο ἐλληνικό ἀπ' ὅπου ἀπουσιάζουν οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς εἶναι κάτι λειψό». Δέν εἶναι, ὅμως, ἄνευ σημασίας τό γεγονός ὅτι τό Θεάτρο Τέχνης, παράλληλα μέ τίς νέες ἀναγνώσεις τῶν κλασικῶν, μᾶς μύησε στούς ἄγνωστους Ἕλληνες δραματούργους ἀλλά καί στό ἔργο τῶν ξένων πρωτοποριακῶν, ὅτι τήν ἴδια χρονιά ἔπαιζε ἄπαικτο ἔργο τοῦ Κεχαῖδη ἀλλά

Ὁ Σάντρο Λομπάρντι ἐρμηνεύει τόν «Οἰδίποδα» τοῦ Τ. Τεστορί στό ἀρχαῖο θέατρο τοῦ Ἄργους

καί τοῦ Μπρέχτ, τοῦ Σεβαστικόγλου ἀλλά καί τοῦ Φρίς καί τοῦ Ἴονέσκο, τοῦ Καμπανέλλη καί τοῦ Πίντερ.

Ἄκόμα κι ἂν στό σύγχρονο παγκόσμιο δραματολόγιο δέν περισσεύουν τά ἔργα ἑνός Μπέκετ, ὀφείλουμε νά ἔρθουμε σέ ἐπαφή μέ τά κείμενα τῶν λίγων ἀλλά σημαντικῶν σύγχρονων συγγραφέων καθῶς καί μέ ὅσες ἀπό τίς ἥσσονες φωνές παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον. Νά σταθοῦμε κριτικά ἀπέναντί τους, χρησιμοποιώντας τά ἴδια μέτρα καί σταθμά μέ τά ὁποῖα κρίνουμε καί τά νεοελληνικά κείμενα. Ἄραγε ποιές ἀρχές καί ποιές ἀνα-

λύσεις πρέπει νά ἐπινοηθοῦν γιά νά στηριχθεῖ τό ἰδεολόγημα πού θέλει ὄλο τό θές τρο ἀνά τόν κόσμον νά περνάει κρίση πλὴν τοῦ νεοελληνικοῦ;

Ὅ,τι γιά τόν Κούν ἦταν τόλμημα καί διορατικότητα, κατάντησε στίς μέρες μας εὐκολία καί συμβιβασμός. Ἡ ἐπιλογή ἐλληνικοῦ ἔργου γιά ἕναν θίασο σημαίνει πάραυτα ἀποδοχή, εὐνοια καί πριμοδότηση στίς ἐπιχορηγήσεις ἐνῶ κάθε ἀξιολογικό κριτήριο ὑποχωρεῖ μπροστά στήν πανίσχυρη —πλέον— ἐλληνική ὑπογραφή. Ἄς θυμηθοῦμε ἐδῶ τόν Φῶτο Πολίτη πού, γνωρίζον-

τας καλά πώς «μᾶς τρῶνε οἱ λέξεις στην Ἑλλάδα κι ἡ λέξις "ἔθνικός" εἶναι ἱκανή νά καταπιεῖ πολλούς», ἐπέμενε στή σολωμική ταύτιση τοῦ «ἔθνικοῦ» μέ τό «ἀληθινό» καί ἔβλεπε στίς προτεραιότητες τοῦ Ἐθνικοῦ Θεάτρου τήν ὑποστήριξη «τῆς ἐγχωρίου δραματουργίας, ἐφόσον οἱ προσπάθειές της παρουσιάζουν σοβαρότητα». Καί νά σκεφθεῖ κανεῖς ὅτι ἡ Ἀθήνα ἦταν τότε ἀκόμη πιό μικρή καί οἱ ἄνθρωποι τοῦ θεάτρου θά πρέπει νά εἶχαν ἀκόμη περισσότερες εὐκαιρίες γιά νά ἀλληλογνωρίζονται. Παρά ταῦτα, κάποιιοι μπορούσαν νά παραμένουν σταθεροί στίς ἀρχές τους, νά κρατοῦν τίς ἀποστάσεις ἀσφαλείας καί νά μήν ἐπηρεάζονται ἀπό ἐξωκαλλιτεχνικούς παράγοντες. Αὐτή εἶναι —φοβᾶμαι— μιά ἄλλη —σκοτεινή— πτυχή τοῦ προβλήματος...

Σήμερα οἱ θεατρικοί μας «ταγοί» δέν διστάζουν νά ὑποκλιθοῦν ἀκόμη καί μπροστά σέ μιά γηγενή σαπουνόπερα πού ἐξασφάλισε ἄνετα κρατική στέγη ἢ νά ἀνακαλύψουν ξαφνικά τό μεγάλο δραματικό ταλέντο «παλαίμαχου» ἐπιθεωρησιογράφου καί συγγραφέα εὐπεπτων κωμωδιῶν μόλις κάνει κάποιιο διάλειμμα σ' ἓνα μικρό συνοικιακό θέατρο.

Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ἀντιμετωπίζουν τά κείμενα τῶν ξένων συγγραφέων μέ προφανή προκατάληψη καί καχυποψία. Συνήθως δέν συντρέχει κανένας λόγος νά παίζονται στά θεάτρά μας (Ἔντουαρντ Μάμετ) ἀφοῦ ἀκριβῶς τά ἴδια καί καλύτερα ἔχουν γράφει πρό πολλοῦ οἱ δικοί μας δραματουργοί ἢ —σύμφωνα μέ τό ἀξιολογικό μέτρο τῶν ἀτμοσφαιρικών συνθηκῶν— γιατί εἶναι κατάλληλα μᾶλλον γιά κεντρικά ἢ βόρεια κλίματα (Τόμας Μπέρχαρντ ἢ τό «Κουαρτέτο» τοῦ Χάινερ Μίλλερ), δέν ταιριάζουν δηλαδή σέ μᾶς τούς εὐκρατοῦς Μεσογειακούς.

Δέν εἶναι καθόλου πιό φιλόξενη ἡ ὑποδοχή πού ἐπιφυλάσσουν σέ

ὄσους σκηνοθέτες τολμήσουν νά ἀνεβάσουν τούς κλασικούς μας τοῦ δι-κοῦ μας, καταδικοῦ μας πέμπτου π.Χ. αἰώνα. Καμένο χαρτί εἶναι ἡ «Ὁρέστεια» τοῦ Στάιν, ἡ «Ἡλέκτρα» τοῦ Βιτέζ, ἡ «Λυσιστράτη» τοῦ Χώλ, γιατί μόνον ἐμεῖς ὡς γνήσιοι ἀπόγονοι τῶν τραγικῶν καί τοῦ Ἀριστοφάνη κρατᾶμε τά κλειδιά τῆς σκηνικῆς ἐρμηνείας τους. «Ἐταιρεία ὑπέρ τοῦ Ἑλληνικοῦ Δράματος» ἀπό νέους Μυστριώτηδες, σέ μάχες γιά νέα ἀπαρέμφατα. Μόνο πού οἱ θεατρόφιλοι φοιτητές, πιό ὑποψιασμένοι πλέον, ξέρουν νά ἀναγνωρίζουν τά λαϊκίστικα προσώπεια κι ἔτσι ἀποφεύγονται νέα Ὁρεστειακά.

Κακά μαντάτα ἔφθασαν πέρσι κι ἀπό τήν Ἑσπερία. Ὁχι ἀπό μιά στενοκέφαλη πνευματική ἡγεσία ἀλλά ἀπό τόν ὑπουργό Πολιτισμοῦ τῆς Γαλλίας Ζάκ Τουμπόν, ὁ ὁποῖος κατήγγειλε ὅτι οἱ ξένοι συγγραφεῖς στοιχίζουν πολύ ἀκριβά στό Ἐθνικό Θεάτρο καί συνέστησε, οὔτε λίγο οὔτε πολύ, νά ἀποφεύγονται. Ὑποπτη οἰκονομική πρόταση πού δέν ἔμεινε βέβαια ἀναπάντηση ἐνῶ ξεσκεπάστηκε καί ὅλο τό ἐθνικοκεντρικό της ὑπόβαθρο (βλ. *Le Monde*, 17 Ἰουνίου 1993).

Χρειαζεται τάχα νά ὑπενθυμίσουμε, τελειώνοντας, ὅτι ἡ προοπτική μιᾶς θεατρικῆς Εὐρωπαϊκῆς —καί οἰκουμενικῆς— Ἐνωσης ἀνοίξε πολύ πρὶν ἀπό τήν «Ἐνωμένη Εὐρώπη» καί ὅτι ἡ πολιτισμική διαφορά ἔχει πρό πολλοῦ κατακτηθεῖ; Τέχνη πού ὀρίζεται ἀπό τό δοῦναι καί λαβεῖν μέ τόν Ἄλλο τό θέατρο, κατέχει ἐκ βαθέων τό μυστικό γιά νά ἀνοίγει τά σύνορα, νά σπάει τό φράγμα τῆς γλώσσας καί νά ἀφήνεται στή χαρά τῆς ἐπιμειξίας. Ὁ κάθε λαός ἐκφράζεται στή δική του ἐθνική γλώσσα, μέσα ἀπό τή δική του δραματουργία ἀλλά μπορεῖ νά βρεῖ ἀπαντήσεις στίς ἀγωνίες του καί μέσα ἀπό τά ἐρωτήματα πού θέτουν συγγραφεῖς ἄλλων ἐθνικοτήτων. Μπορεῖ ἀκόμη καί νά συγκινηθεῖ μέ

τούς ἤχους ἐνός ξένου, ἀγνωστοῦ λόγου ὅταν ἐκφέρεται μέ γνήσιο συναίσθημα. Ὑλικό τῆς θεατρικῆς τέχνης, τό ἀνθρώπινο σῶμα γίνεται ἄμεσα ἀναγνωρίσιμο ἀπ' ὅλους καί ἡ χειρονομία, τό γέλιο, τό κλάμα, ἡ κραυγή συνιστοῦν ἓναν πανανθρώπινο κώδικα. Οἰκουμενικός εἶναι καί ὁ κώδικας τῶν βλεμμάτων καί τῆς μνήμης πού ἐμπιστεύεται ὁ ἠθοποιός γιά νά ὑπάρξει καί νά ἀπαθανατιστεῖ.

Ὀλόκληρη ἡ ἱστορία τοῦ θεάτρου εἶναι μιά σειρά μεγάλων συναντήσεων, μέσα ἀπό περιοδεῖες, ἀνταλλαγές, μεταφράσεις, διασταυρώσεις καί ἀλληλοδάνεια. Ὁ Νορβηγός Ἴφεν ἐπηρεάζει τόν Ἑλληνα Ξενοπούλο, ὁ Ρῶσος Στανισλάφσκι τούς Ἀμερικανούς. Ἀσιάτες, Εὐρωπαῖοι καί Ἀμερικανοί ἀνεβάζουν ἀρχαιοελληνική τραγωδία καί ὁ Ἀγγλος Μπρούκ σκηνοθετεῖ στό Παρίσι μέ πανσπερμία ἠθοποιῶν Ἰνδικό ἔπος. Τό κινέζικο θέατρο ἐμπνέει τόν Γερμανό Μπρέχτ καί τό «μπρεχτικό θάμπωμα» προξενεῖ μιά ξαφνική «φώτιση», μιά «πυρκαγιά» στόν Γάλλο Ρολλάν Μπάρτ, πού ἐξαφανίζει ἀπό τά μάτια του ὅλο τό γαλλικό θέατρο. Προσφάτως ἡ Ρουμὰνα ἠθοποιός Μάγια Μόργκενστερν, τραγουδώντας στά γερμανικά καί παίζοντας στά γίντις, κέρδισε τό ἀθηναϊκό κοινό κι ὁ Ἰταλός Σάντρο Λομπάρντι στό ἀρχαῖο θέατρο τοῦ Ἀργους μᾶς κατέκτησε μέ τόν «Οιδίποδα» ὄχι τοῦ Σοφοκλῆ ἀλλά τοῦ Τζιοβάννι Τεστόρι.

Ἡθοποιοί, συγγραφεῖς, θεατές, στό θέατρο γίνονται αὐτομάτως πολίτες τοῦ κόσμου.

Δίνη

φεμινιστικό περιοδικό

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ 49

Μέ ἀφορμή τό ποίημα τοῦ Νίκου Ἐγγονόπουλου «Περί ὕφους»

τῆς Ἀθηνᾶς Βογιατζόγλου

Ο Ἐγγονόπουλος, μανιώδης ἀναγνώστης ἀρχαίων ἑλληνικῶν (ὅπως καί βυζαντινῶν καί μεταβυζαντινῶν) κειμένων, ἀποτίει διακριτικά καί εὐρηματικά ἕναν φόρο τιμῆς στό *Περί ὕφους* τοῦ Λογγίνου μέ τό ὁμώνυμο ποίημά του τῆς συλλογῆς *Ἐν ἀνθηρῶ Ἑλληνι λόγῳ* (1975). Πρόκειται γιά μιὰ πνευματώδη αὐτοβιογραφική κατάθεση, πού περιλαμβάνει ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα ποιητικῆς.

ΠΕΡΙ ΥΨΟΥΣ

Certes, l'artiste désire s'élever..., mais l'homme doit rester obscur.

PAUL CÉZANNE

Ὁ ἰταλός πυροτεχνουργός ἔχει ἐγκαταστήσει τό λιτό κι' ἀπέριττο, τό φτωχικό ἐργαστήριό του, ἐπί τῆς κορυφῆς τοῦ ἀττικού λόφου. Ἐκεῖ ἀσχολεῖται νυχθημερόν μέ τά ἄπειρα πειράματά του καί μέ τήν παρασκευή τῶν διάφορων προϊόντων τοῦ ἐπιτηδεύματός του: βαρελότα, χαλκούνια, καί ἄλλα «μαϊτάπια». Γιατί αὐτός εἶναι πού προμηθεύει τοὺς πανηγυριστάς τίς παραμονές τῶν μεγάλων ἑορτῶν τῆς Ὁρθοδοξίας, ἀλλά κι' αὐτός εἶναι, πάλι, πού, τίς νύχτες τῶν ἐθνικῶν ἐπετειῶν, διακοσμεῖ τοὺς οὐρανοὺς μας μέ λογιῆς λογιῆς φανταχτερὰ λουλούδια, μ' ἐκθαμβωτικά πλουμιά καί μέ ταχύτατες ρουκέττες πού καταλήγουν σέ μυριόχρωμη βροχή ἀπό σπίθες. Σπανίως ἐγκαταλείπει τό ἔργον, ὅμως, τά βράδουα, ἐνίοτε, περιφέρει τή σακα-

«... μᾶς πρέπουν τά ὕψη.
Πρέπει ν' ἀτενίζουμε τά ὕψη.
Σάν τόν μηδενιστή, ὅπου
τινάζεται στόν ἀέρα, ζωντανό
λουλούδι. Καί καθώς, φεῦ,
πρέπει πάντα νά
ξαναγυρίσουμε κάποτε ἀπό
κεῖ ψηλά, ἄς ξαναγυρίσουμε.
Ἄλλά, τότε πάλι, μέ
λουλούδια, σάν λουλούδια,
μέ παλάτια, μ' ἑαρινές
μουσικές, μέ λόγια ἀγάπης, μέ
μάτια ἀγάπης».

(«Μόλις σημάνουν τά
μεσάνυχτα, ὁ Jef, το μέγα
αὐτόματον...»).

τεμένη κι' ἀλαμπουρνέζικη σιλουέττα του, ἀπό καπηλειό σέ καπηλειό, χρησιμοποιώντας, κατά πρότιμηση, τά σκοτεινότερα στενά τῆς ἀγορᾶς. Τό ἐπάγγελμά του εἶναι ἄκρως ἐπικίνδυνο: πυρῖτις, κι' ἔσθ' ὅτε δυναμίτις, εἶναι ἡ πρώτη ὕλη τῶν ἐργοχείρων του. Ἡ παραμικρή ἀπροσεξία ἀρκεῖ κι' ἐπέρχεται ἡ τρομερά καταστροφή: μέσα σέ ἐκκωφαντικό κρότο τινάζονται στό καθαρό πρωῖνό καί τό ἐργαστήρι κι' ὁ πυροτεχνουργός μαζί, καί βλέπομε νά στριφογυροῦν ψηλά στόν ἀέρα, ὦρες, κι' ὁ Ἰταλός καί τά σανίδια τῆς μπαράγκας καί πηχτά σύγνεφα σκόνης, ἐνῶ μιάν ἔντονη μυρωδιά μπαρούτης ἀπλώνεται παντοῦ.

Ὅμως ποτέ δέν ἐπέρχεται τό μοιραῖον, γιατί ὑπάρχει κάτι. Ἐνα μυστικό. Κι' αὐτό τό μυστικό εἶναι ἀπλούστατα ἡ σύζυγος πού γρηγορεῖ.

Πράγματι, ή γυναίκα του, δική μας: εύλαβική κι' ὀρθόδοξος χριστιανή, ξημεροβραδυάζεται στίς ἐκκλησιές, καί κάνει βαθειές μετάνοιες, κι' ὄλο προσεύχεται γιά δαύτονε. Κι' ἔτσι τονέ κρατᾶ στή ζωή.

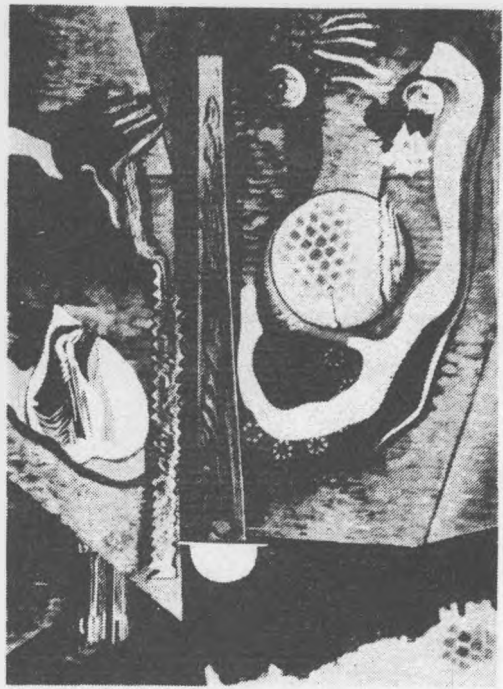
Μάλιστα, κάτω στή χαράδρα που περιβάλλει τον ἄττικό λοφίσχο, ἐκεῖ, ή μαύρη, ἔχει σπείρει τόν κόσμο μ' ἀναρίθμητα προσκυνητάρια, τά περισσότερα μαρμάρινα, ἄλλα ταπεινότερα, ὅμως ὄλα μέ μιά εικόνα Θεοτόκου ἢ ἄλλου ἁγίου, κι' ὄλα μέ μιά θυρίδα, γιά τά λεφτά. Κάθε τόσο συλλέγει ὑπομονετικά τά χρήματα, καί τό μεγαλύτερο μὲν μέρος διαθέτει γι' ἀγαθοεργούς σκοπούς, ἐνίσχυση ἀπόρων, ἀνακούφιση ἀσθενῶν, ἀποπεράτωση ἐκκλησιῶν, κι' ἕνα ἄλλο μέρος τό φυλᾶ προσεκτικά, καθῶς σκοπεύει μ' αὐτό, ἐν καιρῶ, ν' ἀνεγείρη ἐκκλησία τιμωμένη μέ τ' ὄνομα τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης.

(Πιό πέρα, στή χαράδρα, κάποιος ἔχει ἐγκαταστήσει κυφέλες, μελισσιῶν, σ' ἕνα χωράφι, καί, πιό πέρα ἀκόμη, μέσα σέ περιβόλι, εἶναι τά ἐρείπια μισοχτισμένου ἀρχοντικοῦ).

Αὐτή ή ἱστορία τοῦ Ἰταλοῦ εἶναι κι' ή ἱστορία ή δικιά μας, Ἐλένη. Δέν εἶμαι ἐγώ ὁ πυροτεχνουργός; Τά ποιήματά μου δέν εἶναι Πασχαλινά χαλκούνια, κι' οἱ πίνακές μου καταπλήσσαντος κάλλους νυχτερινά ὑπέρλαμπρα μετέωρα τοῦ Ἀττικοῦ οὐρανοῦ; Κι' ὅμως, ἐάν ἀκόμη δέν μέ κατασπαράξανε ἀλύπητα, νά πετάξουνε τίς σάρκες μου στά σκυλιά, αὐτό δέν τό χρωστάω σ' ἐσένα, στή μεγάλη στοργή σου καί στήν ἀγάπη σου; Τό ξέρω, μή μου τό κρύφτεις, τό ξέρω σοῦ λέω: προσεύχεται γιά μένα!

Μάζευε τά λεφτά τῶν προσκυνηταρίων μας καί σκόρπαε, μέ τ' ἅγια λευκά σου χέρια, τό καλό παντοῦ. Ὅμως κράτα ἕνα μέρος, νά συγκεντρώσωμε, κι' ἐμεῖς, λίγο-λίγο ἕνα ποσό, γιά ν' ἀνεγείρουμε μιάν ἐκκλησία ἀφιερωμένη στήν Βασίλισσα πού εἶχε τ' ὄνομά σου. Ἐκεῖ μέσα, σ' αὐτήν τήν ἐκκλησία θέ νά σέ παντρευτῶ. Γιατί εἶσαι ὠραία, ἔχεις τήν πιό εὐγενική κι' ὑπερήφανη ψυχή, καί σ' ἀγαπῶ παράφορα.

Ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ, ὁ Ἐγγονόπουλος εἶναι ὁ μόνος ὑπερρεαλιστής πού ἀντιλήφθηκε τήν ὑπερρεαλιστική διάσταση τοῦ Λογγίνου (Βαγενᾶς, 1991). Πράγματι, διατρέχοντας κανείς τά κυριότερα εὐρωπαϊκά καί ἀμερικανικά ἐγχειρίδια γιά τόν ὑπερρεαλισμό, μάταια θ' ἀναζητήσει μιάν ἀναφορά στό ὄνομα τοῦ Λογγίνου. Κι' ὠστόσο, ὁ συγγραφέας τῆς πιό σύγχρονης ἀπό τίς ἀρχαῖες πραγματεῖες λογοτεχνικῆς κριτικῆς ἔχει κηρύξει σέ ὄλους τούς τόνους τή σημασία τοῦ θαυμάσιου, τοῦ παράδοξου καί τῆς ἐκπληξῆς γιά τόν ποιητικό λόγο πού φιλοδοξεῖ νά ὀδηγήσει στήν ἔκσταση τόν ἀναγνώστη του. Πιό συγκεκριμένα, ὁ Λογγίνος ἀνάγει τό θαυμάσιο καί

τήν ἐκπληξη σέ γνωρίσματα ἀνώτερα τῆς πειστικότητας καί τῆς καλλιλογίας (1.4), θεωρεῖ δέ ὅτι τό παράτολμο τῆς ἐκφρασης, πού ὑπαγορεύεται ἀπό τή συγκίνηση καί τό ὕφος τοῦ δημιουργοῦ (31.4), δικαιώνεται ἀπόλυτα ὡς πρόξενος τῆς πολυπόθητης ἔκστασης (38.5). Ἀκόμη καί ὡς πρὸς τήν ὀρολογία τοῦ ὑπερρεαλισμοῦ ὁ Λογγίνος θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ ἕνας πρόδρομος: χρησιμοποιώντας λέξεις ὅπως «ὑπερφύα» (1.4), «ὑπερέκπτωσιν» (15.8), «ὑπεραίρουσαν» (15.8), «ὑπεραῖρον» (36.3), προσδίδει στήν πρόθεση ἕνερ κεντρική σημασία γιά τή λογοτεχνική θεωρία του.

Τό ποίημα-πυροτέχνημα, ποίημα-ρουκέτα πού κατ' ἐξοχήν φιλοτεχνεῖται στό ποιητικό ἐργαστήρι τοῦ ποιητή-ἀφηγητῆ τοῦ «Περί ὕφους» (μέ πρώτη ὕλη τήν πυρίτιδα, πού ἔχει ἀναχθεῖ σέ πρωτογενή μεταφορά ποιητικοῦ ὄρου ἤδη ἀπό τό δεύτερο μέρος τοῦ ὁμώνυμου ποιήματος τῆς πρώτης συλλογῆς τοῦ Ἐγγονόπουλου *Μὴν ὀμιλεῖτε εἰς τόν ὀδηγόν*) φαίνεται νά εἶναι μιὰ ἐκδοχή τοῦ λογγίνειου κεραυνοῦ μέ τόν ὀποῖο εἰκονογραφεῖται ή ἔννοια τοῦ ὕφους (*Περί ὕφους* 1.4). Στό σημεῖο αὐτό ὁ Ἐγγονόπουλος ἔρχεται νά συναντηθεῖ μέ ἕναν ἄλλο ἐρωτοτροπήσαντα μέ τόν ὑπερρεαλισμό ὁμότεχνο τῆς γενιᾶς τοῦ '30, τόν Ὀδυσσεά Ἐλύτη, πού, προσπαθώντας νά περιγράψει τό ποιητικό ὄραμα τοῦ ὑπερρεαλισμοῦ, σημειώνει: «Λέξεις πρέπει νά ῥθουνε· μά πρέπει πρὶν φτάσουν στήν ἄκρη τῆς πέννας νά μὴν εἶναι πιά πέντε ἢ δέκα γράμματα μήτε κι' ἄλλοι τόσοι ἤχοι, μά τσαμπιά εἰκόνων, ἀρμαθιές ἀντικειμένων, δέσμες ἰδιοτροπιῶν τῆς μνήμης· λέξεις-πεταλοῦδες, λέξεις-ρουκέτες, λέξεις χειροβομβίδες» (Ἐλύτης 1987: 180).

Ὁ Λογγίνος ἐξᾶλλου ἀρδεύει ὑπόγεια τό σημαντι-

κότερο, κατά τή γνώμη μου, θεωρητικό κείμενο του Έλύτη, τή μελέτη του για τόν Ρωμανό τόν Μελωδό, όπου διατυπώνεται μιά ποιητική τής «πρισματικής ποίησης». Οί «φραστικές μονάδες αυτοδύναμης ακτινοβολίας» (Έλύτης 1992: 49) ή, αλλιώς, οί «κρύσταλλοι» όπου «άποκορυφώνεται ή δξύτητα του πνεύματος» (σ. 50), οί όποιοι άποτελοϋν τήν πεμπτουσία τής θεωρίας του Έλύτη, δέν είναι παρά οί στιγμές ύφους πού, σύμφωνα μέ τό *Περί ύφους*, άπαντά κανείς στά σπουδαία κείμενα. Όπως είναι γνωστό, τό ύφος του Λογγίνου «δέν χαρακτηρίζει τήν ύφική μορφή ενός όλόκληρου έργου, αλλά όρισμένα μόνο χωρία του» (Κοπιδάκης 1990: 32). Αϋτές οί εκλάμψεις του λόγου βρίσκονται καί στή βάση τής διάκρισης πού κάνει ό Έλύτης, ανάμεσα στήν «πρισματική» καί τήν «επίπεδη» ποίηση: «ένα ποίημα πού αναπτύσσεται, μέ σκοπό τήν εκπλήρωση τής αποστολής του, όχι καί μέ τά καθ' έκαστον μέρη του αλλά μόνον μέ τό σύνολό του μένει έξω από τήν ελληνική παράδοση, όπως τή νοοϋμε σήμερα» (σ. 50). Αϋτές τίς ακτινοβολούσες φραστικές μονάδες ό Έλύτης τίς ανιχνεύει σέ όλόκληρη τήν άρχαία ελληνική ποίηση από τόν Όμηρο καί δώθε, έπειτα στον Ρωμανό και, μέ τήν εξαίρεση του Καβάφη, «σέ όλους τούς μεγάλους Νεοέλληνες, ως τόν Γιώργο Σεφέρη τής *Στροφής* (σ. 50). Καί τοϋτο, γιατί κυρίως στον «Έρωτικό λόγο» συναντά κανείς στίχους τόσο πρισματικούς όσο θά τούς επιθυμούσε ό Έλύτης· κι άκόμη γιατί ή συλλογή περιλαμβάνει ένα ποίημα όπως ή «Ρουκέτα», τό όποιο συντίθεται από μιά άσυνήθιστα τολμηρή, για τόν Σεφέρη, έκρηξη εικόπων.

Ό Έγγονόπουλος, ώστόσο, δέν φαίνεται νά διεκδικεί για τήν ποίησή του κάποιες μόνο πρισματικές, κατά Έλύτη, ή ύψηλές, κατά Λογγίνο, ποιητικές στιγμές, αλλά τό ύφος καθ' έαυτό ως άπόλυτη ποιητική αξία. Έτσι, στο «Περί ύφους» κάθε του ποίημα έμφανίζεται νά έχει τήν έκρηκτική δύναμη του πυροτεχνήματος. Η συλλογή του *Η έπιστροφή των πουλιών* (1946) άνοίγει μέ τέσσερις στίχους του Γουίτμαν, πού άπηχοϋν τήν κεντρική φράση του Λογγίνου «ου γάρ εις πειθώ τούς άκρωμένους άλλ' εις έκστασιν άγει τά υπερφύα» (1.4), διεκδικώντας, όμως, τήν ικανότητα παραγωγής έκστασης για κάθε σελίδα του ποιητικού του έργου:

«Forth from the war emerging, a book I have
made,
The words of it nothing, the drift of it
everything,
A book separate, not link'd with the rest nor felt
by the intellect,
But you ye untold latencies will thrill to every'
page".

Καί ό Μπολιβάρ (1944) αρχίζει μέ μιά διακήρυξη ποιητικής πού ενώ από τή μιά βασίζεται στήν αντίληψη του Λογγίνου για τό ύψηλό, από τήν άλλη τή διευρύνει:

«Για τούς μεγάλους, για τούς ελεύθερους, για τούς
γενναίους, τούς δυνατούς,
Άρμόζουν τά λόγια τά μεγάλα, τά ελεύθερα, τά
γενναία, τά δυνατά».

Δεδομένου ότι ό Μπολιβάρ καί τό προσωπείο του ποιητή σταδιακά ταυτίζονται, όπως θά δοϋμε, μέσα στο ποίημα, οί εισαγωγικοί αϋτοί στίχοι άπηχοϋν τό γνωστό «ύφος μεγαλογορσύνης άπήχημα» (*Περί ύφους*, 9.3), τήν αντίληψη, μέ άλλα λόγια, (πού συμεριζόταν καί ό Γουίτμαν), ότι ή επίτευξη του ύφους άπαιτεί ψυχές «γενναίου παραστήματος» (9.1)· συγχρόνως, όμως, τό ύφος φαίνεται νά ανάγεται σέ κυρίαρχο ύφολογικό στοιχείο όλόκληρου του ποιήματος. Πρόκειται για μιά αυτοεγκωμιστική τακτική πού άγγίζει, στή συνέχεια τής σύνθεσης, τά όρια τής αυτομυθοποίησης. Ό Μπολιβάρ συνιστά μιά από τίς εκφάνσεις τής υπερήφανης μορφής πού έμφανίζεται σέ αρκετά ποιήματα του Έγγονόπουλου, μέ τήν όποία ό ποιητής «φιλοδοξει νά ταυτιστεί καί ή όποία τόν υπερβαίνει. Είναι ή παρουσία αϋτής τής μορφής, τής τόσο συγγενικής μέ τή μορφή του "Γουόλτ Γουίτμαν", πρωταγωνιστή των ποιημάτων του Γουόλτ Γουίτμαν, πού μάς κάνει νά σκεφτόμαστε ότι ό πλέον γουιτμανικός Έλληνας ποιητής δέν είναι ό Σικελιανός αλλά ό Έγγονόπουλος» (Βαγενάς 1993).

Πουθενά δέν είναι ή συνομιλία του Έγγονόπουλου μέ τόν Γουίτμαν τόσο έμφανής καί ποιητικά γόνιμη όσο

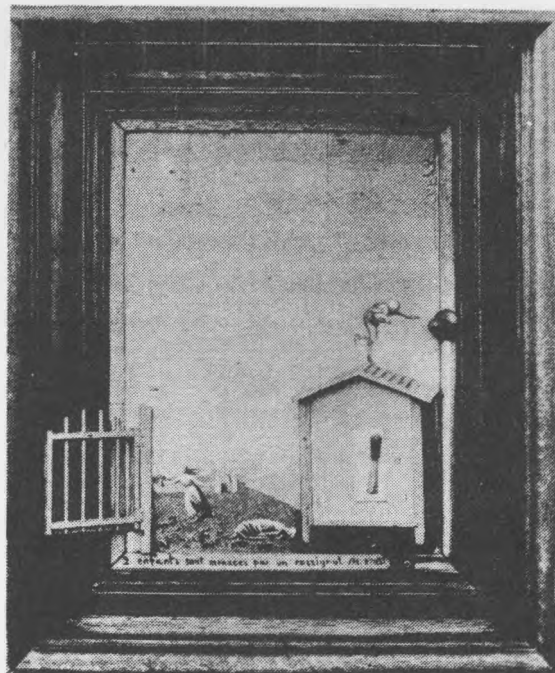

στόν Μπολιβάρ. Ἡ ταύτιση τοῦ Νοτιοαμερικανοῦ ἥρωα μέ τή γεωγραφία τῆς Ἀμερικῆς, πού ἐπιχειρεῖται στό ποίημα, μολονότι ἐντάσσεται σέ ἕναν λογοτεχνικό κοινό τόπο,¹ περιέχει χαρακτηριστικά πού δείχνουν ὅτι ἀπηχεῖ τήν ἐνσάρκωση, πού ἀκατάπαυστα ἐπαγγέλλεται ὁ Γουίτμαν, τῆς ἀμερικανικῆς γεωγραφίας στό ἴδιο του τό σῶμα. Στίχοι τοῦ Μπολιβάρ ὅπως:

«Οἱ ποταμοί Ἀμαζόνιος καί Ὀρινόκος πηγάζουν
ἀπό τά μάτια σου
(...) Πάνω στήν κοιλιά σου ἐκτείνονται οἱ ἀπέ-
ραντες φυτεῖες τοῦ καφέ»
κ.λπ.,

φαίνονται σάν μιά σέ στίχους ἀνάπτυξη χωρίων τοῦ προλόγου τοῦ Γουίτμαν στήν πρώτη ἐκδοση τῶν Φύλλων χλόης (1855), ὅπου ὁ ποιητής καταθέτει τριτοπρόσωπα τήν ποιητική του: «Τό πνεῦμα του (τοῦ Ἀμερικανοῦ βάρδου) ἀνταποκρίνεται στό πνεῦμα τῆς χώρας του |...| ἐνσαρκώνει τή γεωγραφία της καί τόν φυσικό κόσμο καί τά ποτάμια καί τίς λίμνες της. Ὁ Μισσισιπῆς |...|, τό Μισούρι καί ἡ Κολούμπια καί τό Ὀχάιο καί τό Σαίנט Λῶρενς μέ τούς καταρράκτες καί ὁ ὄμορφος καί ἀρρενωπός Χάντσον, δέν χύνονται στίς ἐκβολές τους περισσότερο ἀπό ὅσο χύνονται μέσα του. |...| Πάνω του βλασταίνουν στέρεες καλλιέργειες, ὅμοιες μέ τίς καλλιέργειες τοῦ πεύκου καί τοῦ κέδρου...» κ.λπ. (Γουίτμαν 1973: 713). Ἀκόμη σημαντικότερο εἶναι τό γεγονός ὅτι ὁ ἀφηγητής-προσωπεῖο τοῦ ποιητῆ Ἐγγονόπουλου ἀναδεικνύεται σταδιακά στό ποίημα σέ πανταχοῦ παρόντα συγγραφέα-θεοῦ πού μπορεῖ νά παρακολουθεῖ καί νά ὕμνει αὐτή τή μυθική μορφή, συμμεριζόμενος τήν παντοδυναμία της καί ἐν τέλει ταυτιζόμενος μαζί της:

1. Ἡδη στήν Ἰλιάδα ἡ πόλη ἀπεικονίζεται ὡς μιά μεταφορά τοῦ ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ. Στίς ἀπαρχές τῆς «σωματικῆς» μεταφορᾶς τῆς πόλεως στήν ἀρχαία ἐλληνική γραμματεία ἀναφέρεται διεξοδικά ὁ Γιώργης Γιατρομανωλάκης στό βιβλίο του *Πόλεως σῶμα. Μιά πρώτη ἐλληνική μεταφορά καί προσωποποιία* (1991), ὅπου σημειώνει ὅτι τό ἴδιο φαινόμενο ἰσχύει καί γιά τή νεότερη ἐλληνική λογοτεχνία. Πράγματι, θά ἔπρεπε ἐδῶ νά ἀναφερθοῦν τά διηγήματα «Τοπίο τοῦ εἶναι» τοῦ Νίκου Γαβριήλ Πεντζίκη (1982: 27-31) καί «Μέ τά σημάδια της ἀπάνω μου» τοῦ Γιώργου Ἰωάννου (1987α: 2-6), δύο κείμενα ὅπου μέ ἴση θέρμη ἀναπτύσσεται ἡ νοητή ταύτιση τῶν μελῶν τοῦ σώματος τῶν συγγραφέων μέ τήν ἀγαπημένη τους Θεσσαλονίκη, ταύτιση πού, ὅπως σημειώνει ἄλλοῦ ὁ Ἰωάννου, ἀποτελεῖ κλασικό «μυστικιστικό φαινόμενο» (1978β: 24). Στά διηγήματα αὐτά ἀναφέρεται καί ὁ Γιώργος Θαλάσσης σέ πρόσφατο κείμενο του (1993: 73-76) ὅπου, κατά τή γνώμη μου, τό θέμα τῆς μεταφορᾶς τοῦ ἔθνους ὡς σώματος προσεγγίζεται μηχανιστικά.

Μπολιβάρ! Κράζω τ' ὄνομά σου ξαπλωμένος στήν
κορφή τοῦ βουνοῦ Ἔρε,
Τήν πιό ψηλή κορφή τῆς νήσου Ὑδρας.
Ἀπό δῶ ἡ θεά ἐκτείνεται μαγευτική μέχρι τῶν
νήσων τοῦ Σαρωνικοῦ. |...|
Ἀλλά καί μέχρι τοῦ Παναμαᾶ, τῆς Γκουατεμάλα,
τῆς Νικαράγουα, τῆς Ὀντουράς...

ἤ:

Μπογιάκα, Ἀγιακοῦτσο. Ἐννοῖες ὑπέρλαμπρες
κι' αἰῶνες. Ἡμουν ἐκεῖ.

Αὐτή ἡ κατασκευή ἑνός Ἐγγονόπουλου μυθικοῦ ὁδηγεῖ φυσιολογικά στήν κραυγή: «Ἐνα μονάχα εἶναι γνωστό, πώς εἶμαι ὁ γυιός σου». Μέ τόν Μπολιβάρ τό παντοδύναμο αὐτό προσωπεῖο μοιράζεται, ἀκόμη, τό πρόνομι συμμετοχῆς στήν αἰωνιότητα. Ἡ διακήρυξη τῆς ὀλοφυχῆς ἀποδοχῆς τῆς ποιήσῆς του ἀπό τούς νεαρούς ἀναγνώστες τοῦ μέλλοντος θυμίζει παρόμοιες ἐξαγγελίες τοῦ Γουίτμαν, ἐγκατεσπαρμένες στά Φύλλα χλόης:

«Ἀδιάφορο, ἡ φωνή μου ἦταν προορισμένη μόνο
γιά τούς αἰῶνες.
(Στό μέλλον, τό κοντινό, τό μακρυνό, σέ χρόνια, λίγα,
πολλά, ἴσως ἀπό μεθαύριο, κι ἀντιμεθαύριο,
ἴσαμε τήν ὥρα πού θε ν' ἀρχινήσει ἡ Γῆς νά κυλάει
ἄδεια, κι ἀχρηστη, καί νεκρή, στό στερέωμα,
Νέοι θά ξυπνᾶνε, μέ μαθηματικήν ἀκρίβεια, τίς
ἄγριες νύχτες, πάνω στήν κλίνη τους,
Νά βρέχουνε μέ δάκρυα τό προσκέφαλό τους, ἀνα-

λογιζόμενοι ποιός ήμουν, σκεφτόμενοι
Πώς υπήρξα κάποτε, τί λόγια είπα, τί ύμνους
έψαλα)».

Όστόσο, θά πρέπει έδω νά τονιστεί ότι ή αύτοεγκωμια-
στική αύτή παρέκβαση του Έγγονόπουλου δέν προϋπο-
θέτει μιάν άκηλίδωτη ποιητική αίσιοδοξία τύπου Γουίτμαν
ή, άκόμη, τύπου Σικελιανού του Άλαφροΐσκιωτου και
των *Συνειδήσεων*. Γιατί έρχεται νά άμβλύνει τήν πι-
κρία του ποιητή, πικρία πού όφείλεται κυρίως στην έντο-
νη, όπως φαίνεται, συναίσθηση τής άδιαφορίας μέ τήν
όποία έγινε δεκτό τό έργο του:

«Καί τώρα ν' άπελπίζουμαι πού ίσαμε σήμερα δέν
μέ κατάλαβε, δέν θέλησε, δέν μπόρεσε να κατα-
λάβει, τί λέω, κανείς;»

Η ποίηση λοιπόν του Έγγονόπουλου δέν εμφανίζεται
ώς εάν άρέσει πάντα και σε όλους, δέν πληροί δηλαδή
μιά από τίς βασικές προϋποθέσεις του λογγίνειου ύφους.
Η πικρία αύτης τής επίγνωσης, πού διαφοροποιεί τε-
λικά τήν ποίηση του Έγγονόπουλου από τά *Φύλλα
χλόης*, δέν όφείλεται μόνο στην έπιφυλακτική έως άρ-
νητική ύποδοχή πού έπεφύλαξε ή κριτική για τίς δύο πρῶ-
τες συλλογές του, πού προηγούνται του *Μπολιβάρ*, αλλά
άποτελεί θά λέγαμε κι ένα έγγενές χαρακτηριστικό του
Έγγονόπουλου, ανθρώπου και καλλιτέχνη μοναχικού,
δύσπιστου πρὸς τό κοινωνικό περιβάλλον του και πνευ-
ματικά άσυμβίβαστου, πού επέλεξε τήν τέχνη του ως
μιά φυγή από τούς περιορισμούς τής καθημερινότητας.
Από αυτό τό κυρίαρχο σκοτεινό συναίσθημα, λοιπόν,
πού έξακτινώνεται από τίς δύο πρῶτες ποιητικές του συλ-
λογές, διαπερνά τόν έπιφανειακῶς άσσίαστα ήρωικό
Μπολιβάρ και φτάνει ως τίς επόμενες, λιγότερο ύπερ-
ρεαλιστικές συλλογές του ποιητή, για νά καταλήξει στή
ρεαλιστική πλέον *Κοιλάδα μέ τούς ροδῶνες*, πηγάζει
και μεγάλο μέρος τής χαρακτηριστικής έγγονοπούλειας
είρωνείας, για νά προκύψει τελικά ένας ποιητικός λό-
γος πού, όπως εϋστοχα περιγράφει ή *Φραγκίσκη Άμπα-
τζοπούλου*, καταργεί τόν ένιαίο τόνο και έγκαθιδρύει
«τονικότητες»: «Ο τόνος τής διθυραμβικής έκρηξης σβή-
νει μέσα στον χαμηλόφωνο λυρισμό· ή ρητορικότητα,
ό στόμφος (Μαρωνίτης 133-49) έναλλάσσονται μέ πε-
ζολογία |...| τόνοι χαμηλοί έναλλάσσονται μέ τόνους
ύψηλούς, χαρμόσυνους, μέσα σε μία συνεχή σχέση άλ-
ληλοαναίρεσης, πού έπιβάλλει τήν πολυεπίπεδη ανά-
γνωση |...| δραστηριοποιώντας διανοητικά τόν αναγνώ-
στη» (*Νίκος Έγγονόπουλος*, σ. 41).

Δέν ξέρω πόσο ή αυτομυθοποιητική διάσταση του
Μπολιβάρ, του «Περί ύφους» ή και κάποιων άλλων ποιη-
μάτων συνετέλεσε στό νά θεωρηθεί συχνά ό Έγγονό-
πουλος ως ποιητής ένιαία και έντονα ρητορικός. Έν μέ-

ρει, ώστόσο, αύτή ή κριτική στάση θά πρέπει νά όφείλε-
ται στή συχνή συνεξέταση, πού φτάνει ως τή συνταύτι-
ση, του Έγγονόπουλου μέ τόν Έμπειρικό κάτω από
τήν ταμπέλα ενός ένιαίου, υποτίθεται, έλληνικού ύπερ-
ρεαλισμού, ταμπέλα πού συγκαλύπτει τό γεγονός ότι
οί δύο αύτοί ποιητές είναι τόσο διαφορετικοί μεταξύ τους
όσο, παραδείγματος χάριν, ό Καρυωτάκης από τόν Σε-
φέρη. Μία από τίς συνέπειες αύτου του φαινομένου εί-
ναι νά χρεώνεται ό Έγγονόπουλος τήν προγραμματι-
κή ύψηγορία του Έμπειρικού και ή χαμηλότονη πλευ-
ρά τής ποίησής του, ή ποικιλοτρόπως έκφρασμένη
μελαγχολία του νά μένουν στή σκιά.

Στή συνέχεια αύτης τής εργασίας θά προσπαθήσου-
με νά δείξουμε ότι, παρά τίς σποραδικές έξαγγελίες μιās
ύψηλόφωνης ποιητικής, τό «ύφος» στην ποίηση του Έγ-
γονόπουλου όχι μόνο είναι έλεγχόμενο ως στοιχείο
ύφους, ρητορικής δηλαδή έξαρσης, αλλά και ή χρήση
του ως συμβόλου ποιητικής ή και ως θεματικού στοι-
χείου γενικότερα ύποδηλώνει πώς ή τάση του ποιητή
για άνάταση έλέγχεται σχεδόν πάντα από τήν αίσθηση
ένός πικρού ρεαλισμού. Διαφωτιστικός πρὸς αύτή τήν
κατεύθυνση είναι ό *Μπολιβάρ* πού, όντας ποίημα πα-
τριωτικό και κατ' έξοχήν ύψηλόφωνο, άπαιτεί από τόν
ποιητή κάποιους δεξιοτεχνικούς έλιγμούς για νά διατη-
ρηθεί ή ίσορροπία φωτεινῶν και σκοτεινῶν τόνων πού χα-
ρακτηρίζει γενικά τό έργο του. Πέρα από τή θλίψη του
προσωπείου του Έγγονόπουλου για τή μή κατανόηση
τής ποίησής του, θλίψη πού διαφαίνεται στη ρητορική έρώ-
τηση πού παρατίθεται πιό πάνω («Καί τώρα ν' άπελπί-
ζουμαι...»), θεωρώ ότι τό σημείο-κλειδί για τήν ανα-
τροπή τής ρητορικής αίσιοδοξίας πού κυριαρχεί στό με-
γαλύτερο μέρος του ποιήματος είναι τό μοναδικό πεζό
άπόσπασμα του έργου, πού τιτλοφορείται «*Συμπέρασμα*»
και σφηνώνεται, μέ τή μάλλον ψυχρή συλλογιστική του
διαύγεια, ανάμεσα σε μέρη πού έχουν στίγμα μουσικο-
λυρικό («Χορός» από τή μιά και «Υμνος άποχαιρετι-
στήριος στον Μπολιβάρ» από τήν άλλη).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

*Μετά τήν επικράτηση τής νοτιοαμερικανικής έπα-
ναστάσεως στήθηκε στ' Ανάπλι και τή Μονεμ-
βασία, επί έρημικού λόφου δεσπόζοντος τής πό-
λεως, χαλκινος άνδριάς του Μπολιβάρ. Όμως,
καθώς τίς νύχτες ό σφοδρός άνεμος πού φυσούσε
ανατάραζε μέ βία τήν ρεντιγκότα του ήρωος, ό προ-
καλούμενος θόρυβος είτανε τόσο μεγάλος, εκκω-
φαντικός, πού στέκονταν αδύνατο νά κλείση κα-
νείς μάτι, δέν μπορούσε νά γενη πλέον λόγος για
ύπνο. Έτσι οι κάτοικοι έζήτησαν και, διά καταλ-
λήλων ενεργειῶν, επέτυχαν τήν κατεδάφιση του
μνημείου.*

Ἡ κατεδάφιση τοῦ χάλκινου ἀνδριάντα τοῦ Μπολιβάρ σηματοδοτεῖ τὴν κατεδάφιση καὶ τοῦ ποιήματος Μπολιβάρ, ὄχι μόνο γιατί ὁ ἀνδριάντας μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς μιά μεταφορά τοῦ ποιήματος ἀλλά καὶ γιατί τό ἀπόσπασμα αὐτό, μέ τό ἀπότομο χαμήλωμα τοῦ ἥρωικοῦ τόνου πού ὡς τώρα ἐπικρατοῦσε, ὑποσκάπτει τή μεθοδικά οἰκοδομημένη αἰσιοδοξία τοῦ ποιήματος. Μέ τό «Συμπέρασμα» ὁ ποιητής-ἀφηγητής ἀπαντᾷ θετικά στήν κατ' ἐπίφασιν ρητορική ἐρώτηση πού ἔθεσε εἰς ἑαυτόν στό ξεκίνημα τοῦ Μπολιβάρ, ὅταν, ἀπογοητευμένος ἀπό τήν ἕως τότε ὑποδοχή τοῦ ἔργου του, ἀναρωτιέται: «Βέβαια τήν ἴδια τύχη νά 'χουνε κι αὐτά πού λέω τώρα/γιά τόν Μπολιβάρ;» Ἔνα ποίημα λοιπόν κατ' ἐξοχήν μεγαλόστομο (ἐν ἀντιθέσει μέ τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ποίησης τοῦ Ἐγγονόπουλου), πού διαπερνᾶται καί σέ ἐπίπεδο θεματικῆς ἀπό τήν ὁμολογημένη τάση γιά ἀνάταση («Μ' ἕνα σκοπό τοῦ ταξιδιοῦ: πρὸς τ' ἄστρα», ἢ «Μέ τό βλέμμα' ἀτενίζοντας πρὸς τ' ἀψηλά, τό μέτωπο/στά νέφη», ἢ «σάν τόν Ἀπολλώνιο στά οὐράνια ἀνελήφθη»), πλησιάζει πρὸς τό τέλος του μέ τήν κατεδάφιση τοῦ Μπολιβάρ ἀπό τόν ἐρημικό του λόφο.

Ὁ λόφος αὐτός δέν διαφέρει καί πολύ ἀπό τόν ἀττικὸ λόφο τοῦ «Περί ὕψους», στόν ὁποῖο ὁ καλλιτέχνης καταφεύγει γιά νά δημιουργήσει ἀπερίσπαστος καί ἀσφαλῆς ἀπό ὄσους τόν ἐπιβουλεύονται. Κι ἐκεῖ, ὅμως, θά εἶχαν πετάξει «τίς σάρκες (του) στά σκυλιά» χωρίς τή δυναμική παρέμβαση τῆς συντρόφου του Ἐλένης, πού βρίσκεται στοὺς πρόποδες τοῦ ὑψώματος. Μοιρασμένος ἀνάμεσα στό λόφο καί στή γυναίκα του, μέ τήν ὁποία ἐπιθυμεῖ νά παντρευτεῖ σέ μιά ἐκκλησία πού θά ἔχει τό ὄνομά της, ὁ Ἐγγονόπουλος ἐγκαθιδρύει καί πάλι ἕνα (σωτήριο, ὅπως φαίνεται) χοϊκό ἀντίβαρο στήν τάση του πρὸς τό ὕψος. Πρόκειται γιά ἀντίβαρο πού δέν εἶχε ὁ ζωγράφος Θεόφιλος, τοῦ ὁποίου ἡ θρυλούμενη πτώση ἀπό σκάλα τήν ὥρα τῆς ἐργασίας του ἀναπτύσσεται στήν «Μπαλλάντα τῆς ψηλῆς σκάλας» τῆς *Κοιλιάδας μέ τούς ροδῶνες* (1978). Ὁ ἴδιος ὁ Ἐγγονόπουλος, ὡστόσο, δημιουργεῖ καί πάλι τίς ἰσορροπίες του καθῶς τό ποίημα παίζει ἀνάμεσα στήν ἔντονα πεζολογική καί σχεδόν ἀργκό ἀφήγηση τῆς πτώσης τοῦ Θεόφιλου καί τή λυρική περιγραφή, πού ἀκολουθεῖ, τῆς ἀνάληψής του πρὸς τήν αἰωνιότητα τῆς τέχνης.²

Στό σημεῖο αὐτό βρίσκεται μιά ἀπό τίς οὐσιαστικές διαφορές τῆς ποίησης τοῦ Ἐγγονόπουλου ἀπό ἐκείνη τοῦ Ἐμπειρίκου, στήν ὁποία ἡ ἀνάληψη τοῦ καλλιτέχνη, γενικά, συμπεριλαμβανομένης καί αὐτῆς τοῦ ποιητῆ-ἀφηγητῆ καί τῶν προσωπειῶν του, ἐμφανίζεται πάντοτε ὡς ἀπρόσκοπτη καί νομοτελειακή, καθῶς ἀπουσιάζει ἡ προοπτική, ὁ ἐνδόμυχος, ἔστω, φόβος τοῦ «τραβήγματος τῆς ψηλῆς σκάλας», πού ἐλλοχεύει στό βάθος τῶν περισσότερων ποιημάτων τοῦ Ἐγγονόπουλου καθιστώντας τό ἐκάστοτε ρητορικό ἢ ἰδεολογικό-θεματικό ὕψος τους ἐπισφαλές. Ἔτσι, στό ποίημα τοῦ Ἐμ-

πειρίκου «Τοῦ αἴγαγρου» ἀπό τήν Ὀκτάνα, οἱ ἀγαπημένοι δημιουργοί τοῦ ποιητῆ (μεταξύ των ὁποίων καί ὁ Ἐγγονόπουλος) ἐμφανίζονται νά περιφέρονται ἀνεμπόδιστοι στά ψηλά βουνά, ἐνῶ στό ἐπίσης συντεχνιακό «Οἱ μπεᾶτοι ἢ τῆς μή συμμορφώσεως οἱ ἄγιοι» τῆς ἴδιας συλλογῆς οἱ καταλογογραφούμενοι ποιητές «ὡς λάβα ζεστή, ἢ ὡς σάλπιγξ μιᾶς ἀεναίου παρουσίας, μά πρό παντός ὡς σπέρμα, ὡς σπέρμα ὀρμητικόν ἐν εὐφροσύνη ἀναβλύζον, ἀναπηδοῦν καί ἀνέρχονται στόν οὐρανό (Ἄλληλούια! Ἄλληλούια!) μέ μάτια ἐστραμμένα πρὸς τά ἐπάνω, ἄκακοι καί ἄφθαρτοι εἰς τόν αἰῶνα [...] ἐρωτικοί, ὑφιτενεῖς, μεμουςωμένοι». Ἀκόμη καί στό κατ' ἐξοχήν ποιητικό μανιφέστο του, τό «Ἄμωρ-Ἄμωρ», μέ τό ὁποῖο ὁ Ἐμπειρίκος μᾶς εἰσάγει στή συλλογή του *Γραπτὰ ἢ προσωπική μυθολογία* (1960), ὅπου σύμβολο τῆς ἐμπειρίκειας ποίησης εἶναι ἕνας ὀρμητικός καταρράκτης, αὐτό πού τελικά προκύπτει ἀπό τήν ἐκτενή περιγραφή τῶν νερῶν εἶναι ἡ τάση πρὸς τό ὕψος: «Καί ἔτσι, ἐκ τοῦ ὕψους πρὸς τό βάθος, πέφτει καί πέφτει τό νερό κυλώντας τή βροχή του, καί ὡς πέφτει σχηματίζεται μπροστά στόν μελανό γρανίτη, μιά σκάλα ἀτέρμων ἀπό ἀφρό, πού χάνεται μέσ' στό γαλάζιο, ἐπάνω». Μόνο πού, ὅπως φαίνεται ἀπό τό σύμβολο τοῦ ἀεναίου ρέοντος νεροῦ, τό ὕψος στόν Ἐμπειρίκο δέν συμβιβάζεται μέ τή λογγίεια ἐκδοχή τῆς ρητορικῆς ἔλλαμψης ἀλλά συνιστᾷ διαρκή ἐπιδίωξη, ἰδεολόγημα πού καθορίζει τή μονίμως ὑψηλότονη ποίησή του, ὅπου οἱ λέξεις ἀκατάπαυστα «ὑψώνονται πίδακες στιλπνοί» («Αἰ λέξεις», Ὀκτάνα καί, παρομοίως, «Οἱ χαρταετοί», «Ὁ κόρυμβος») ἀκολουθώντας τή φορά τοῦ σπέρματος καί, τελικά, ταυτιζόμενες μέ αὐτό. Ὅπως γράφει, ἐξάλλου, ὁ ποιητής: «θάναί ἢ ποίησις σπερματική/Ἀπόλυτα ἐρωτική/Ἡ δέν θά ὑπάρχει» («Μιά ριζιά ζαριῶν δέν καταργεῖ ποτέ τήν τύχη» ἀπό τό *Ἡ σήμερον ὡς αὔριον καί ὡς χθές*). Τό στοιχεῖο αὐτό τῆς σπερματικῆς ποίησης διασυνδέει καί τόν Ἐμπειρίκο (διὰ τῆς θεματικῆς ὁδοῦ αὐτῆς τῆς φοράς) μέ τόν Γουίτμαν, γιά τή «σπερματική φαντασία» τοῦ ὁποίου ὁ Χάρολντ Ἀσπιζ παρατηρεῖ: «Ὁ Γουίτμαν ταύτισε τή στιγμή τῆς δημιουργίας μέ τήν ἔκσταση τῆς σεξουαλικῆς πράξης» καί «ἐπινόησε ἕναν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἡ σεξουαλική διέγερση καί τό ὀραματιστικό πάθος τῆς persona του τόν ὀδηγοῦν σέ μιά ἐμπνευσμένη χρήση τῆς γλώσσας πού συνοδεύει τόν ὀργασμὸ ἢ λειτουργεῖ ὡς ὑποκατάστατό του» (1984: 395, 379).³

2. Μία συσχέτιση τοῦ «Περί ὕψους» μέ τή «Μπαλλάντα τῆς ψηλῆς σκάλας» ἐπιχειρεῖ ἡ Ρένα Ζαμάρου στή μονογραφία τῆς *Ὁ ποιητής Νίκος Ἐγγονόπουλος* (1993:112-20), συσχέτιση πού τῆς δίνει τήν ἀφορμή νά μιλήσει γιά τό θέμα τοῦ «ὕψους» στόν Ἐγγονόπουλο, ὄχι ὅμως μέ τή λογγίεια ἐννοια ἀλλά ὡς διάσταση τοῦ χώρου.

3. Στό κείμενό του «Ἡ ὀργασμική "ἰδεολογία" τοῦ Ἐμπειρίκου καί ἡ ποίησή του» (1985: 581-94) ὁ Ἀριστοτέλης

Ἄλλά γιὰ νά περιοριστοῦμε στήν ἑλληνική γενεαλογία τοῦ ρητορικοῦ καί θεματικοῦ ὕψους, ὁ Κάλβος (Μαρωνίτης 1986: 134-35) καί ὁ Σικελιανός συνιστοῦν ἕνα ποιητικό δίδυμο στό ὁποῖο ὀφείλει περισσότερο ἡ αἰσιόδοξη ὑψηγορία τοῦ Ἐμπειρικοῦ ἀπ' ὅσα ἡ περιστασιακή ἔξαρση τοῦ Ἐγγονόπουλου. Ὁ τελευταῖος ἀντιτάσσει τούς λόφους του (βλ. «Συμπέρασμα», Μπολιβάρ, «Ἡ πλεχτάνη τῶν νααγίων» ἀπό τὰ Κλειδοκύμβαλα, «Περί ὕψους») στά ψηλά βουνά στά ὁποῖα ὀρειβατεῖ ὁ Σικελιανός στόν Ἄλαφροῖσκιωτο («Ἀνέβασμα καί πόθος», «Ψηλότερα», «Βουνά»), στίς Συνειδήσεις («Ἀνεβαίνοντας τόν Ὀλυμπο») ἢ στόν «Ἕγνο τοῦ μεγάλου νόστου». Καί μέ τό πολλαπλῶς ἐνδιαφέρον ποίημα ποιητικῆς «Ὁ νεκρός ποιητής» τῆς συλλογῆς *Μὴν ὀμιλεῖτε εἰς τόν ὄδηγόν* ἔρχεται ὑπαινικτικά ἀλλά οὐσιαστικά νά προσθέσει τόν Σολωμό καί τόν Καρυωτάκη στή χορεία τῶν ποιητικῶν του προγόνων, μέ ἄξονα ἀναφορᾶς τήν ἀντίληψη τῶν ποιητῶν αὐτῶν γιὰ τό ὑψηλό. Ἡ Ζαμάρου ἐντοπίζει τή διττή συντεχνιακή ἀναφορά τοῦ Ἐγγονόπουλου στό ποίημα αὐτό, περιορίζοντάς την, ὅμως, στό θεματικό ἐπίπεδο. Ἔτσι, παρατηρεῖ ὅτι ἡ γυμνή, φεγγαρόλουστη γυναίκα, διὰ μέσου τῆς ὁποίας ὁ ποιητής-ἀφηγητής θά ἐπιθυμοῦσε νά λυτρωθεῖ, παραπέμπει στή φεγγαροντυμένη τοῦ Κρητικοῦ ἢ καί στήν ἀναδυομένη ἀπό τή λίμνη γυναίκα τοῦ τρίτου σχεδίασματος τῶν *Ἐλεύθερων Πολιορκημένων* καί ἐπισημαίνει τό διάλογο πού ἀναπτύσσει τό ποίημα μέ τό «Ἐμβατήριον πένθιμο καί κατακόρυφο» τοῦ Καρυωτάκη, διάλογο πού καταλήγει στήν ἔκφραση τῆς ἐπιθυμίας τοῦ ποιητῆ

«καί νά ζήσω
αἰώνια
πάνω στό ταβάνι
ἔχοντας ὅμως
πάντα
μέσα στά μάτια
τά μυστικά τραγοῦδια
τῆς νεκρῆς ὀρχήστρας
τοῦ
ποιητῆ».

Πέρα, ὅμως, ἀπό τό προφανές γεγονός ὅτι τό ὕψος τοῦ ταβανιοῦ στό ποίημα τοῦ Καρυωτάκη σχετίζεται μέ τήν ἐπιθυμία τῆς αὐτοκτονίας, ἐνῶ σ' ἐκεῖνο τοῦ Ἐγγονόπουλου μέ τή διάθεση φυγῆς ἀπό τήν καθημερινότητα καί μέ τό ὄραμα μιᾶς «αἰώνιας» ζωῆς αἰσθητικῆς ἀπόλαυσης (Ζαμάρου 1993: 100-10), θά λέγαμε ὅτι ὁ

Νικολαΐδης προσεγγίζει τή διάσταση αὐτή τῆς ποίησης τοῦ Ἐμπειρικοῦ, περιορίζοντάς την ὡστόσο στήν ἰδεολογία τοῦ ποιητῆ καί χωρίς νά ἀναφέρεται στή διασύνδεση ὀργανοῦ καί ποιητικῆς δημιουργίας.

διάλογος τοῦ Ἐγγονόπουλου μέ τόν Καρυωτάκη γίνεται καί σέ ἐπίπεδο ρητορικῆς. Ἡ ἀντιπαράθεση, μέ ἄλλα λόγια, τοῦ «ὕψους» μέ τήν «ταπεινή τέχνη χωρίς ὕφος» συνιστᾷ μιᾶ λανθάνουσα θέση ποιητικῆς τοῦ σατιρικοῦ «Ἐμβατηρίου», τήν ὁποία ὁ Ἐγγονόπουλος, προσεκτικός ἀναγνώστης τοῦ Καρυωτάκη, θά πρέπει ὡς ἕνα σημεῖο νά συμεριζέται, μιᾶ καί, ὅπως εἶδαμε, ἡ ποίησή του βασίζεται σέ μιᾶ ἰσορροπία χαμηλόφωνων καί ὑψηλῶν στιγμῶν, κάνοντας τόν ποιητῆ νά μεταμορφώνεται πότε σέ λεξιλαγνικό *Jeif*, τό μέγα αὐτόματον, πότε σέ παλιό, σκεπτικό, μαδημένο πουλί, ὅπως αὐτό πού κάθεται στή χαμηλή κλάρα τῆς «Βενζίνης» (*Μὴν ὀμιλεῖτε εἰς τόν ὄδηγόν*).

BIBLIOΓΡΑΦΙΑ

1. Φραγκίσκη Ἀμπατζοπούλου, *Νίκος Ἐγγονόπουλος. Ἡ ποίηση στόν καιρό τοῦ τραβήγματος τῆς ψηλῆς σκάλας*, Ἀθήνα 1987.
2. Harold Aspiz, "Walt Whitman: The spermatic imagination", *American Literature*, 56, 1984, σ. 379-95.
3. Νάσος Βαγενᾶς, «Ὁρόσημο», *Τό Βῆμα*, 23 Ἰουνίου 1991.
4. Νάσος Βαγενᾶς, «Οἱ μεταμορφώσεις τοῦ ποιητῆ», *Τό Βῆμα*, 7 Νοεμβρίου 1993.
5. Γιώργης Γιατρομανωλάκης, *Πόλεως σώμα. Μιά πρώτη ἐλληνική μεταφορά καί προσωποποιία*, Ἀθήνα 1991.
6. Walt Whitman, *Leaves of grass*, W.W. Norton and company, New York-London 1973.
6. Ὀδυσσεύς Ἐλύτης, *Ἀνοιχτά χαρτιά*, Ἀθήνα 1987.
8. Ὀδυσσεύς Ἐλύτης, *Ἐν λευκῶ*, Ἀθήνα 1992.
9. Ρένα Ζαμάρου, *Ὁ ποιητής Νίκος Ἐγγονόπουλος*, Ἀθήνα 1993.
10. Γιώργος Θαλάσσης, «Τό Σῶμα καί τό Ἔθνος», *Διαβάζω*, 322, 10 Νοεμβρίου 1993, σ. 73-76.
11. Γιώργος Ἰωάννου, «Μέ τά σημάδια τῆς ἀπάνω μου», *Φυλλάδιο*, 1, ἄνοιξη 1978.
12. Γιώργος Ἰωάννου, «Θύσανοι», *Φυλλάδιο*, 2, καλοκαίρι 1978.
13. Μ.Ζ. Κοπιδάκης, «Εἰσαγωγή» στό *Περί ὕψους* τοῦ Διονυσίου Λογγίνου, Ἡράκλειο 1990, σ. 15-57.
14. Δ.Ν. Μαρωνίτης, *Πίσω-Μπρός*, Ἀθήνα 1986.
15. Ἀριστοτέλης Νικολαΐδης, «Ἡ ὀργανισμική ἰδεολογία» τοῦ Ἐμπειρικοῦ καί ἡ ποίησή του», *Χάρτης*, 17-18, Νοέμβριος 1985, σ. 581-94.
16. Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης, *Μητέρα Θεσσαλονίκη*, Ἀθήνα 1982.

Γιά τό λευκό στή λογοτεχνία

—ἀπό τή σιωπή τοῦ ἀναγνώστη στήν ἀνάγνωση τῆς σιωπῆς—

τοῦ Γιάννη Λεοντάρη

A. Σιωπή καί κείμενο

Ἡ λογοτεχνία δέν εἶναι κυρίως γλώσσα καί ἐπικοινωνιακή πράξη; Τί ἔχουμε λοιπόν κατά νοῦ ὅταν μιλάμε γιά σιωπή στά λογοτεχνικά κείμενα; Εἶναι ἀλήθεια πῶς λίγο ἔχει ἀπασχολήσει μέχρι σήμερα τήν ἔρευνα μιά προβληματική σ' αὐτή τήν κατεύθυνση. Στή μελέτη του Λόγος, Λέξη, Σιωπή, ὁ Πιέρ Βαν Ντέν Χέυβελ ἐπισημαίνει σχετικά: «Ἄν ὑπάρχει στή θεωρία τῆς λογοτεχνίας ἕνας τομέας πού δέν ἔχει μελετηθεῖ σοβαρά, εἶναι βέβαια αὐτός πού ἀφορᾷ τή σιωπή, πρόβλημα θεμελιώδεις, τή σημασία τοῦ ὁποίου ὅλοι ἀναγνωρίζουν. Ποῦ θά ἀναζητήσῃ κανεῖς θεωρητικές καί μεθοδολογικές ἀναφορές ὅταν ἔρθῃ ἀντιμέτωπος μ' αὐτό τό ζήτημα;»¹

Ἄν τό πρόβλημα τῆς σιωπῆς δέν ἔχει μελετηθεῖ συστηματικά, αὐτό ὀφείλεται, κατά ἕνα σημαντικὸ μέρος, στό ὅτι ἡ γλωσσολογία — πού σέ ἄλλες περιπτώσεις ἐφοδίασε τή λογοτεχνική θεωρία μέ σταθερές βάσεις καί πολύτιμα μεθοδολογικά ἐργαλεῖα — μένει ἀδιάφορη μπροστά σέ καθετὶ μὴ ἐκπεφρασμένο. Ἀπὸ τήν ἄλλη πλευρά, οἱ στρουκτουραλιστές (βλ. καί παρακάτω τίς θέσεις τοῦ Μπάρτ), θεωρώντας τή σιωπή ὡς ἕναν ἀπλό κρικο στήν ἀλυσίδα τῶν στρατηγημάτων ἀπὸ τὰ ὁποῖα συντίθεται καί ἐξηγεῖται ἡ ἀφηγηματικὴ δομὴ, ὑποβαθμίζουν τό ρόλο πού διαδραματίζει κατὰ τή διαδικασία τῆς παραγωγῆς τοῦ λογοτεχνικοῦ κειμένου. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, ἡ ἀφηγηματολογία ἔχει ἀσχοληθεῖ ἀποκλειστικά μέ τό φαινόμενο τῶν νεκρῶν χρόνων πού ἀναδύονται στήν ἀφήγηση, σάν ἀποτέλεσμα ἀποσιώπησης πράξεων ἢ γεγονότων. Ἐνῶ λοιπόν οἱ ἀναφορές στή σιωπή

*Τό κείμενο αὐτό στήν πρώτη μορφή του ἀποτελεσε ἀφετηρία μιᾶς εὐρύτερης προβληματικῆς πάνω στό πρόβλημα τῆς σιωπῆς καί τῆς ἀνάγνωσης στό πλαίσιο μεταπτυχιακῆς ἐργασίας στό Παρίσι (Ναντέρ). Οἱ ὑποθέσεις πού προτείνονται ἐδῶ προέκυψαν ἀπὸ τή συγκριτικὴ προσέγγιση κειμένων τῶν Φράντς Κάφκα, Ἄρ. Νικολαΐδη καί Βασίλη Ζιώγα.

1. Pierre Van Den Heuvel, *Parole, Mot, Silence; pour une poetique de l'enonciation*, ed. R. Corti, Paris 1985, p. 65.

δέν λείπουν, οἱ ἀπόπειρες ὀρισμοῦ τῆς εἶναι ἀποσπασματικές καί ἑτερογενεῖς, ἐνῶ ἐκδηλώνονται πάντα στό περιθώριο μιᾶς προβληματικῆς μέ ἄλλους στόχους καί κατευθύνσεις.²

Ἡ σιωπή δέν ἀντιμετωπίζεται σχεδόν ποτέ ὡς πράξη μὴ-λόγου. Ταυτίζεται συχνά, ὅπως θά δοῦμε, μέ τὰ κενὰ τοῦ λόγου, ἐνῶ στήν πραγματικότητα εἶναι αὐτὴ, ὡς πράξη *in absentia*, πού τὰ παράγει. Στό πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ —ἀρκετὰ συγκεχυμένου— θεωρητικοῦ τοπίου, θά ἦταν, ἴσως, χρήσιμη μίᾳ ἐνδεικτικῆ καὶ πολὺ σύντομη παρουσίαση κάποιων ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀντιπροσωπευτικούς σταθμούς στήν πορεία γιά τή μελέτη τοῦ προβλήματος τῆς σιωπῆς.

Μερικὲς ἀπὸ τίς γονιμότερες προσεγγίσεις ἀνήκουν στοὺς Βόλφγκανγκ Ἴζερ, Τζώρτζ Στάινερ, Πιέρ Βάν Ντέν Χέυβελ, Ρολάν Μπάρτ, Οὐμπέρτο Ἐχο καί Σούζαν Σόνταγκ. Οἱ ὅροι πού ἔχουν ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον χρησιμοποιηθεῖ γιά νά περιγράψουν ὅ,τι ὀνομάσαμε σιωπή εἶναι λευκό (Ἴζερ, Ἐχο, Μπάρτ) καί σιωπή (Βάν Ντέν Χέυβελ, Στάινερ, Σόνταγκ). Ἀλλά συνώνυμα συναντῶνται ἐπίσης, ὅπως μὴ-λεχθέν (*non-dit*), τρύπες, κενά, χάσματα τοῦ κειμένου, μὴ-λόγος (*non-parole*) κ.ἄ.

Ὁ Μπάρτ, στό *Βαθμὸ μηδέν τῆς γραφῆς*, ἀναφερόμενος στὸν Ἑένο τοῦ Καμύ, κάνει λόγο γιά τήν ὀλοκλήρωση ἑνός «στύλ ἀπουσίας πού ἰσοδυναμεῖ σχεδόν μέ μίᾳ ἰδεώδη ἀπουσία τοῦ στύλ. Ἡ γραφή γίνεται ἕνα εἶδος ἀρνητικοῦ τρόπου (γραφῆς) μέσα στὸν ὁποῖο οἱ κοι-

2. Μία πρώτη προσέγγιση στό πλαίσιο τῆς γλωσσολογίας προτείνει ὁ Oswald Ducrot, *Dire et ne pas dire*, Hermann, Paris 1972. Στήν κατεύθυνση τῆς ψυχολογολογίας βλ. R. Kratochwill, *Selective Mutism. Implications for Research and Treatment*, Lawrence Erlbaum, London 1981.

Στό πλαίσιο τῆς φιλοσοφίας καί γιά μίᾳ μεταφυσικῆ προοπτικῆ στή μελέτη τῆς σιωπῆς βλ. Joseph Roussam, *Le Silence comme Introduction a la metaphysique*, APUT, Toulouse 1980.

Γιά πληρέστερη βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση, βλ. Pierre Van Den Heuvel, *Parole, Mot, Silence; pour une poetique de l'enonciation*, ed. R. Corti, Paris 1985, p. 65-66.

ωνικοί ή οι μυθικοί χαρακτήρες ενός λεκτικού ιδιώματος εξαλείφονται προς όφελος μιας ουδέτερης και άδρανοῦς κατάστασης τῆς μορφῆς» | Σ' αὐτές τίς νέες συνθήκες ἔκφρασης, ἡ σκέψη διατηρεῖ, κατὰ τὸν Μπάρτ, «ὅλη τῆς τὴν ὑπευθυνότητα χωρὶς νὰ καλύπτεται μὲ μιὰ πρόσθετη στράτευση τῆς μορφῆς μέσα σέ μιὰ ἱστορία πού δέν τῆς ἀνήκει |...| τὸ μορφικὸ ὄργανο δέν εἶναι στὴν ὑπηρεσία μιᾶς θριαμβεύουσας ἰδεολογίας, εἶναι ὁ τρόπος μιᾶς νέας κατάστασης τοῦ συγγραφέα, εἶναι ὁ τρόπος νὰ ὑπάρχει μέσα ἀπὸ τὴ σιωπῆ».⁴

Ὁ Μπάρτ λοιπὸν κάνει λόγο γιὰ μιὰ καινούργια συνθήκη λογοτεχνικῆς ἔκφρασης πού τείνει πρὸς τὴ σιωπῆ. Ὡστόσο ἐδῶ, ἡ μπαρτεσιανὴ ἐκδοχὴ ἀποκαλύπτει ἕνα νέο εἶδος ιδιότυπης «στράτευσης» τῆς γραφῆς: τὸ κείμενο «στρατεύεται» στὴν ἴδια του τὴν τραγικότητα σχεδὸν αὐτοκτονικά, ἀφοῦ κατὰ τὸν Μπάρτ ἡ σιωπῆ εἶναι πάνω ἀπ' ὅλα μιὰ ἐπιλογή τοῦ πομποῦ.

Ἀναφερόμενος ἰδιαίτερα στὸν Ρεμπώ καὶ τοὺς σουρεαλιστές, κάνει λόγο γιὰ «σαμποτάζ κατὰ τῆς Λογοτεχνίας» πού, ἐνῶ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀνάγκη γιὰ μιὰ ἐπαναστατικὴ γραφῆ, ὀδηγεῖ τελικά σέ μιὰ τέχνη πού ἔχει τὴ δομὴ τῆς αὐτοκτονίας.

Στὴ συλλογιστικὴ πού ἀναπτύσσει σχετικὰ ὁ Ἔχο, ὑπογραμμίζει ὅτι «ἕνα λογοτεχνικὸ κείμενο διακρίνεται ἀπὸ ἄλλα προϊόντα ἔκφρασης λόγω τοῦ πολὺπλοκου χαρακτήρα του. Κύρια αἰτία αὐτῆς τῆς πολυπλοκότητας εἶναι πῶς τὸ κείμενο συνιστᾷ ἕναν ἰστό ἀποτελούμενο ἀπὸ μὴ-λεχθέντα».⁵ Αὐτός ὁ ἰστός πού ὑφαίνεται ἀπὸ λευκὰ διάκενα εἶναι, κατὰ τὸν Ἔχο, ἕνα «ἐργόχειρο» στό χέρι τοῦ πομποῦ: «Τὸ κείμενο λοιπὸν εἶναι ἕνας ἰστός ἀπὸ λευκὰ διαστήματα, ἀπὸ χάσματα πρὸς συμπλήρωση. Ὁ δημιουργὸς του εἶχε προβλέψει πῶς θὰ συμπληρωθοῦν καὶ γι' αὐτὸ τὰ ἄφησε λευκὰ».⁶

Βλέπουμε λοιπὸν πῶς τόσο ὁ Μπάρτ ὅσο καὶ ὁ Ἔχο, γιὰ διαφορετικούς λόγους ὁ καθένας, διακρίνουν στὴ σιωπῆ καὶ τὸ λευκὸ τοῦ κειμένου μιὰ ἐκούσια ἐπιλογή, μιὰ στρατηγικὴ τοῦ κειμένου. Κατ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, ἡ σιωπῆ εἶναι μιὰ ἔκφραστικὴ δυνατότητα πού δέν ξεφεύγει ποτὲ ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τοῦ πομποῦ.

Ἡ Σούζαν Σόνταγκ προσανατολίζεται πρὸς μιὰ διαφορετικὴ κατεύθυνση, θεωρώντας πῶς ἡ σιωπῆ ἐμφανίζεται σάν πειρασμὸς πού ὠθεῖ τὸν καλλιτέχνη νὰ διακόψει τὸ διάλογο μὲ τὸ κοινὸ του. Ἡ σιωπῆ εἶναι «ἡ ἔσχατη ἕνός ἄλλου κόσμου χειρονομία τοῦ καλλιτέχνη |...| μὲ

τὴ σιωπῆ ἀπελευθερώνεται ἀπ' ὅλα ὅσα τὸν ὑποδουλώνουν σ' ἕναν κόσμον πού παρουσιάζεται σάν πάτρων, σάν πελάτης, σάν καταναλωτῆς, σάν ἀνταγωνιστῆς, σάν αὐθαίρετος κριτικὸς καὶ σάν διαστρεβλωτῆς τῆς δουλειᾶς του |...| πρόκειται περισσότερο γιὰ μιὰ κίνηση πρὸς ἕναν ὀρίζοντα σιωπῆς».⁷

Αὐτὴ ἡ κίνηση εἶναι, σύμφωνα μὲ τὴ Σόνταγκ, ἀπὸ τὴ φύση τῆς προορισμένη νὰ μείνει ἀνολοκληρωτὴ καὶ ἀποτελεῖ τὴν πηγὴ ἀπ' ὅπου ἀναβλύζουν τὰ ἔργα πού θεωροῦνται «ἀμήχανα», «θλιβερά» καὶ «ψυχρά».

Πιὸ διεξοδικά, ἡ ἔννοια τοῦ λευκοῦ ἔχει ἀναλυθεῖ ἀπὸ τὸν Βόλφγκαγκ Ἴζερ. Κατὰ τὸν Ἴζερ, τὸ λευκὸ τοῦ κειμένου εἶναι, περισσότερο ἀπὸ ἐπιλογή ἢ πειρασμὸς, τὸ προϊόν μιᾶς ἐσωτερικῆς σύγκρουσης ἀνάμεσα στὰ στοιχεῖα τοῦ ἴδιου τοῦ κειμένου. Κάθε ἔργο πού παρουσιάζει ἕναν πολυφωνικὸ χαρακτήρα διαθέτει ποικιλία προοπτικῶν μέσα ἀπὸ τίς ὁποῖες «προσφέρεται» στὸν ἀναγνώστη. «Μὲ δεδομένο, ὅμως, ὅτι αὐτές οἱ ὀπτικές γωνίες, οἱ προοπτικές, διασταυρῶνται ἢ ἀλληλοδιαθλῶνται μέσα στὸν ἀφηγηματικὸ ἰστό, εἶναι φυσικὸ νὰ σχηματίζεται κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνάγνωσης ἕνα δίκτυο σχέσεων μεταξύ διαφορετικῶν τμημάτων, τῶν προοπτικῶν προσέγγισης τοῦ κειμένου. Συχνά, αὐτὰ τὰ τμήματα συγκρούονται μετωπικά μεταξύ τους».⁸ Ἀποτέλεσμα τῆς σύγκρουσης εἶναι ἕνα σὸκ πού, ὅπως σημειώνει ὁ Ἴζερ, δέν παράγεται μόνο στὴν περίπτωση τοῦ μοντέρνου μυθιστορήματος. Αὐτὸ τὸ σὸκ, μὲ τὴ σειρά του, παράγει μέσα στό κείμενο μιὰ ἀ-συνέχεια συνιστώντας αὐτὸ πού ἀποκαλοῦμε λευκὸ: «Κάθε φορά πού τὰ δεδομένα ἀλληλοσυγκρούονται, ἐμφανίζεται τὸ λευκὸ γιὰ νὰ διακόψει τὴν ἀναμενόμενη δομὴ τοῦ κειμένου».⁹

Ὁ Πιέρ Βάν Ντέν Χέυβελ, ἀφοῦ ἀσκεῖ κριτικὴ μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀπουσία συστηματικῆς μελέτης τοῦ φαινομένου τῆς σιωπῆς, ἐπιχειρεῖ ἕναν ὀρισμὸ τῆς ὡς ἔκφραστικῆς πράξης *in absentia*, ἔγγεγραμμένης στό κείμενο.¹⁰

Προχωρώντας περισσότερο, προτείνει ἐν συνεχείᾳ μιὰ τυπολογία τῆς σιωπῆς. Σύμφωνα μ' αὐτὴν καὶ μὲ βάση τὸ κριτήριον τῆς πρόθεσης, οἱ σιωπές τῶν κειμένων διακρίνονται σέ ἠθελημένες καὶ μὴ-ἠθελημένες. Οἱ πρώτες —ἐδῶ ὁ Βάν Ντέν Χέυβελ συναντᾷ τὴν προβληματικὴ τῶν Μπάρτ, Ἔχο— ἀποτελοῦν «κενά, σκόπιμα ἐνταγμένα στό κείμενο ὡς στρατηγήματα τοῦ λόγου. Ἡ γραφῆ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιεῖ διάφορες μεθόδους

3. Ρολάν Μπάρτ, Ὁ βαθμὸς μηδέν τῆς γραφῆς, μτφ. ἀπὸ τὰ γαλλικὰ Κώστα Παπαγεωργίου, ἐκδ. -70, Ἀθήνα 1971, σελ. 87.

4. Μπάρτ, ὄπ.παρ., σελ. 88.

5. Umberto Eco, *Lector in fabula; le role du lecteur*, trad. de l'italien par Myriem Bouzaher, ed. Grasset, Paris 1985, p. 62.

6. Eco, op. cit., p. 63.

7. Σούζαν Σόνταγκ, Ἡ αἰσθητικὴ τῆς σιωπῆς, μτφ. ἀπὸ τὰ ἀγγλικὰ Νανά Ἡσαΐα, ἐκδ. Νεφέλη, Ἀθήνα 1983, σελ. 23.

8. Wolfgang Iser, *L'acte de lecture*, trad. de l'allemand par Evelyne Sznycer, ed. P. Mardaga, Bruxelles 1985, p. 321.

9. Izer, op. cit., p. 338.

10. Van Den Heyvel, op. cit., p. 67.

«Η σιωπή» (εικονογράφηση από την Ουνιτά)

στήν άκραιά της μορφή, μπορεί νά οδηγήσει στή σιωπή, τήν όριστική έγκατάλειψη του λόγου, τήν όλοκληρωτική άπόσυρση (Χέντελριν, Ρεμπώ), ή τό θάνατο (Νερβάλ και τόσοι άλλοι)». ¹³

Τό παραπάνω σχήμα φαίνεται νά συνιστά μιά σχετικά σταθερή άφετηρία για μιά προβληματική πάνω στή σχέση τής σιωπής μέ τή διαδικασία τής ανάγνωσης. Όστόσο, ό Βάν Ντέν Χέυβελ δέν φαίνεται νά προσανατολίζεται προς αυτή τήν κατεύθυνση. Άσκει μάλιστα κριτική στους Ίνγκάρντεν και Ίζερ, θεωρώντας πώς έδωσαν ύπερβολική βαρύτητα στή σχέση τής σιωπής μέ τό γεγονός τής πρόσληψης. Αυτό ίσως θά μπορούσε νά φανεί παράδοξο άν σκεφτεί κανείς πώς και ό ίδιος ό Βάν Ντέν Χέυβελ αντιμετωπίζει τόν δέκτη ως συν-δημιουργό, ό όποιος συμμετέχει στή μορφοποίηση του νοηματικού όρίζοντα ενός κειμένου.

Β. Σιωπή, ανάγνωση και λανθάνων αναγνώστης

χειρισμού του λόγου, πού οδηγούν όλοφάνερα σ' ένα κενό μέσα στό κείμενο. Αυτές οι μέθοδοι άντιστοιχούν σε στρατηγήματα του λόγου πού, μέ τή σειρά τους, έξυπηρετούν πολλούς διαφορετικούς σκοπούς». ¹¹ Σ' αυτή τήν κατηγορία ό Βάν Ντέν Χέυβελ έντάσσει κείμενα όπως ό «Ήδονοβλεψίας» του Ρόμπ-Γκριγιέ, τό «Άπόγευμα του κυρίου Άντεσμάς» τής Ντυράς και τήν πλειοψηφία των κειμένων του «Νέου Μυθιστορήματος».

Άντίθετα, ή μή-ήθελημένη σιωπή είναι, όπως τονίζει ό Βάν Ντέν Χέυβελ, πιό δύσκολο νά αναλυθεί. Σ' αυτήν κρύβεται «αυτό πού ό συγγραφέας, παρά τίς προσπάθειές του — πού γίνονται φανερές από τόν περιβάλλοντα λόγο—, δέν καταφέρνει νά πει». ¹² Είναι σαφές ότι αυτό τό είδος σιωπής δέν συνιστά σε καμία περίπτωση «έλάττωμα» ή «άδύνατο σημείο» του κειμένου. Άντίθετα, συνιστά θεμελιώδες στοιχείο τής αίσθητικής του ενέργειας.

Ή μή-ήθελημένη ή άκούσια σιωπή εμφανίζεται στα κείμενα είτε σαν είδος άφασίας, είτε σαν άνεπάρκεια τής γλώσσας. Στή δεύτερη περίπτωση αυτή ή άνεπάρκεια εκφράζεται στό κείμενο άλλοτε σαν παλινδρόμηση προς «μιά πρωτόγονη, προγλωσσική κατάσταση πού είναι ή σιωπή, ή άληθινή πηγή του λόγου πριν τήν "κραυγή"» και άλλοτε ως τό άκριβώς αντίθετο, «άπελπισία μιās γλώσσας άνίσχυρης νά πει τήν άλήθεια. |...| "Όταν είναι άδύνατο νά άποκαταστήσουμε μιά έπαφή άνάμεσα στήν άμορφη μάζα του πραγματικού και τό ύλικό των εκφραστικών μέσων |...| καταφεύγουμε στή φυγή πού,

Μία από τίς θεμελιώδεις έννοιες του ίζεριανού μοντέλου είναι ό λανθάνων αναγνώστης, ή ιδέα δηλαδή πώς τό νόημα δέν προϋπάρχει στό κείμενο αλλά σχηματίζεται μέσω τής αναγνωστικής διαδικασίας. Κάθε κείμενο διαθέτει όχι ένα νόημα, αλλά έναν νοηματικό όρίζοντα ό όποιος μορφοποιείται μέσα από τό πρίσμα των διαφορετικών προοπτικών του. Αυτές είναι έγγεγραμμένες μέσα στό κείμενο αλλά και άρρηκτα δεμένες μέ τό ρόλο του λανθάνοντος αναγνώστη. Ό τελευταίος έγγράφεται, μέ τή σειρά του, μέσα στή δομή του κειμένου και χάρη σ' αυτήν μορφοποιεί τόν νοηματικό όρίζοντα. Όπως άκριβώς δηλαδή ή δομή του κειμένου χτίζεται από τόν συγγραφέα μέσα από μιά έσωτερική λειτουργική σχέση μέ τίς όπτικές γωνίες τής ανάγνωσης, έτσι και ό αναγνώστης διαμορφώνει και μεταμορφώνει τήν όπτική του γωνία κατά τή διαδικασία τής ανάγνωσης.

Μόνο μέσα άπ' αυτή τήν άμφίδρομη δράση είναι δυνατός ό σχηματισμός ενός νοηματικού όρίζοντα για κάθε κείμενο. Αυτός ό όρίζοντας «μετεγγράφει τίς δομές του κειμένου στή συνείδηση του αναγνώστη» μέ ποικίλους τρόπους, άνάλογα πλέον μέ τή σχετική έμπειρία του κάθε πραγματικού (Reel) αναγνώστη. «Ή έννοια του λανθάνοντος αναγνώστη περιγράφει μιά διαδικασία μεταφορās των δομών του κειμένου μέσω της παραστατικότητας, στό σύνολο των έμπειριών του αναγνώστη». ¹⁴

«Ός έννοια, δέν έχει ύπόσταση στή σφαίρα του πραγματικού. Δέν πρόκειται ώστόσο για μιά θεωρητικοποι-

11. Van Den Heyvel, op. cit., p. 73.

12. Van Den Heyvel, op. cit., p. 80.

13. Van Den Heyvel, op. cit., p.p. 82-84.

14. Iser, op. cit., p. 73.

ηση τῆς ἔννοιας τοῦ πραγματικοῦ ἀναγνώστη. Εἶναι περισσότερο ἢ συνθήκη, ἢ κατάσταση μιᾶς ἔντασης πού βιώνει ὁ πραγματικός ἀναγνώστης ἀπὸ τῆ στιγμῆ πού θά ἀποδεχτεῖ αὐτό τὸ ρόλο». ¹⁵

Μέ ποιόν τρόπο, ὅμως, ἐνεργοποιεῖται ἡ ἀμφίδρομη δράση κειμενικῆς δομῆς καὶ λανθάνοντος ἀναγνώστη, στὴν περίπτωση τῆς σιωπῆς καὶ τοῦ λευκοῦ; Ποιὸ ρόλο ἀναθέτει στὸν ἀναγνώστη ἓνα κείμενο γεμάτο σιωπές, κενὰ καὶ μῆ-λόγο; "Αν ἡ αἰσθητικὴ ἐνέργεια ἐνός ἔργου παράγεται, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ "Ιζερ, ἀπὸ τῆ διαλεκτικῆ λόγου καὶ μῆ-λόγου, εἶναι νόμιμο νὰ ἀναρωτηθοῦμε μέ ποιόν τρόπο «συνεργάζονται» μέ τὸν ἀναγνώστη τὰ κείμενα πού χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸ λευκὸ καὶ τῆ σιωπῆ, ἀλλὰ καὶ ἂν αὐτὴ ἡ διαλεκτικὴ λειτουργεῖ στό πεδίο τῆς διακειμενικότητας. "Αν, ὅπως λέει ὁ Μπάρτ, ἡ διακειμενικὴ ἀνάγνωση εἶναι μιὰ πράξη «ἀνακυκλούμενης μνήμης», ποιά θά μπορούσαν νὰ εἶναι τὰ χαρακτηριστικά μιᾶς διακειμενικῆς ἀναγνωστικῆς λειτουργίας, ἢ μνήμη τῆς ὁποίας εἶναι ἓνας ἰστός ἀπὸ νήματα λόγου καὶ σιωπῆς;

Διακινδυνεύουμε ἐδῶ μιὰ ὑπόθεση μέ δύο σχέλη, πού μένει νὰ ἀποδειχτεῖ ἀπὸ τῆ συγκριτικὴ προσέγγιση συγκεκριμένων κειμένων:

α) Ἡ ἀμφίδρομη δράση ἀνάμεσα στό κείμενο καὶ τὸν ἀναγνώστη ἐνεργοποιεῖται χωρίς προβλήματα, ὅταν τὸ κείμενο περιέχει ἠθελημένες σιωπές. Στὴν περίπτωση αὐτῆ, ἡ ἐνεργητικὴ συμμετοχὴ τοῦ ἀναγνώστη εἶναι δυνατὴ μέ πολλοὺς τρόπους καὶ πολλὰς μεθόδους προσέγγισης. Ἡ ἀνάγνωση γίνεται ἓνα παιχνίδι ἐνάντια στίς «παγίδες» τοῦ κειμένου, τίς ὁποῖες ὁ ἀναγνώστης/παίκτης καλεῖται νὰ ἀποφύγει. Τὸ κείμενο καὶ οἱ σιωπές του «ἀφήνονται» τελικὰ στὴν ἐρμηνεία.

β) Ἡ διαδικασία τῆς ἐρμηνείας, καθ' ἑαυτὴ, ἀποδεικνύεται ἀνεπαρκῆς μπροστὰ σέ κείμενα πού παρουσιάζουν λευκά καὶ σιωπές μῆ-ἠθελημένες. Καθὼς σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση τὸ κείμενο δέν διανέμει ρόλους, κοντολογίς δέν ζητᾶ τίποτα ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη, ὁ τελευταῖος μένει ἀμήχανος μπροστὰ στό ἔργο, πού τοῦ φαίνεται «ἀποσπασματικὸ» καὶ «σκοτεινὸ». "Αν ἐπιχειρήσει νὰ προσεγγίσει τὰ λευκά καὶ τίς σιωπές ἀκολουθώντας μιὰ συστηματικὴ ἐρμηνευτικὴ διαδικασία, κινδυνεύει νὰ περιπλανηθεῖ ἄσκοπα, ὑποτιμώντας τὴν οὐσία τους καὶ τὴν αἰσθητικὴ τους σημασία. Αὐτό πού ζητᾶ ἓνα τέτοιο κείμενο, μέ τρόπο ὑπολανθάνοντα, εἶναι ἡ *θυσιᾶ*: ἡ μεταμόρφωση τοῦ ἀναγνώστη. Ἐδῶ ἡ ἀνάγνωση παύει νὰ εἶναι παιχνίδι.

Μέσα ἀπὸ τὸν ἀποσπασματικὸ του χαρακτήρα, τὸ ἔργο καλεῖ σέ βοήθεια τὸν ἀναγνώστη, στό πλαίσιο μιᾶς ἔνωσης, ὅπου τὸ κείμενο προσφέρει τῆ σιωπῆ του καὶ ὁ ἀναγνώστης τῆ μεταμόρφωσή του. Μόνο ἔτσι ἂν «δια-

βαστεῖ» ἡ σιωπῆ, γίνεται «πλούσια» καὶ ἱκανὴ νὰ ἀνανεώσει αὐτό πού ὁ Χάνς Ρόμπερτ Γιάους ἔχει περιγράψει ὡς ὀρίζοντα προσδοκίας τοῦ ἔργου. ¹⁶

Μιὰ τέτοια σκέψη ἐμπλουτίζει καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς ἔννοιας τῆς διακειμενικότητας, μέ τὴν προϋπόθεση ὅτι τόσο τὰ μηνύματα ὅσο καὶ οἱ ἀποδέκτες μπορούν νὰ μεταμορφώνονται κατὰ τὴν ἀναγνωστικὴ διαδικασία καὶ νὰ εἰσπράττουν τῆ σιωπῆ, χωρίς ὡστόσο νὰ μένουν μουγχοί.

Μιὰ προβληματικὴ σ' αὐτὴ τὴν κατεύθυνση ἀντιμετωπίζει τὸ πρόβλημα τῆς σιωπῆς τόσο στό ἐκφραστικὸ ὅσο καὶ στό πεδίο τῆς πρόσληψης ὡς αἰσθητικὸ φαινόμενο, ἐγγεγραμμένο ὡστόσο ἐξακολουθητικά, μέ μιὰ περιέργη ἐπιμονή, στὴν περιρρέουσα λογοτεχνικὴ ἀτμόσφαιρα, ἐδῶ καὶ ἀρκετὲς δεκαετίες. Στό ἔργο του Γλώσσα καὶ σιωπῆ, ὁ Τζώρτζ Στάινερ ἐπισημαίνει: «Ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὁ λόγος εἶναι τὸ διακριτικὸ γνῶρισμα τῆς ἀνθρώπινης κατάστασης [...] δέν θά ἔπρεπε νὰ βρῖσκει οὔτε ζωὴ οὔτε ἀποκούμπι στίς περιοχές τῆς ὠριμότητας καὶ τῆς ἀγριότητας. Ἡ σιωπῆ εἶναι στ' ἀλήθεια μιὰ ἐναλλακτικὴ λύση. "Όταν ἡ πόλη ξερνᾶ τῆ βαρβαρότητα καὶ τὸ φέμα, τίποτε δέν μπορεῖ νὰ μᾶς πάει πιὸ μακριὰ ἀπὸ τὸ ποίημα πού δέν γράφτηκε ποτέ». ¹⁷

Πιὸ μακριὰ ἀπὸ μιὰ μνήμη κλειστὴ στό λόγο καὶ τίς σιωπές τῶν ἄλλων, πού ὀδηγεῖ σέ ἀναγνώσεις ἐπιθετικές, ὑστερικές. Σέ ἀναγνώσεις πού «κλείνουν» τὰ κείμενα. Πιὸ κοντὰ στῆ μνήμη καὶ τὴν ἀνάγνωση, πού διαμορφώνουν τὸ παρόν τους μέσα ἀπὸ τίς ἀφηγήσεις τῶν ἄλλων, πού συμμετέχουν στὴν ἀγωνία τοῦ πομποῦ νὰ ἐκφράσει αὐτό πού συχνὰ μένει ἀνεκφραστο, καὶ προσπαθοῦν, καμιά φορά, διαβάζοντας, νὰ φελλίσουν τῆ σιωπῆ του.

Τὸ τίμημα αὐτῆς τῆς ἀγωνίας ἔχει πληρωθεῖ στό παρελθόν ἀκριβὰ καὶ ἀπὸ πομποὺς καὶ ἀπὸ κείμενα καὶ ἀπὸ δέκτες. Εὐτυχῶς πού ὁ Φ. Κάφκα κατάφερε νὰ διακρίνει μέσα στῆ θολούρα τὸ σχῆμα ἐνός ὄπλου: «Βέβαια, οἱ Σειρήνες ἔχουν ἓνα ἀκόμη πιὸ τρομαχτικὸ ὄπλο ἀπὸ τὸ τραγούδι, δηλαδή τῆ σιωπῆ τους. "Αν καὶ δέν ἔχει συμβεῖ, εἶναι ὅμως διαδεδομένο καὶ κουβεντιάζεται εὐρύτατα, πῶς ἂν ἔχει γλιτώσει κάποιος ἀπ' τὸ τραγούδι τους, ἀπ' τῆ σιωπῆ τους ἀποκλείεται, πέρα γιὰ πέρα». ¹⁸

16. Hans Robert Jauss, *Pour une esthetique de la reception*, trad. de l' allemand par Claude Maillard, ed. Gallimard, Paris 1978, p. 49.

17. George Steiner, *Langage et silence*, trad. de l' anglais par Lucienne Lotringer, Ed. du Seuil, Paris 1981, p. 80.

18. Φράντς Κάφκα, *Ἡ σιωπῆ τῶν Σειρῆνων*, μτφ. Γιώργου Κώνστα, ἐκδ. Ζαχαρόπουλου, Ἀθήνα 1986, σελ. 9-10. Σχετικὴ παραπομπὴ στὴν καφκικὴ παραβολὴ μέ ἀφορμὴ τὸ πρόβλημα τῆς ἀνάγνωσης βλ. καὶ στό ἄρθρο τῆς Λίζυ Τσιριμώκου, «Δρόμοι σημείων ἀδιέξοδοι», περ. *Σπείρα*, ν. 6-7, Ἀθήνα 1986, σελ. 107.

15. Iser, op. cit., p. 73.

Ὁ ρ θ ο κ ω σ τ ᾶ

τοῦ Θανάση Βαλτινοῦ

Μυθιστόρημα· ἐκδόσεις Ἴατρα, 1994

Ας ὑποθέσουμε ὅτι, μετά διακόσια-τριακόσια χρόνια, θά ἔχουν καταστραφεῖ ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς ἀνθρώπινης μνήμης, ὅτι θά ἔχουν ἐξαφανισθεῖ ὅλα τὰ ἔχνη πού μαρτυροῦν γιά τό πέρασμα τοῦ ἀνθρώπου πάνω ἀπό τούτη τή γῆ, ὅτι θά ἔχουν καταστραφεῖ τὰ μνημεῖα, τὰ ἀγάλματα, οἱ φωτογραφίες, τὰ φιλμ, οἱ ἀναμνηστικές ἐπιγραφές, τὰ βιβλία, οἱ βιβλιοθήκες, τὰ ἀρχεῖα, ἄς ὑποθέσουμε ἀκόμη ὅτι θά ἔχουν ξεχασθεῖ ὅλες οἱ ἱστορίες, τὰ παραμύθια, τὰ τραγούδια κι ὅτι σ' ἐκείνην ἐκεῖ τή μακρινή ἐποχή τοῦ μέλλοντος, πού οὔτε κἀν νά τή φανταστοῦμε ἐμεῖς σήμερα μπορούμε, οἱ ἄνθρωποι θά διαθέτουν μονάχα τό μυθιστόρημα τοῦ Θανάση Βαλτινοῦ, τήν Ὁρθοκωστά, ὡς μόνη μαρτυρία καί μοναδικό τεκμήριο γιά τό πῶς ἦταν ἡ ζωή κι ὁ πόλεμος τὰ χρόνια 1943-45 στά μέρη τῆς ὀρεινῆς Ἀρκαδίας καί Γορτυνίας, στά γύρω ἀπό τό μοναστήρι τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, «Ὁρθοκωστά ἐπιλεγόμενον», — ἕνα ἀνέλπιστο εὔρημα θά ἴλεγε κανεῖς μετά τόν χαλασμό τῶν στοιχείων τῆς ζωῆς πού ἔφερε ἡ ἀμνησία καί ἡ ἐπιλησμονή—, ἄς ὑποθέσουμε ὅτι οἱ ἀπόγονοί μας, θά ἤθελαν νά φαντασθοῦν καί ν' ἀναπλάσουν τήν ἱστορία τῶν μακρινῶν τους προγόνων μόνο μέ ὅσα μολογοῦνται στό μυθιστόρημα αὐτό —νά, ὅπως οἱ σημερινοί ἄνθρωποι προσπαθοῦν νά ζωντανέψουν τή ζωή τῆς ἐποχῆς τοῦ ἀνθρώπου τοῦ Νεάντερταλ διαθένοντας μονάχα μιᾶ δυό μασέλες καί λίγες χοντροπελεκημέ-

νες πέτρες ἐργαλεῖα πού ἄφησε ἐκεῖνος ὁ ἀνθρωποειδής πρόγονος— τότε, λοιπόν, μετά διακόσια-τριακόσια χρόνια, οἱ ἀπόγονοί μας ἕνα μόνο συμπέρασμα θά μπορούσαν νά βγάλουν. Πιό σωστά, ἕνα μόνο συμπέρασμα θά ἦταν λογικά θεμιτό νά βγάλουν μέ βάση τὰ τεκμήρια ἀπ' τήν Ὁρθοκωστά τοῦ Βαλτινοῦ: ὅτι οἱ ἄνθρωποι πού ζοῦσαν στή Γορτυνία καί τήν Ἀρκαδία τό 1943-45 ἦταν κάτι ζουλάπια, κάτι ἀνθρωπόμορφα κτήνη στούς ὁποίους ὁ πολιτισμός δέν εἶχε καταπραῦνει καί ἡμερέφει τὰ ἔνστικτα τῆς ἐπιθετικότητος, γι' αὐτό σάν ξυπνοῦσαν κάθε πρωί ἔπαιρναν ἕνα μαχαίρι κι ἔκοβαν ὁ ἕνας τό λαρύγγι τοῦ ἄλλου. Οἱ Ἑλασίτες τούς Ταγματاسφαλίτες, οἱ Ταγματασφαλίτες τούς Ἑλασίτες, οἱ «ἐθνικιστές» τούς κομμουνιστές, οἱ κομμουνιστές ἔκαναν σφαχτούς ἀθώους χωριάτες πού μέ τή σειρά τους κι αὐτοί, γιά ν' ἀμυνοῦν, πήγαιναν στήν Τρίπολη, ντύνονταν Ταγματασφαλίτες κι ἐπέστρεφαν στά καμένα ἀπ' τούς Ἑλασίτες χωριά τους γιά νά συνεχίσουν τό χορό τοῦ θανάτου καί τοῦ αἵματος. Πότε πότε ἐμφανίζονταν καί κάτι οὐρανοκατέβατοι Γερμανοί, ἔσφαζαν, ἔκαιγαν κι αὐτοί. Ὁ ρόγχος τοῦ θανάτου καί τό βογγητό τοῦ ξυλοδαρμοῦ ἐσκέπαζαν τίς θεῖες μελωδίες πού οἱ τρίσμοιροι καλόγεροι τῆς Ὁρθοκωστᾶς ἀνέπεμπαν στούς οὐρανοῦς.

* * *

Διαβάζοντας τό βιβλίο τοῦ Θανάση Βαλτινοῦ ἀπεκόμισα τήν αἰ-

σθηση ὅτι ὁ συγγραφέας, πραγματευόμενος μέ τά μέσα τῆς τέχνης του μιάν ὀρισμένη ἱστορική πραγματικότητα, καταλήγει στό νά φιλοτεχνεῖ ἕναν μυθευτικό διάκοσμο διότι οἱ ἥρωές του, ἀφηγούμενοι τά συμβάντα τῆς ζωῆς τους, ἀναπαριστοῦν τό μῦθο τῆς ζωῆς τους, τόν κατασκευάζουν μέ ἐπιλεκτικά θραύσματα τῶν ἀναμνήσεών τους. Θά πρόσθετα μάλιστα ὅτι αὐτή ἡ μυθευτική ἀνάγνωση τῆς πραγματικότητας εἶναι στρατευμένη, διότι εἶναι ἐπιστρατευμένη σέ μιάν ὑπόρρητη ἰδεολογία τήν ὁποία νοηματοδοτεῖ ἡ δράση τῶν πρωταγωνιστῶν του, τούς τοποθετεῖ στίς ὄχθες τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ καί ἀφήνει τό ποτάμι νά τούς χωρίσει. Ἡ ἰδεολογία κατ' ἀρχήν τῆς Ὁρθοκωστᾶς δέν εἶναι ἄλλη ἀπό ἐκείνη πού διατύπωσε ὁ Γεώργιος Παπανδρέου, ἤδη ἀπό τό 1944, ὅταν πρῶτος αὐτός ἔδωσε τό στίγμα μιᾶς ὀρισμένης ἱστορικής θέασης: «Σφάζουν οἱ Γερμανοί, σφάζουν οἱ Ἑλασίται, σφάζουν καί οἱ Ταγματασφαλίται», εἶχε πεῖ στό «συμβόλαιο τοῦ Λιβάνου» (Ἡ ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας). Ἐδῶ δέν ἔχουμε νά κάνουμε μέ μιᾶ περιγραφή, σωστή ἢ λανθασμένη, ὑποκειμενική ἢ ἀντικειμενική, ἡ ὁποία, ὅπως κάθε περιγραφή, θά ἐπιδεχόταν διορθώσεις μέ βάση νεότερα καί περισσότερα στοιχεῖα πού θά ἐπέτρεπαν καλύτερες καί ἀκριβέστερες προσεγγίσεις τῆς πραγματικότητας. Ἐδῶ μᾶς προτείνεται ἕνα ἐρμηνευτικό ἱστορικό σχῆμα, ἕνα μοντέλο, μέσα στό

όποιο θά καλουπωθούν τά στοιχεῖα, θά τολμοῦσα νά πῶ μᾶς προτείνεται μιὰ ἐρμηνευτική θεωρία. Καί εἶναι μιὰ θεωρία, διότι μέσω αὐτῆς καλοῦνται ὅσοι τήν ἀσπάζονται νά θεωρήσουν τήν ἱστορική πραγματικότητα, παρ' ὅλο πού οἱ ἐμπνευστές της ποτέ δέν προσπάθησαν νά τῆς ἀποδώσουν τίτλους θεωρητικῆς ἐγκυρότητας. Δέν τό ἐπεδίωξε οὔτε ἡ πολιτική ἐκτίμηση τοῦ Γεωργίου Παπανδρέου ὅταν ἀκόμη τά στρατόπεδα καί συνεργάζονταν καί ἀλληλοσυγκρούονταν, οὔτε, ἀργότερα, ὅταν ἡ θεωρία αὐτή χρησιμοποιήθηκε ἀπό τοὺς νικητές ἐπίσης γιά πολιτικές, δηλαδή πρακτικές, σκοπιμότητας, οὔτε σήμερα πού συμπυκνώνει τίς, ἐπίσης, πολιτικές βλέψεις τοῦ τεράστιου ἀναθεωρητικοῦ ρεύματος ἰδεολόγων καί ἱστορικῶν τῆς μετά κομμουνισμόν ἐποχῆς. Πρόκειται γιά τή «θεωρία» τοῦ κόκκινου καί τοῦ μαύρου φασισμού πού σάν κόκκινη κλωστή διαπερνᾷ τήν Ὁρθοκωστά.

Γιά ὅλ' αὐτά, βέβαια, γιά τά ὅποια ἔχω πλήρη συνείδηση πόσο βάνουσα καί πόσο βαριά εἶναι, χρειάζονται ἐξηγήσεις, τίς ὅποιες δέν ξέρω πόσο εἶμαι σέ θέση νά δώσω. Θά τό προσπαθῆσω, ὡστόσο.

* * *

Ἐνα πρῶτο σημεῖο: ὁ Θανάσης Βαλτινός δέν εἶναι οὔτε ἱστορικός οὔτε θεωρητικός τῆς ἱστορίας οὔτε ὁ ἴδιος, μέ τήν Ὁρθοκωστά, προτείνει ἕνα ἔργο ἐπιστημονικῆς ἱστορίας. Λογοτέχνης εἶναι καί ὁ ἴδιος ὀνομάζει τήν Ὁρθοκωστά μυθιστόρημα. Ἐπομένως δέν μπορούμε νά ἐκλάβουμε ὡς ἐπιστημονική γνώση τίς ἀφηγήσεις ἀριστερῶν καί κυρίως δεξιῶν, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἐνεχόμενων στά Τάγματα Ἀσφαλείας, ἀφηγήσεις πού ἀναφέρονται στή δράση τους καί τά παθήματά τους στήν περί τή μονή Ὁρθοκωστά ὀρεινή Γορτυνία τό διάστημα

1943-44 καί λίγο μετά. Δέν μπορούμε νά ἀπαιτήσουμε ἀπό τόν λογοτέχνη νά παράγει ἐπιστημονικές γνώσεις μέ τό λογοτεχνικό του ἔργο καί τοῦτο ὄχι γιατί δέν εἶναι δουλειά του ἡ ἱστορική ἔρευνα ἀλλά γιατί ἡ μυθιστορηματική μυθολογία δέν ὑπόκειται στίς μεθόδους καί στήν τεκμηρίωση τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας. Ἄν πρόθεση τοῦ λογοτέχνη ἦταν νά κάνει ἐπιστήμη, θά αὐτοκαταργούταν ὡς λογοτέχνης καί αὐτοκαταργούμενος θά ἀναιροῦσε τό ἴδιο τό λογοτεχνικό διάβημα. Κάθε λογοτέχνης ὅμως, ὅπως κάθε ἄνθρωπος, ἔχει μιάν ὀρισμένη γνώση τῆς κοινωνίας ἐντός τῆς ὁποίας τοποθετεῖ τή δράση τῶν ἡρώων του, ἔχει καί μιάν ὀρισμένη γνώση καί αἴσθηση τοῦ ἱστορικοῦ χώρου, γι' αὐτό τά πρόσωπά του διαθέτουν ἱστορικότητα, εἶναι δηλαδή δράστες, ἥρωες ἢ κομπάρσοι, πρωταγωνιστές ἢ ἀνώνυμη «μάζα», συμβάντων καί γεγονότων ἱστορικῶν. Ὁ λογοτέχνης, ἰδίως τοῦ λογοτεχνικοῦ μυθιστορήματος ὅπως ὁ Θ. Βαλτινός, ἔχει ὡς πρώτη ὕλη μιάν ἱστορία τήν ὁποία ἀνιστορεῖ, ὄχι, ὅμως ὡς συλλέκτης περιστατικῶν πού θά τά συρράψει στόν καμβά μιᾶς ἀφήγησης προσωπικῶν περιπετειῶν οὔτε ὡς ντοκουμανταρίστας πού καταγράφει «αὐτά πού βλέπει», ὅπως τό θέλει μιὰ ὀρισμένη θεωρία τῆς λογοτεχνίας-ντοκουμέντο. Ἡ δράση τῶν ἱστορικῶν πρωταγωνιστῶν προϋπάρχει τῆς μυθολογικῆς δραστηριότητας τοῦ συγγραφέα, εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπό τόν λογοτέχνη-ἀφηγητή, οἱ τύποι τῶν ἱστορικῶν πρωταγωνιστῶν δέν βγαίνουν ἀπό τήν πένα καί τή φαντασία τοῦ μυθιστοριογράφου, γιατί κι αὐτός, ὅπως ὁ καθένας, δέν μπορεῖ νά εἶναι δημιουργός ἱστορίας. Παραδείγματος χάριν δέν ἔφτιαξε τοὺς Ἐλασίτες καί τοὺς Ταγματασφαλίτες ὁ Βαλτινός, οὔτε κανεῖς ἄλλος λογοτέχνης ἢ ἱστορικός, ἀλλά ἡ ἱστορία τῆς ἐποχῆς. Ὁ

λογοτέχνης, στό βαθμό πού καταπιάνεται μ' αὐτή τήν ἱστορία, τοὺς βλέπει νά δροῦν, ὅπως δροῦν, ἀλλά καθιστώντας τους ὄρατους τοὺς ξαναφτιάχνει μέ τά δικά του μάτια. Αὐτό τό ξανακοίταγμα μᾶς ἐνδιαφέρει, αὐτή ἡ ὑπόδειξη μᾶς ἐνδιαφέρει στό λογοτεχνικό ἔργο καί ὄχι ἡ ἀπόδειξη ἢ ἡ ἐπιστημονική τεκμηρίωση. Ἡ ἱστορική γνώση, τεκμηριωμένη ἢ πλανημένη, ἀβαθῆς ἢ ἐμπεριστατωμένη, εἶναι δοσμένη στόν συγγραφέα ἄλλοθεν, ἐκτός τοῦ πεδίου τῆς λογοτεχνίας: εἴτε ἀπό βίωμα εἴτε ἀπό ἔρευνα, ὑπάρχει πρῖν καί πίσω ἀπό τό λογοτέχνημα καί τόν συγγραφέα. Καί τό ζήτημα εἶναι ποιά ἱστορική γνώση τοῦ ἔχει δοθεῖ, ποιά ἀποψη ἔχει υἱοθετήσει, γιατί ἡ ἀποψη δέν εἶναι ποτέ μιὰ. Τό βλέμμα δέν εἶναι μιὰ μηχανή AGFA πού βλέπει ἀλλά μιὰ αἰσθητικῆ-πνευματικῆ διαδικασία ἐπιλογῆς πού καθιστᾷ ὄρατά ὀρισμένα ἀντικείμενα κι ἀφήνει στή σκιά ἄλλα. Ἡ διαφορετικά: τό ζήτημα εἶναι ποιά ἱστορική σκοπιά υἱοθετεῖ ὁ λογοτέχνης. Ἀκόμη κι ἐκεῖνοι πού, ὑποτίθεται, «φωτογραφίζουν» μέ ἄκρα παρατηρητικότητα τήν πραγματικότητα, οἱ νατουραλιστές, βλέπουν αὐτό πού ξέρουν νά δοῦν ἀποσπώντας το, ἀναγκαστικά, ἀπό τό ὅλον ἐντός τοῦ ὁποίου εἶναι ἐνταγμένο. Γιά νά παραφράσω μιὰ διατύπωση τοῦ Σάρτρ γιά τόν νατουραλιστή Ζολά θά ὑποστηρίξω ὅτι ὁ καλός παρατηρητής Βαλτινός «βλέπει-τόν-κόσμο-πού-ὁ-Βαλτινός-βλέπει».

Ἄν αὐτά ἰσχύουν ἀπό τή μεριά τοῦ δημιουργοῦ, τότε αὐτά τά ἴδια μᾶς ὀρίζουν ὡς ἀναγνώστες. Εἴτε πρόκειται γιά τήν Ὁρθοκωστά τοῦ Βαλτινοῦ εἴτε γιά τόν Πόλεμο καί Εἰρήνη τοῦ Τολστόι εἴτε γιά τοὺς Σουάν τοῦ Μπαλζάκ, δέν διαβάζουμε τά μυθιστορήματα αὐτά γιά νά μάθουμε τήν ἱστορία τοῦ Ἐμφυλίου στήν Πελοπόννησο ἢ τοῦ πατριωτι-

κοῦ πολέμου στή Ρωσία τῆς ναπολεόντειας ἐποχῆς ἢ τήν ἐξέγερση τῆς Βανδέας στή Γαλλική Ἐπανάσταση. Παρεμπιπτόντως συμβαίνει κι αὐτό, ἀλλά κυρίως τήν ἀλήθεια τοῦ συγγραφέα ἀναζητοῦμε, τόν φωτισμό πού δίνει στήν ἐποχή, τίς ἀντιφάσεις τῶν ἡρώων πού ὑφίστανται τήν ἱστορία καθὼς τή δημιουργοῦν, τίς ἀξίες πού εἶναι ἐγγεγραμμένες στή δράση τους, τόν ψυχισμό καί τήν προσωπικότητα τῶν ἡρώων. Εἶτε πρόκειται γιά τόν ψυχισμό τῶν ἡρώων εἶτε γιά τίς ιδέες τους εἶτε γιά τίς πράξεις τους ὁ λογοτέχνης, δίκην ἡδονοβλεψία, μᾶς εἰσάγει στόν βιωμένο καί βιωματικό κόσμο τῶν ἡρώων κι ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη μᾶς διδάσκει ὄχι ὅπως ὁ ἐπιστήμονας πού μᾶς παρέχει γνώσεις ἀπό μιάν ἀπόσταση ἀλλά μᾶς διδάσκει μέ τή ζεστή ἀνάσα τοῦ ἴδιου τοῦ δρώντος καί πάσχοντος ἀνθρώπου πού δέν μπορεῖ νά πάρει καμιάν ἀπόσταση ἀπό τό βίωμά του. Ὁ λογοτέχνης ἀποκαλύπτει τόν ἀνθρώπινο τύπο μέσα στήν ἐποχή του, τόν ζωντανεῖ λέμε, τόν βάζει νά μιλά, νά μᾶς μιλά ὅπως ὁ διπλανός μας, τόν φέρνει μπροστά μας μέ σάρκα καί ὀστά. Κι ἔτσι παίζεται τό παιχνίδι τῆς ἀλήθειας καί τῆς ἐπιλησμονῆς.

Τῆς ἀλήθειας καί τῆς ἐπιλησμονῆς. Ἄλθθεια: μιὰ ἐνεργητική ἀλλά ἀρνητική στάση ἀπέναντι στή λήθη. Ἐπιλησμονή: μιὰ ἐνεργητική κι αὐτή ἀλλά θετική στάση ἀπέναντι στή λήθη. Ρέπουμε οἱ ἄνθρωποι πρὸς τή δεύτερη ἀλίμονο, εἶναι ἀδύνατο νά ζήσεις ἔχοντας συνεχῶς μπροστά σου τά ὅσα ἔζησες ὁ ἴδιος, τά ὅσα ἔζησαν οἱ ἄλλοι συνοδοιπόροι τῆς ζωῆς κι οἱ μυριάδες ζωές πού προηγήθηκαν. Θά σταματοῦσε ἡ ζωὴ μέσα σ' αὐτό τό κυνήγι τῆς οὐτοπίας νά τά ξέρομε ὅλα, νά τά θυμόμαστε ὅλα. Ἄλλά καί εἶναι, πάλι, ἀδύνατο νά ζήσουμε χωρὶς νά παλεύουμε ἐνάντια σ'

αὐτό τό πέπλο τῆς λήθης πού μᾶς βαραίνει τά μάτια. Ἡ λογοτεχνία, καί εἰδικά τό μυθιστόρημα, εἶναι τό καλύτερο, τό ἀρτιότερο μέσον, πού βρῆκαν ὡς τώρα οἱ ἄνθρωποι νά μένουν ζῦπνιοι, νά μὴν τούς βαραίνει τά βλέφαρα ὁ νυσταγμός τῆς καθημερινότητας. | Ἄλλο τώρα πού διαβάζουμε μυθιστορήματα πρὶν κοιμηθοῦμε ἢ μᾶλλον ἀκριβῶς γιά νά κοιμηθοῦμε|. Ἡ Ὁρθοκωστά δέν εἶναι ἀπό ἐκεῖνα τά βιβλία πού τά διαβάζεις καί κοιμᾶσαι. Ἀπὸ τήν πρώτη ὡς τήν τελευταία σελίδα ἐξοργίζεσαι, δέν σέ παίρνει ὁ ὕπνος ἀπὸ τήν ὀργή. Ἐξοργίζεσαι γιατί, σελίδα τῆ σελίδα, μέ τήν ἐπανάληψη πανομοιότυπων περιστατικῶν βίας πού ὁ συγγραφέας ἀνασύρει ἀπὸ τίς ἀναμνήσεις τῶν ἀφηγητῶν καί μέ τά ὅποια ἀνασυνθέτει μιὰ πραγματικότητα ζόφου, αἰσθάνεσαι τήν πίεση πού ἀσκεῖται ἐπάνω σου γιά νά ξεχάσεις ὅ,τι ὁ ἴδιος ἔμαθες, ὅ,τι κατάλαβες, μέσα ἀπὸ δικούς σου δρόμους, γιά τούς ἀνθρώπους, τήν ἐποχή καί τό δράμα τοῦ Ἐμφυλίου στήν Πελοπόννησο. Οἱ ἀναμνήσεις τῶν ἀφηγητῶν, στή μεγάλη τους πλειοψηφία μέσα στό μυθιστόρημα τοποθετημένοι ἀπὸ τήν πλευρά τῶν Ταγματασφαλιτῶν, ἔχουν συρρικνωθεῖ στά περιστατικά βίας πού τούς σημάδεψαν, σβῆνουν ἄλλες διαστάσεις, σβῆνουν οἱ αἰτίες τῆς βίας, βιαστές καί βιαζόμενοι ἀναγορεύονται σέ αὐθύπαρκτη πραγματικότητα. Μόλις ἀναρωτιέσαι γιατί ὅλος αὐτός ὁ χαλασμός, οἱ ἀφηγητές, δηλαδή ὁ συγγραφέας ἔχει μόνο μιὰ ἀπάντηση: τόν ψυχικό κόσμο τῶν προσώπων. Οἱ μὲν φοβοῦνται, οἱ δέ ἦταν τά φόβητρα, οἱ μὲν κυνικοί φονιάδες οἱ δέ περιδεῖς κυνηγημένοι πού ὁ φόβος ὀδηγεῖ τά βήματά τους. Ἡ ἀνάμνηση τοῦ φόβου εἶναι ὁ μόνος ἦχος πού ἀκοῦς, καί ἡ μονότονη ἐπανάληψή του σέ κάνει καί σένα τόν ἀναγνώστη νά πάρεις τήν ἴδια περπατησιά μέσα

στόν χρόνο, νά βαδίσεις μέ τό ρυθμό πού σου ὑποβάλλει τό τάμι τάμι τοῦ συγγραφέα. Σπρώχνεσαι στό πυκνό σκοτάδι τῆς ἐπιλησμονῆς. Ὁχι ἐκεῖνης τῆς λήθης πού μερεῦει τά πάθη, πού καταπραῦνει τόν ἄγριο πόθο τῶν ἀνθρώπων γιά ἐκδίκηση, τῆς λησμονιάς πού γαληνεύει, ἀλλά τῆς λήθης πού καταργεῖ τήν πραγματικότητα καί ἐξαφανίζει τήν ἀνάγκη νά καταλάβουμε τόν ἑαυτό μας, τόν πατέρα μας καί τή μάνα μας, τούς ἄλλους. Ὁ ρεαλισμός τοῦ Βαλτινοῦ, καθὼς ἐστιάζεται πάνω στήν περπατησιά τοῦ ἀνθρώπου - ζώου, στήν πείνα του, τό φόβο του, πάνω στή σφαγή, στόν ἐμπρησμό, καθὼς κάθε μιὰ ἀπὸ τίς 47 ἀφηγήσεις του δέν μιλοῦν παρά γιά τόν βούρδουλα τῶν μὲν πού ἔπεφτε βαρὺς πάνω στή ράχη τῶν δέ, καθὼς ἡ ἴδια ἡ γραφή, μέ τήν κομμένη φράση πού σπάνια ξεπερνᾷ τήν μιάν ἀράδα, δέν εἶναι παρά ὁ γογγυσμός τοῦ ἀνθρώπου-ζώου, αὐτός λοιπὸν ὁ ρεαλισμός περιστέλλει ἕναν σύνθετο κόσμο σέ ἀπλό ἀνακλαστικό κυνηγημένου ζώου. Ὁ σημερινός ἀφηγητής, δηλαδή ὁ συγγραφέας, ἀνατοποθετούμενος μέσω τῶν ἡρώων-ἀφηγητῶν σ' ἐκείνη τήν ἐποχή, ἔχει ξεχάσει ὅλα τά ἄλλα κατηγορήματα τοῦ ἑαυτοῦ του καί τῶν ἀντιπάλων του, ἔχει ξεχάσει ἀκόμη καί τόν ἴδιο τόν πόλεμο πού ἔφτιαξε τά ἀντίπαλα στρατόπεδα καί ὅπλισε τό χέρι τῶν ἀνθρώπων. Ὁ συγγραφέας βλέπει μόνο τό ὀπλισμένο χέρι, τό μαχαίρι. Τά ἄλλα, οἱ Ἄγγλοι, οἱ Γερμανοί, ὁ ΕΛΑΣ, οἱ ἀντάρτες, οἱ μάχες, οἱ ιδέες, οἱ ιδεολογίες, οἱ νίκες, οἱ ἥττες, ἡ ἐπιστράτευση τοῦ κόσμου στήν Ἀντίσταση, ὁ Κανελλόπουλος, ὁ Ἄρης, ὁ Περκεζές, ὁ Παπαδόγκωνας, ὁ Κονταλώνης, ὁ Γιαννακόπουλος εἶναι σκιές πού περνᾶνε ἀπλῶς στόν ὀρίζοντα τοῦ ζόφου.

Δέν εἶναι «ξεχασιάρης» ὁ Βαλτινός. Κανείς δέν μπορεῖ νά εἶναι τό-

σο ξεχασιάρης, κανείς δέν βάζει τά πάντα στό ίδιο τσουβάλι, πετώντας καί τό ίδιο τό τσουβάλι. Ἀπλῶς, ὡς ρεαλιστή, δέν τόν ενδιαφέρουν τά ἄλλα, δηλαδή τά διακυβεύματα τῆς ἐποχῆς. Θέλοντας νά ἀπομυθοποιήσει μιάν ἐν πολλοῖς μυθοποιημένη ἱστοριογραφία ὅπου συμφύρονται ἀγιογραφίες, μαρτυρολόγια, ἥρωογραφίες, δαιμονολογίες καί ἀποσιωπήσεις, μιά ἱστοριογραφία ἐξωραϊσμοῦ πού κατανάλωσαν γενιές ἀριστερῶν, πῆγε πολύ μακριά, πῆρε τόσο μεγάλη ἀπόσταση ἀπό τά πράγματα πού κοιτάζοντας πίσω του βλέπει μόνο τό ματωμένο μαχαίρι στά γύρω ἀπ' τήν Ὁρθοκωστά μέρη. Ὅπως κάθε ἰχνηλάτης, εἶχε κι αὐτός τό φανάρι του γιά νά φωτίσει τόν σκοτεινιασμένο δρόμο: τήν ἰδεολογία του. Τό φανάρι του ὡστόσο ἀποδεικνύεται κλεφτοφάναρο πού δέν μπορεῖ νά φωτίσει τό τοπίο, φτιάχνει μόνο μιά μικρή φωτεινή τρύπα, μιά μαύρη τρύπα.

Εἶπα ἐδῶ γιά τό κλεφτοφάναρο τῆς ἰδεολογίας. Θέλω νά πῶ βέβαια γιά τήν ἰδεολογία τῆς Ὁρθοκωστάς, αὐτήν πού, ὑπόρρητα ἤ ρητά, εἶναι ἐγγεγραμμένη μέσα στίς 47 ἱστορίες καί τίς 340 σελίδες. Κι αὐτή δέν εἶναι ἄλλη ἀπό τήν ἰδεολογία τοῦ κόκκινου καί τοῦ μαύρου φασισμού, ὅπως ἔγραφα στήν ἀρχή. Μιά ἰδεολογία πού κυριαρχεῖ ὄχι μόνο στήν Ὁρθοκωστά ἀλλά παντοῦ ὅπου γίνεται λόγος γιά τόν Παγκόσμιο Πόλεμο, παντοῦ ὅπου ὁ λόγος περί Παγκόσμιου Πολέμου καλεῖται νά καταργήσῃ τό ρόλο τῆς Ἀριστερᾶς σ' ὀλόκληρη τήν Εὐρώπη, παντοῦ ὅπου καλεῖται νά ἀποδώσει αὐτή τήν ἀνήκουστη σφαγή ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων στούς ἐξτρεμιστές τῶν δύο ἄκρων, στούς «ἀφίκορους καί τῶν δύο πλευρῶν», πού λέει ὁ Βαλτινός. Ὁ καθένας σήμερα μπορεῖ νά συνομολογήσῃ ὅτι, τότε, στά χρόνια τῆς Ἀντίστασης καί τοῦ Ἐμφυλίου ὑπῆρξαν οἱ

ἐκατέρωθεν φανατικοί, οἱ ἐξτρεμιστές, οἱ μισαλλόδοξοι. Ὁ καθένας σήμερα βγάζει ἔξω ἀπό τήν ἱστορία τούς κόκκινους καί μαύρους φονιάδες, ὁ καθένας καταδικάζει τίς σφαγές τῶν Ἑλασιτῶν στήν Ὁρθοκωστά, στόν Ἀχλαδόκαμπο, στόν Μελιγαλά, ὅπως καί τίς σφαγές τῶν Ταγματасφαλιστῶν σ' ὄλο τόν Μοριά, κι ἔτσι τό ὑπόλοιπο τῆς ἱστορίας ἀποκαθαίρεται ὅπως ὅταν βγαίνει ἡ τρίχα ἀπ' τό βούτυρο, ἀπό φόβο ἄλλωστε συχνά μήν τυχόν μᾶς βγεῖ στό σόι κάποιος πατέρας ἢ παππούς φονιάς καί μισαλλόδοξος φανατικός, ὅποτε ἄντε νά κοιμηθεῖς ἤσυχος ἔχοντας φορτωθεῖ τήν ἐνοχή του. Μποροῦν νά κοιμηθοῦν ἤσυχά οἱ σημερινοί Γερμανοί ἄν θυμηθοῦν ὅτι ἦταν οἱ πατεράδες τους καί οἱ μανάδες τους, κι ὄχι μόνον οἱ φανατικοί ναζί περί τόν Χίτλερ, πού ἔστειλαν ἔξι ἑκατομμύρια Ἑβραίους στό Ἄουσβιτς;

Ἡ Ὁρθοκωστά εἶναι ἓνα μυθιστόρημα τοῦ ὁποῖου ἡ ἀλήθεια εἶναι τό ἐλαφρὸ ροχαλητό στόν ὑπνάχο τῆς ἐπιλησμονῆς. Δέν θά ὑποστηρίξω τήν ἄποψη ὅτι οἱ Ἑλασιτες δέν ἔκαναν θηριωδίες. Ἐκαναν. Οὔτε ὅτι οἱ φόνοι τῶν Ἑλασιτῶν ἦταν λιγότεροι ἀπό ἐκείνους τῶν Ταγματасφαλιστῶν. Δέν εἶναι καντάρια καλαμπόκι οἱ θηριωδίες γιά νά τίς μετρήσουμε καί ποσοτικοποιώντας τες νά φτιάξουμε τούς καλούς μέ τίς λιγότερες καί τούς κακούς μέ τίς περισσότερες. Οὔτε θά ὑποστηρίξω ὅτι οἱ θηριωδίες τῶν μὲν ἦταν δικαιωμένες ἱστορικά καί τῶν ἄλλων ἄδικες. Οἱ φόνοι εἶναι φόνοι. «Ἀναγκαῖοι» ἢ μή, «ὑπερβολικοί» ἢ ὄχι, δέν παύουν ποτέ νά εἶναι φόνοι, βία, καί τό ἀποτέλεσμα πού φέρνουν δέν παύει ποτέ νά εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ βιασμοῦ καί τοῦ φόνου, ἡ λύση πού δίνουν δέν παύει ποτέ νά εἶναι ἡ λύση πού ὑπαγορεύει τό ἔνστικτο κι ὄχι ὁ πολιτισμός.

Θέλω, ὅμως, νά καταλάβω ρωτώντας : γιάτί οἱ ἄνθρωποι σ' αὐτά τά ἴδια χωριά πέντε χρόνια πρὶν δέν σκότωναν τούς συγχωριανούς τους, γιάτί σήμερα δέν κάνουν τό ἴδιο; Τί τούς ἔπιασε κι ἀγρίεψαν ξαφνικά, γιάτί ξύπνησε μέσα τους τό ἄγριο θηρίο γιά πέντ' ἔξι χρόνια; Αὐτό τό ἐρώτημα δέν τό ἔθεσε στήν Ὁρθοκωστά ὁ Βαλτινός. Δέν τό ἔθεσε διότι δέν τό εἶχε, εἶδε τήν ἱστορία καί ἔφτιαξε τούς ἥρωές του χωρίς αὐτή τήν ἀπορία. Ἦταν σίγουρος δηλαδή, μ' ἐκείνη τή σιγουριά πού τοῦ δίνει ἡ θριαμβεύουσα σήμερα θεωρία τοῦ κόκκινου καί τοῦ μαύρου φασισμού, κραταιωμένη ἀπό τό ρεῦμα τοῦ ἱστορικοῦ ἀναθεωρητισμοῦ καί δικαιομένη, ἀφοῦ ὄχι μόνο ὁ ναζισμός νικηθῆκε ἀλλά καί τό ἄλλο ἄκρο τῆς ἀνθρώπινης μισαλλοδοξίας, ὁ κομμουνισμός, νικηθῆκε κι αὐτός.

* * *

Θά μπορούσαμε, εἴτε μελετώντας τήν ἱστορία τῆς ἐποχῆς εἴτε γράφοντας μυθιστορήματα, νά δοῦμε ἀλλιῶς τά πράγματα, μ' ἓναν ἄλλο ἱστορικό ρεαλισμό πού θά μᾶς ὀδηγοῦσε σέ στέρεες ἀλήθειες καί γνώσεις. Νά ἀναστοχασθοῦμε δηλαδή τά ἱστορικά διακυβεύματα τῆς ἐποχῆς. Γιάτί ἄν βγάλεις ἀπό τή μέση αὐτή τή διάσταση, δέν ἀπομένει παρά τό ζῶο τό ἀνεξήγητο, πού σφάζει καί φοβᾶται. Δέν ἀπομένει παρά ὁ φολκλορισμός τῆς σφαγῆς, ἡ φρικιώσα ἠθικολογία τῆς σφαγῆς.

Διότι γιά κάποιους λόγους οἱ Πελοποννήσιοι ἐκείνον τόν καιρὸ χωρίστηκαν στά δυό καί χωρισμένοι συγχρούστηκαν ἕως θανάτου: οἱ Πελοποννήσιοι, ὄχι τά ζουλάπια πού περνοδιαβαίνουν στήν Ὁρθοκωστά. Στόν ΕΛΑΣ τῆς Πελοποννήσου πολέμησαν 10.000 μέ 12.000 Πελοποννήσιοι ἐναντίον τῶν Γερμανῶν ἐπὶ τρία ὀλόκληρα χρόνια, ἔχοντας πίσω τους τόν κόσμο τους,

τίς ιδέες τους, τά χωριά τους, ἔχοντας μπροστά τους τά ὄραματά τους γιά τόν ἀπελευθερωμένο Μοριά (ἔστω τίς «βλέψεις» τους). Περίεργο! Στήν Ὀρθοκωστά δέν πέφτει οὔτε μία ντουφεκιά ἐναντίον τῶν Γερμανῶν οὔτε κανεῖς ἀπ' τούς ἀφηγητές ἄκουσε νά γίνεται λόγος γιά τέτοιες ντουφεκιές! Στήν Πελοπόννησο ἐπίσης, ὅταν οἱ Γερμανοί ὀργάνωσαν τά Τάγματα Ἀσφαλείας τόν Μάρτιο τοῦ 1944, ντύθηκαν σ' αὐτά περίπου 10.000 μέ 12.000 Πελοποννήσιοι, ἐξοπλίστηκαν ἀπ' τούς Γερμανούς, τούς ὑπηρετήσαν πιστά μέ τόν μόνο τρόπο πού ἐνδιέφερε τούς Γερμανούς νά τούς ὑπηρετήσουν: πολεμώντας ἐναντίον τῶν Ἑλασιτῶν, ὅχι μόνο στά πεδία τῶν μαχῶν («ἐντιμο» αὐτό;) ἀλλά καί καίγοντας καί σφάζοντας καί δέρνοντας τά χωριά τῶν Ἑαμιτῶν. Εἶχαν κι αὐτοί πίσω τους τά χωριά τους, τούς δικούς τους, τίς ιδέες τους, τίς προσδοκίες τους γιά τή μεταπολεμική Πελοπόννησο. Συγκρούσθηκαν δύο διαφορετικά διακυβεύματα. Ἄς τό πούμε ὅπως νά' ναι: διακυβεύματα, ὄραματα, προσδοκίες, συμφέροντα, βλέψεις, παρατάξεις, στρατόπεδα, ἰδεολογίες. Ἐνα πράγμα εἶναι σίγουρο: ὁ πόλεμος χωρίζει. Κάνει τούς ἀνθρώπους ἐμπόλεμους, πολέμιους· καί οἱ πολέμιοι σκοτώνουν τούς πολέμιους. Δηλαδή τί ἔγινε; Εὐπνήσε μέσα τους τό θηρίο, τό ἄγριο ἐνστικτο τῆς ἐπιθετικότητας;

Γιά ν' ἀποφύγουμε τό ὄχληρό αὐτό ἐρώτημα, πρέπει νά ξεμπερδέψουμε μιά καί καλή μέ ἕνα «ἐπιστημολογικό» ἐμπόδιο: τήν ἱστορία, κι αὐτήν πού ξέρουμε κι ἐκείνη πού μποροῦμε νά μάθουμε. Καί ὁ καλύτερος τρόπος νά ξεμπερδέψουμε μέ τήν ἱστορία εἶναι νά ἀποδεχθοῦμε προκαταβολικά ὡς ὀρθές ὅλες τίς ἀπαντήσεις. Ἄν ἔτσι σχετικοποιήσουμε τήν ἱστορία, ἄν θεωρητικά υἱοθετήσουμε τή σχετικιστι-

κή ἀντίληψη τῆς ἱστορίας, τότε ἀνοίγει ἡ πόρτα γιά τήν «ἰδιοποίηση τοῦ παρελθόντος ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες τοῦ παρόντος». Τό παρόν ἐπιβάλλει νά ξεχάσουμε τά πραγματικά διακυβεύματα τῆς δράσης τῶν ἀνθρώπων, τά θλιβερά «ἐπεισόδια» αὐτῆς τῆς δράσης θά τά ἀποδώσουμε στό κτήνος πού ὁ ἄνθρωπος κρύβει μέσα του, στό πνεῦμα τοῦ Κακοῦ, στήν κακιά τήν ὥρα, στόν ξένο δάκτυλο, σέ κάτι ἀφηρημένες «κοινωνικοοικονομικές συνθήκες», σέ κάποιο μύθευμα, σέ κάποιον μύθο. Γράφοντας ἕνα μυθολόγημα δέν μποροῦμε νά γράψουμε ἕνα μυθιστόρημα. Τό μυθιστόρημα ἀποκαλύπτει τήν ἀλήθεια τοῦ συγγραφέα, τήν ἀλήθεια τοῦ ἀναγνώστη, τήν ἀλήθεια τῶν πραγμάτων. Τό μυθολόγημα ἀφήνει τόν μακρινό ἀπόγονό μας, μετά διακόσια-τριακόσια χρόνια, στό σκοτάδι, γιατί ὁ μύθος σβήνει τά βήματα τῆς μνήμης μέσα στό χρόνο.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Ἰστερόγραφο:

«Ἡ ἐπίθεσις μας | τοῦ βου Συντάγματος τοῦ ΕΛΑΣ Κορίνθου ἐναντίον 300 Ταγματῶν τοῦ Ἐλασιτοῦ στίς 18.9.1944 | ἐξεδηλώθη τήν 5ην πρωινήν τῆς ἐπομένης. Ἡ μάχη ἦτο σκληρά διότι οἱ ἐντόπιοι στρατιῶται τοῦ Τάγματος ἡμῶν γενναίως καί διότι δέν ἦτο εὐχολος ἡ ἐξουδετέρωσις τῶν χαρακωμάτων τοῦ ἐχθροῦ ἄνευ πυροβολικοῦ τοῦ ὁποίου ἐστερούμεθα. Περί τήν 9.30 ὥραν ἀντιληφθεῖς ὅτι ἡ μάχη θά παρετείνετο καί ὅτι ὁ ἀγών θά κατέληγεν εἰς βάρος μας, διατάσσω τό I Τάγμα νά ἐπιτεθῇ διά τῆς λόγῃς πρὸς κατάληψιν τῶν χαρακωμάτων. Μία διμοιρία τοῦ Iου Λόχου ἡ ὁποία ἐξώρμησε πρώτη εἰς τήν ἐφοδον, κατέλαβε μέν τά χαρακώματα, πλὴν ἔσχεν εἴκοσι

νεκρούς καί τραυματίας καί τόν διμοιρίτην Ἀνθ/γόν βαρέως τραυματίαν εἰς τήν κοιλίαν. Περί τήν 10ην ὥραν ἤρχισεν ἡ γενική ἐφοδος τῶν τμημάτων μας καί ἡ μάχη ἐκόπασε παραδοθέντων ἢ φονευθέντων τῶν ἐντός τῶν χαρακωμάτων ἀμυνομένων. Καθ' ἦν στιγμὴν ὁ ἀγών ἔβαινε πρὸς τό τέλος, δυνάμεις ἐκ δύο διμοιριῶν τοῦ Λόχου Ἐλαιοχωρίου ἤρχετο εἰς ἐνίσχυσιν τῶν μαχομένων τοῦ Ἀχλαδοκάμπου, ἀλλ' ἦτο πλέον ἀργά. Ἐπὶ τῶ ἀκούσματι ριπῶν τινῶν πολυβόλου, ἡ δυνάμεις αὕτη ὑπεχώρησεν πρὸς Ἐλαιοχώριον. Καί εἰς τήν μάχην ταύτην ἔσχομεν 20 νεκρούς καί 10 τραυματίας ἐκ τῶν ὁποίων οἱ πέντε ὑπέκυψαν εἰς τά τραύματά των μετὰ τινὰς ἡμέρας, οἱ δέ ἀντίπαλοι ἔσχον 65 νεκρούς».

«Κατηγορήθημεν μετὰ τήν συμφωνίαν τῆς Βάρκιζας, διότι εὐρέθησαν ἄνδρες φονευμένοι ἐντός τῶν χαρακωμάτων. Ὁμολογῶ ὅτι τοῦτο συνέβη καί ὅτι δέν ἠδυνήθη νά τό προλάβω. Καί ἐάν μὲν ἐπεκράτη τό Ε.Α.Μ., ἡ ἐάν ἐπρόκειτο περί ἐχθρῶν ἀλλοδαπῶν, τό λυπηρόν τοῦτο γεγονός θά ἐθεωρητο ἡρωϊσμός καί θά εἶχον ἀπονεμηθεῖ καί μετάλλια ἀκόμη εἰς τούς ἄνδρας τῶν τμημάτων τῆς τελικῆς ἐφόδου. Ἐπειδή ὅμως πρόκειται περί ἀδελφοκτόνου ἀιματοχυσίας ὀφειλομένης εἰς τούς "ἄσπονδους" φίλους μας Ἀγγλους, μᾶς ἀπεκάλεσαν καί μᾶς ἀποκαλοῦν δολοφόνους καί ἐγκληματίας.

Εἰς ἐκείνους οἱ ὁποῖοι καί σήμερον ἀκόμη, μετὰ παρέλευσιν δεκαπενταετίας, ἐξακολουθοῦν νά μᾶς συκοφαντοῦν καί νά μᾶς ὑβρίζουν ἀπαντῶμεν:

1) Αἱ μάχαι εἰς ἕνα ἐμφύλιον πόλεμον εἶναι ἀγριώτεροι ἐκείνων ἐνός συνήθους πολέμου.

2) Ἐκείνους οἱ ὁποῖοι φονεύουν

συνανθρώπους των κατά τάς μάχας, τούς προστατεύει τό πολεμικόν δίκαιον, διότι οί άλληλοφονουόμενοι δέν γνωρίζονται μεταξύ των.

3) Ἡ ψυχική κατάσταση τοῦ μαχητοῦ κατά τήν ὥραν τῆς τελικῆς ἐφόδου εἶναι τοιαύτη ὥστε οὐδεὶς ἠγήτωρ καί ὁ ἄριστος τῶν ἀρίστων ἀκόμη νά ἔχη τήν δύναμιν νά τόν συκρατήσῃ ἀπό τοῦ νά μῆ φονεύσῃ τόν ἀντίπαλόν του ἐντός τοῦ χαρακώματος.

4) Ὁ Στρ/κός Κανονισμός ἀνα-

γράφει λεπτομερῶς πῶς διεξάγεται ἡ τελική ἐφοδος, καί προβλέπει μάλιστα καί εἰδικούς ἐκκαθαριστάς χαρακωμάτων, φέροντας εἰδικήν μάχαιραν ἐκκαθαρίσεως. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, οἱ νεκροί ἀμφοτέρων τῶν παρατάξεων, καθ' ὃ Ἕλληνας, ἐτάφησαν ἀδελφωμένοι εἰς τό αὐτό νεκροταφεῖον τοῦ χωρίου. Ἄς παρακαλέσωμεν τάς ψυχάς των νά παρακαλέσουν τόν Οὐράνιον Πατέρα νά προφυλάξῃ ὅλους τούς Ἕλληνας ἀπό μελλοντικούς ἐμφυλίου

σπαραγμούς».

Ἀπό τό βιβλίον τοῦ Ἐμμανουήλ Βαζαίου, ἀντισυνταγματάρχου ἐ.ἀ., *Τά ἄγνωστα παρασκήνια τῆς Ἐθνικῆς Ἀντιστάσεως εἰς τήν Πελοπόννησον*, Κόρινθος 1961, σελ. 90 καί 93.

Σίγουρα δέν εἶναι ὅλη ἡ ἀλήθεια, ἕνα μικρό φωτάκι εἶναι αὐτά τά ἀποσπάσματα. Πάντως δέν εἶναι φέμα, οὔτε μύθος.

A.E.

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ

Galbraith John Kenneth, *Ἡ κοινωμία τῆς ἱκανοποίησης*, Singular publications, Ἀθήνα 1993, σ. 244.

Λιάκος Ἀντώνης, *Ἐργασία καί πολιτική στήν Ἑλλάδα τοῦ Μεσοπολέμου*, Ἴδρυμα Ἐρευνας καί Παιδείας τῆς Ἐμπορικῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1993, σ. 623.

Πετράκης Παναγιώτης Π., (μέ τή συνεργασία τοῦ Χ. Πανώριου), *Τά σημεῖα καμπῆς στή δραστηριότητα τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας (1840-1913)*, Μορφωτικό Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1992, σ. 234.

Πρόντζας Βαγγέλης, *Οἰκονομία καί γεωκτησία στή Θεσσαλία (1881-1912)*, Μορφωτικό Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1992, σ. 527.

Πρόντζας Βαγγέλης, *Οἰκονομία καί γεωκτησία στή Θεσσαλία (1881-1912)*, *Τά τεκμήρια*, Μορφωτικό Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1992, σ. 293.

Τσοτσόρος Στάθης Ν., *Ἡ συγκρότηση τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου στήν Ἑλλάδα (1898-1939)*, τόμος Α', Μορφωτικό Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1993, σ. 312.

ΔΙΚΑΙΟ

Ἑλληνική Πανεπιστημιακή Ἐνωση Εὐρωπαϊκῶν Σπουδῶν, *Τά δικαιώματα τοῦ πολίτη στήν κοινοτική ἔννομη τάξη*, εἰς. -ἐπιμ. Κ. Στεφάνου, ἐκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 208.

ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ—ΧΩΡΟΤΑΞΙΑ

Μοδινός Μιχάλης, *Τό παιγνίδι τῆς ἀνάπτυξης*, ἐκδ. Τροχαλία, Ἀθήνα 1993, σ. 174.

Φατούρος Δημήτρης Α., *Θεσσαλονίκη, Ἐπιβίωση ἢ μεγάλη πόλη*, ἐκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 304.

ΙΔΕΕΣ—ΚΡΙΤΙΚΗ

Ἐκο Οὐμπέρτο, *Τά ἔρια τῆς ἐρμηνείας*, ἐκδ. «Γνώση», Ἀθήνα 1993, σ. 421.

Simmel Georg, *Πόλη καί ψυχή*, ἐκδ. Ἐρασμος, Ἀθήνα 1993, σ. 31.

Τσάτσος Δημήτρης, *Ἀμφισβήτηση*, ἐκδ. Γαβριηλίδης, γ' ἔκδοση, Ἀθήνα 1993, σ. 79.

ΜΕΛΕΤΕΣ

Α.Π.Θ., *Ἴνστιτούτο Νεοελληνικῶν Σπουδῶν*, *Μνήμη Χριστόφορου Χρηστίδη*, ἐπιμ. Μαρία Κοκόλη, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 220.

Βογιατζόγλου Βάσος Η., *Ἴων Λόγος*, ἐκδ. Πνευματικοῦ Κέντρου Δήμου Νέας Ἰωνίας, Ν. Ἰωνία 1993, σ. 450.

Burkert Walter, *Ἑλληνική μυθολογία καί τελετουργία*, Μορφωτικό Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1993, σ. 347.

Θεοτόκης Κωνσταντίνος, *Ἱστορία τῆς ἰνδικῆς λογοτεχνίας*, Μορφωτικό Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1993, σ. 347.

ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ

Γέτης Γ. Μπ., *Ὁ θάνατος τοῦ Σύνγχ*, ἐκδ. Τό Ροδακίό, Ἀθήνα 1993, σ. 48.

Δημητρίου Σωτήρης, *Ν' ἀκούω καλά τ' ὄνομά σου*, ἐκδ. Κέδρος, Ἀθήνα 1993, σ. 117.

Ζησιδάδης Λεωνίδας, *Στή Θεσσαλονίκη τότε...*, ἐκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 219.

Κεσμέτη Νατάσσα, *Κῆπος περίφρακτος*, ἐκδ. Πλανόδιον, Ἀθήνα 1992, σ. 85.

Μπρούνιας Γιώργος, *Σημειώσεις γιά ἕνα ἡμερολόγιο*, ἐκδ. Τό Ροδακίό, Ἀθήνα 1993, σ. 121.

Νιτσιάκος Βασίλης, *Ὡ λελέ*, ἐκδ. Ὀδυσσεύς, Ἀθήνα 1993, σ. 60.

Wells Herbert G., *Ὁ πόλεμος τῶν κόσμων*, ἐκδ. Γαβριηλίδης/Ἄρκτος, Ἀθήνα 1993, σ. 310.

ΠΟΙΗΣΗ

Καλόμαλος Θανάσης, *Οἱ «14 Ἐπιστολές» καί ἕνα ὑστερόγραφο*, ἐκδ. Ἐπικαιρότητα, Ἀθήνα 1993, σ. 47.

Μαρκίδης Μάριος, *Μεταξύ Σινᾶ καί Αἰλείμ*, ἐκδ. Ἐρασμος, Ἀθήνα 1993, σ. 62.

Μισμαγιά, *Ἀνθολόγιο φαναριώτικης ποίησης κατά τήν ἔκδοση Ζήση Δαούτη*, Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἐστίας, Ἀθήνα 1993, σ. 301.

Οὐράνης Κώστας, *Ποιήματα*, *Ἐκλογή*, Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἐστίας, Ἀθήνα 1993, σ. 196.